

KARS

SOSYO-EKONOMİK

GÖSTERGELER RAPORU

2023

Hazırlayan:
Prof. Dr. Deniz ÖZYAKIŞIR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	3
TABLO VE ŞEKİL LİSTESİ.....	4
1. NÜFUS VE DEMOGRAFİK YAPI.....	8
2. MİLLİ GELİR HESAPLARI	25
3. İSTİHDAM VE İŞSİZLİK.....	32
4. DIŞ TİCARET	41
5. SANAYİ VE TEKNOLOJİ	51
6. TARIM VE HAYVANCILIK	66
7. EĞİTİM.....	83
8. SAĞLIK.....	93
9. KÜLTÜR VE TURİZM.....	98
10. TİCARET	106
11. ÇEVRE VE ENERJİ	111
12. ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK	119
13. İNŞAAT VE KONUT.....	123
14. ULAŞTIRMA.....	126
15. BANKACILIK VE FİNANS	136
16. GÜVENLİK	140
17. SİVİL TOPLUM	144
18. VERGİ	147
19. TELEKOMÜNİKASYON.....	152
20. SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİŞLİK VE REKABETÇİLİK	154
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	160
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	163

ÖNSÖZ

Ekonomik büyüme kısaca reel milli gelir veya milli hasılda bir artış anlamına gelir. Ekonomik kalkınma ise gelir, eğitim, sağlık, kültür, çevre vb. alanlarda yaşam kalitesinde ve yaşam standartlarında bir iyileşme anlamına gelir. Kalkınma olgusu, büyümeden farklı olarak çok geniş bir çerçevede ele alındığı için ülkelerin ekonomik büyümelerinde bir ölçüt olarak kullandıkları Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın (GSYH) yanı sıra başka göstergelere başvurmaları kaçınılmazdır. Bu noktada sosyal gelişmeyi ve insani gelişmeyi kapsayan çeşitli sosyo-ekonomik göstergelerin giderek önem kazandığını söyleyebiliriz. Çünkü bu göstergeler üzerinden gerek ülkelerin gerek illerin gelişmişlik farklılıklarının ortaya konulması ve buna dönük politika geliştirilmesi oldukça önem arz etmektedir. Bununla birlikte Türkiye’de bazı sosyo-ekonomik göstergelerin il bazında henüz yayınlanmaması bunun yerine bölgesel bazda yayınlanması önemli bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Oysa illerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesi ve iller arası karşılaştırmaların sağlıklı bir biçimde yapılabilmesi için il bazında olabildiğince daha fazla göstergeye ihtiyaç duyulmaktadır. **Kars Sosyo-ekonomik Göstergeler Raporu** adlı bu çalışma, söz konusu ihtiyacı gidermeye dönük olarak hazırlanmıştır. Çalışmada olabildiğince geçmişe dönük verilerden hareketle güncel verilere yer verilmiş ve göstergeler ayrıntılı olarak sunulmuştur. Bu yönüyle raporun daha önce yayınlanmış çalışmalardan oldukça farklı ve geniş bir kapsama sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Raporda yer alan verilerin bazıları Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) ilgili istatistiklerinden derlenirken bazıları da Kars Ticaret ve Sanayi Odası tarafından (KATSO) resmi yazıyla ilgili kurumlardan talep edilerek toplanmış ve derlenmiştir. Çalışmayı hazırlayan Kafkas Üniversitesi İktisat Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Deniz ÖZYAKIŞIR’a ve verileri bizimle paylaşan tüm kurum yöneticilerimize teşekkür ediyoruz. Bu çalışmanın başta Kars’taki sektör temsilcilerine, Kars’a yatırım yapmak isteyen girişimcilere, politika yapıcılara, akademik çalışmada bulunacaklara, ilgili kurum ve kuruluşlara yol gösterici bir rehber olmasını dileriz.

Ertuğrul ALİBEYOĞLU
Kars Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı

TABLO VE ŞEKİL LİSTESİ

Tablo 1. Nüfus Sayım Yıllarına Göre Kars ve Türkiye Nüfus Göstergeleri.....	9
Tablo 2. 2001-2006 Dönemi Kars ve Türkiye Nüfus Göstergeleri	9
Tablo 3. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine Göre Kars Nüfus Göstergeleri	10
Tablo 4. Kars Nüfus Göstergeleri.....	11
Tablo 5. Kars'ın İlçe Nüfusları.....	12
Tablo 6. Yıllar İtibariyle Kars'ın Nüfus Değişimi.....	13
Tablo 7. Kars'ta Nüfus ve Yaş Bağımlılık Oranları	14
Tablo 8. Kars'ta Nüfusun Yaş Düzeylerinin Yıllara Göre Değişimi.....	15
Tablo 9. Kars'ta Hane Halkı Büyüklüğü Ve Nüfus Yoğunluğu	16
Tablo 10. Kars'ta Hane Halkı Tiplerine Göre Hane Halkı Sayısı, 2016-2022	17
Tablo 11. Kars'ın Nüfus Projeksiyonu.....	17
Tablo 12. Kars'ın Aldığı, Verdiği Göç, Net Göç Ve Net Göç Hızı	18
Tablo 13. Kars'ın Son Beş Yılda En Çok Göç Verdiği İlk 10 İl	19
Tablo 14. Kars'ta Toplam Doğum Sayısı, Kaba Doğum Hızı ve Doğurganlık Hızı	20
Tablo 15. Kars'ta Bebek Ölüm Hızı (Binde).....	20
Tablo 16. Kars'ta Evlenme ve Boşanma İstatistikleri.....	21
Tablo 17. Kars'ta Cinsiyete Göre İntiharlar	22
Tablo 18. Kars'ta Cinsiyete Göre Ölümler, 2012-2022	23
Tablo 19. Türkiye ve Kars'ta GSYH İle Büyüme Hızı (%).....	25
Tablo 20. İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Cari Fiyatlarla Ulusal Hesaplar (Bin ABD \$)	27
Tablo 21. Türkiye Ve Kars'ta Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın Sektörel Dağılımı (%).....	28
Tablo 22. Türkiye'de Ve Kars'ta Kişi Başı Gelir (\$)	29
Tablo 23. Kars'ta İşgücü Göstergeleri (%) (12 ve Daha Yukarı Yaştaki Nüfus).....	32
Tablo 24. Kars'ta İşgücü Göstergeleri (%) (15 ve Üstü Yaş).....	32
Tablo 25. TRA2 Bölgesi (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) İşgücü Göstergeleri (15 ve Üstü Yaş)	33
Tablo 26. Kars İşkur Göstergeleri	34
Tablo 27. Kars'ta Açık İş Sayısı En Yüksek Olan Meslekler- 2020 Yılı.....	34
Tablo 28. Kars'ta Açık İş Sayısı En Yüksek Olan Meslekler- 2021 Yılı	35
Tablo 29. Kars'ta Açık İş Sayısı En Yüksek Olan Meslekler- 2022 Yılı (Ocak-Eylül)	35
Tablo 30. Kars'ta İşe Yerleştirme Sayısı En Yüksek Olan Meslekler-2020 Yılı	36
Tablo 31. Kars'ta İşe Yerleştirme Sayısı En Yüksek Olan Meslekler 2021 Yılı (Ocak-Ekim)	36
Tablo 32. Kars'ta İşe Yerleştirme Sayısı En Yüksek Olan Meslekler 2022 Yılı (Ocak-Eylül)	37
Tablo 33. Kars'ta Eleman Temininde Güçlük Çekilen İlk 10 Meslek,2020	37
Tablo 34. Kars'ta Sektörlere Göre Temininde Güçlük Eleman Sayıları, 2022	38
Tablo 35. Kars'ta Mesleki Eğitim Kursları Ve İşbaşı Eğitim Programı Yararlanıcı Sayıları	39
Tablo 36. Kars İli Dış Ticaret Göstergeleri (Bin ABD \$)	41
Tablo 37. Kars'ta Ekonomik Faaliyetlere (Isic, Rev.4) Göre İthalat ve İhracat (%).....	42
Tablo 38. Kars'taki İthalatın Fasıllara Göre Dağılımı (Bin ABD \$ ve %) , 2021	43
Tablo 39. Kars'taki İthalatın Fasıllara Göre Dağılımı (Bin ABD \$ ve %) , 2022	44
Tablo 40. Kars'taki İhracatın Fasıllara Göre Dağılımı (Bin ABD \$ ve %) , 2021	45
Tablo 41. Kars'taki İhracatın Fasıllara Göre Dağılımı (Bin ABD \$ ve %) , 2022	46
Tablo 42. Kars'ta Dış Ticaretin Ülkelere Göre Dağılımı (2017-2021) (ABD \$).....	47
Tablo 43. Kars'ın 2022 yılında Dış Ticaret Yaptığı Ülkeler (Bin ABD \$)	48
Tablo 44. Kars'ta İş Kanununa Tabi İşyerleri Sayısı (1955-1959)	52
Tablo 45. Kars'ta Sanayinin Kilometre Taşları	53
Tablo 46. Kars'ta Düzenlenen Yatırım Teşvik Belgeleri	54
Tablo 47. Kars'ta Coğrafi İşaret Göstergeleri	55

Tablo 48. Kars'ta Patent, Faydalı Model ve Marka Başvurusu	58
Tablo 49. Kars Sanayi Kapasite Raporu İstatistikleri-En Çok Kodlanan İlk 5 Ürün (2017-2022)	59
Tablo 50. Kars Organize Sanayi Bölgesi Sanayi Parselleri Dağılımı, 2020-2021.....	60
Tablo 51. Kars Organize Sanayi Bölgesindeki Parsellerin Sektörel Dağılımı, 2021	62
Tablo 52. Kars'ta Tarımsal Alan Kullanımı (Çayır Ve Mera Alanları Hariç).....	67
Tablo 53. 2021 Yılı Türkiye ve Kars Tarım Alanları (Dekar).....	68
Tablo 54. Kars'ta Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarı (Ton).....	69
Tablo 55. Kars'ta Tarımsal Mahsul (2004-2022).....	70
Tablo 56. Kars'ta 2021 Yılı Tarımsal Destek Tutarları	71
Tablo 57. Kars'ta Tarımsal Alet Ve Makineler	72
Tablo 58. Kars'ta 1929-1950 Döneminde Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Varlığı* (Baş).....	73
Tablo 59. Kars'ta Büyükbaş Ve Küçükbaş Hayvan Varlığı (Baş)	74
Tablo 60. Kars'ta Büyükbaş Hayvan Varlığı (Baş)	75
Tablo 61. Kars'ta Küçükbaş Hayvan Varlığı	76
Tablo 62. Kars'ta Diğer Hayvan Varlığı	77
Tablo 63. Kars'ta Kaz Varlığı	78
Tablo 64. Kars'ta Üretilen Hayvansal Ürünler (Ton).....	80
Tablo 65. Kars'ta Bitirilen Eğitim Durumu, 2008-2022 (6 Ve Daha Yukarı Yaştaki Nüfus).....	84
Tablo 66. Kars'ta Öğretmen Başına ve Okul Başına Düşen Öğrenci Sayısı	84
Tablo 67. Kars'ta Öğretmen ve Okul Sayısı	85
Tablo 68. Kars'ta Net Okullaşma Oranı (%)	85
Tablo 69. Kars'ta Ortalama Eğitim Süresi, 2011-2022.....	86
Tablo 70. Kafkas Üniversitesi Akademik Personel Sayısı (2010-2022)	87
Tablo 71. Kafkas Üniversitesi Öğrenci Sayısı	89
Tablo 72. Kafkas Üniversitesi Öğrencilerinin Bölgelere Göre Dağılımı, 2023	90
Tablo 73. Kafkas Üniversitesi Yabancı Uyruklu Öğrenci Sayısı	91
Tablo 74. Kars'ta Sağlık Göstergeleri.....	93
Tablo 75. Kars'ta Sağlık Personeli Sayısı.....	94
Tablo 76. Kars'ta Hastane ve Hastane Yatak Sayısı	95
Tablo 77. İllere Ve Cinsiyete Göre Doğuşta Beklenen Yaşam Süreleri, 2013-2020 (Yıl)	96
Tablo 78. Kars'ta Kütüphane, Sinema ve Tiyatro Göstergeleri.....	98
Tablo 79. Kars Ani Ören Yeri Ziyaretçi Sayısı	100
Tablo 80. Kars Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Ziyaretçi Sayısı.....	100
Tablo 81. Kafkas Cephesi Tarihi Müzesi Ziyaretçi Sayısı.....	101
Tablo 82. Turizm İşletme Belgeli Tesislerde Konaklayan Yerli ve Yabancı Turist Sayısı.....	103
Tablo 83. Belediye Belgeli Tesislerde Konaklayan Yerli ve Yabancı Turist Sayısı.....	103
Tablo 84. Kars'ta Konaklama Tesisleri	104
Tablo 85. Kars'ta Tesislerde Konaklama Sayıları	104
Tablo 86. Kars'ta Kurulan ve Kapanan Şirket İstatistikleri (2015-2022)	106
Tablo 87. Kars'ta İş Kayıtlarına Göre Girişim Sayıları.....	107
Tablo 88. Kars'ın Son Beş Yılda En Fazla Ticaret Yaptığı İlk 10 İl (Sattığı İl) (TL)	108
Tablo 89. Kars'ın Son Beş Yılda En Fazla Ticaret Yaptığı İlk 10 İl (Aldığı İl) (TL).....	108
Tablo 90. Kars'ın Mal Aldığı ve Mal Sattığı İlk Üç İl	109
Tablo 91. Kars'ta Belediye Atık Su İstatistikleri	111
Tablo 92. Kars'ta İçme ve Kullanma Suyu Şebekesi Ve Arıtma Tesisleri.....	112
Tablo 93. Kars'ta Hava Kirliliği Ölçümleri (Pm ₁₀ Yıllık Ortalama Değerleri).....	113
Tablo 94. Kars'ta Elektrik Tüketim Göstergeleri.....	114
Tablo 95. Kars'ta Kişi Başı Elektrik Tüketimi	115
Tablo 96. Kars'ta Elektrik Santralleri	116
Tablo 97. Kars'ta Bulunan Maden ve Enerji Kaynakları.....	117

Tablo 98. Kars'ta Sosyal Güvenlik Kapsamı (4-1/A, 4-1/B, 4-1/C), 2018-2022	119
Tablo 99. Kars'ta 4/A Kapsamındaki İş Yeri İle Zorunlu Sigortalı Sayısı	120
Tablo 100. Kars'ta 5510 Sayılı Kanunun 4-1/A Maddesi Kapsamında Aylık Alanların Dağılımı	120
Tablo 101. Kars'ta 5510 Sayılı Kanunun 4-1/A Maddesi Kapsamında Gelir Alanların Dağılımı	121
Tablo 102. Kars'ta Yapı Ruhsatı ve Yapı Kullanma İzin Belgesi Verilen Bina ve Daire Sayısı.....	123
Tablo 103. Kars'ta Konut Satışları	124
Tablo 104. Kars Harakani Havalimanı Yolcu Sayısı	126
Tablo 105. Kars'ta Yol Uzunlukları (1995-2022)	129
Tablo 106. Kars'ta Satış Cinslerine Göre Yol Ağı (Km) 01.01.2023.....	130
Tablo 107. Kars'ta Motorlu Kara Taşıtları Sayısı.....	131
Tablo 108. Kars'ta Bin Kişi Başına Düşen Otomobil Sayısı.....	132
Tablo 109. Kars'ta Trafik Kazaları, Ölü ve Yaralı Sayıları.....	133
Tablo 110. Kars'ta Bankacılık Göstergeleri (Milyon TL).....	136
Tablo 111. Kars İli Kredi Dağılımı 2016-2021 (Milyon TL).....	137
Tablo 112. Kars'ta Çek ve Senet İstatistikleri (TL)	138
Tablo 113. Kars'ta Suç Türüne Göre Ceza İnfaz Kurumuna Giren Hükümlüler, 2013-2020	140
Tablo 114. Kars'ta Suç Türüne Göre Ceza İnfaz Kurumundan Çıkan Hükümlüler, 2013-2020	141
Tablo 115. Kars'ta Cezaevine Girenlerin Eğitim Düzeyi.....	142
Tablo 116. Kars'ta Dernek Sayısı	144
Tablo 117. Kars'ta Sendika Göstergeleri, 2022	145
Tablo 118. Kars'ın Genel Bütçe Vergi Gelirleri (TL)	148
Tablo 119. Kars'ta Gelir Vergisi Göstergeleri (TL).....	149
Tablo 120. Kars'ta Kurumlar Vergisi Göstergeleri (TL)	149
Tablo 121. Kars'ta Telekomünikasyon Göstergeleri (2017-2022)	152
Tablo 122. Kars'ın Yıllara Göre Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik (SEGE) Sıralaması	154
Tablo 123. Kars'ın İlçelerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik (SEGE) Sıralaması, 2004	154
Tablo 124. Kars'ın İlçelerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik (SEGE) Sıralaması, 2017	155
Tablo 125. Kars'ın İlçelerinin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik (SEGE) Sıralaması, 2022	155
Tablo 126. Kars'ın Yaşam Endeksi İl Sıralaması (En İyi İlk 5 İl ve Kars)	156
Tablo 127. Kars'ın İller Arası Rekabetçilik Endeksi (Genel Endeks) Sıralaması	156
Tablo 128. Kars'ın Göstergelerde Bulunduğu Kümenin Yıllara Göre Değişimi	158
Tablo 129:Kars'ın Yaşam Endeksi Gösterge Değerleri, 2015.....	159
Şekil 1. Yıllara Göre Kars Nüfusunda Değişim	12
Şekil 2. Kars'ta Nüfusun Yaş Düzeyleri	15
Şekil 3. Kars'ta Bebek Ölüm Hızı (Binde)	21
Şekil 4. Kars'ta İntihar Sayıları	23
Şekil 5. Kars ve Türkiye'de Büyüme Hızı (%).....	26
Şekil 6. Sektörlerin Gayrisafi Yurtiçi Hasıla İçindeki Payı (%).....	29
Şekil 7. 2004-2021 Yılları Kars İli Toplam Tarım Alanı	68
Şekil 8. Kars'ta Kaz Sayısı 2001-2022.....	79
Şekil 9. Kafkas Üniversitesi Akademik Personel Sayısı	87
Şekil 10. Doğu Ekspresi Güzergâhı	128
Şekil 11. Kars Karayolu Ulaşım Ağı	128
Şekil 12. Kars'ta Yıllara Göre Faal Dernek Sayıları	145
Şekil 13. Kars'ın Çeşitli Alanlarda (81 İl İçindeki) Rekabet Endeksi Sıralaması	157

NÜFUS VE DEMOGRAFİK YAPI

1. NÜFUS VE DEMOGRAFİK YAPI

Bir ülkede nüfus ve demografik yapı, o ülkenin sosyoekonomik kalkınmasında önemli rol oynamaktadır. Söz konusu durum kentlerin bölgesel ve yerel kalkınma süreçleri için de geçerlidir. Buna göre nüfusun optimum olmaktan çıkarak aşırı artışı veya azalışı, beraberinde pek çok sorunu getirmektedir. Örneğin bir bölgedeki nüfus artışı, işgücünü büyütürken ekonomik büyümeyi artırabilmektedir. Öte yandan büyük bir nüfus aynı zamanda ekonomi için büyük bir iç pazar sağlaması açısından son derece önemlidir. Ayrıca nüfus artışı, teknolojik ilerlemeleri ve yenilikleri tetikleyen rekabeti teşvik etmektedir. Bununla birlikte ekonomik büyüme ve kalkınma açısından nüfusun sayısı kadar nüfusun yaş düzeyi de oldukça önem arz etmektedir. Zira üretimde bulunamayacak yaş düzeyindeki kişilerin yani bağımlı nüfusun çok olduğu kentlerin sosyoekonomik olarak kalkınabilmeleri oldukça zordur (Özyakışır, 2022, s.21).

Bu çerçeveden hareketle aşağıdaki tablolar yardımıyla Kars'taki nüfus ve demografik yapının detaylı analizi yapılmaktadır. Bu kısımda Kars'ın nüfus göstergeleri üç ayrı tabloda sunulmaktadır. Tablo 1'de nüfus sayım yıllarına göre dönemsel nüfus verileri yer alırken Tablo 2'de Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından geriye dönük olarak Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre tahmin edilen nüfus verileri yer almaktadır. Tablo 3 ise Türkiye'de 2007'de ilk kez nüfus istatistikleri ADNKS verileri kullanılarak açıklandığı için buna göre hazırlanmıştır.

Cumhuriyet tarihinde ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927'de Kars nüfusu 205.098 kişi ile ülke nüfusunun %1,50'sini oluşturmaktaydı. Kent nüfusu 2000 yılı Genel Nüfus Sayım sonuçlarına göre 325.016'ya yükselmiş ancak ülke nüfusu içindeki payı (binde) %48'e düşmüştür. Nüfus artış hızı, ilk sayım dönemlerinde ülke nüfus artış hızının üzerinde, genel olarak ise ülke nüfus artış hızının altında seyretmiştir. Buna göre 1927-2000 arasında ülke nüfusu yaklaşık olarak 5 kat, Kars nüfusu ise 1,58 kat artmıştır. 1927-2000 döneminde ülke nüfusu bütün sayım dönemlerinde artış gösterirken, Kars nüfusu 1980, 1990 ve 2000 sayım yıllarında düşmüştür. Bu kapsamda 1927-2000 döneminde Kars'ın nüfus artış hızları incelendiğinde, en yüksek nüfus artış hızının 1927-1935 döneminde %49,82, en düşük nüfus artış hızının ise 1985-1990 döneminde %-17,42 olarak gerçekleştiği görülmektedir (Türkiye Kalkınma Bankası, 2008).

Tablo 1. Nüfus sayım yıllarına göre Kars ve Türkiye nüfus göstergeleri

Yıl	Kars	Nüfus Artış Hızı %	Türkiye	Nüfus Artış Hızı %	Kars/TR
1927	205 098	...	13 648 270	...	1,50
1935	305 536	49,8	16 158 018	21,10	1,89
1940	356 534	30,9	17 820 950	19,59	2,00
1945	381 176	13,4	18 790 174	10,59	2,03
1950	410 236	14,7	20 947 188	21,73	1,96
1955	487 844	34,7	24 064 763	27,75	2,03
1960	543 600	21,6	27 754 820	28,53	1,96
1965	606 313	21,8	31 391 421	24,62	1,93
1970	660 018	17,0	35 605 176	25,19	1,85
1975	707 398	13,9	40 347 719	25,00	1,75
1980	700 238	-2,0	44 736 957	20,65	1,57
1985	722 431	6,2	50 664 458	24,88	1,43
1990	662 155	-17,4	56 473 035	21,71	1,17
2000*	325 016	-9,1	67 803 927	18,28	0,48

Kaynak: Araştırmacı tarafından TÜİK verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. *Not: Ardahan ve Iğdır illeri 1992’de Kars’tan ayrıldığı için 1990-2000 dönemindeki nüfus artış hızı 1990 yılının düzeltilmiş nüfusuna (355.823) göre hesaplanmıştır.

Tabloya bakıldığında 2000 yılında Kars’ın hem nüfus artış hızının hem de ülke nüfusu içindeki payının düştüğü görülmektedir. Düşüşün kaynağı olarak göç olgusunun yanı sıra 1992’de Ardahan ve Iğdır illerinin Kars’tan ayrılmasını gösterebiliriz. Öte yandan TÜİK ADNKS sonuçlarına göre tahmin edilen 2001-2006 arası dönemdeki nüfus verileri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2. 2001-2006 dönemi Kars ve Türkiye nüfus göstergeleri

Yıl	Kars	Nüfus Artış Hızı %	Türkiye	Nüfus Artış Hızı %	Kars/TR
2001	324 908	...	65 603 160	...	0,50
2002	323 005	-5,86	66 401 851	12,17	0,49
2003	320 898	-6,52	67 187 251	11,83	0,48
2004	318 812	-6,50	68 010 215	12,25	0,47
2005	316 723	-6,55	68 860 539	12,50	0,46
2006	314 570	-6,80	69 729 967	12,63	0,45

Kaynak: TÜİK. 2001-2006 yılsonu nüfusları, ADNKS sonuçlarına göre tahmin edilmiştir.

Ekonomik yapının yoğun olarak tarım ve hayvancılığa dayandığı Kars’ta, sanayinin gelişmemesine bağlı olarak ortaya çıkan işsizlik ve yoksulluk gibi ekonomik sorunların yanı sıra eğitim, sağlık, ulaşım ve altyapı gibi sosyal alanlarda görülen olumsuzluklar, nüfusun giderek azalmasına yol açmaktadır. Türkiye’de 2007 yılında ilk kez nüfus istatistikleri ADNKS verileri kullanılarak açıklanmıştır. Buna göre Kars ve Türkiye nüfus göstergeleri aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 3. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemine göre Kars Nüfus Göstergeleri

Yıl	Kars	Nüfus Artış Hızı ‰	Türkiye	Nüfus Artış Hızı ‰	Kars/TR
2007	312 205	...	70 586 256	...	0,44
2008	312 128	-0,2	71 517 100	13,2	0,44
2009	306 536	-17,9	72 561 312	14,6	0,42
2010	301 766	-15,6	73 722 988	16,0	0,41
2011	305 755	13,2	74 724 269	13,6	0,41
2012	304 821	-3,1	75 627 384	12,1	0,40
2013	300 874	-12,9	76 667 864	13,8	0,39
2014	296 466	-14,7	77 695 904	13,4	0,38
2015	292 660	-12,8	78 741 053	13,5	0,37
2016	289 786	-9,8	79 814 871	13,6	0,36
2017	287 654	-7,4	80 810 525	12,5	0,36
2018	288 878	4,3	82 003 882	14,8	0,35
2019	285 410	-12,0	83 154 997	14,0	0,34
2020	284 923	-1,7	83 614 362	5,5	0,34
2021	281 077	-13,5	84 680 273	12,7	0,33
2022	274 829	-22,2	85 279 553	7,1	0,32

Kaynak: TÜİK ADNKS, 2007-2022

Tabloya bakıldığında Kars nüfusunun 2007'den 2022'ye kadar (2018 yılı hariç) sürekli bir azalış eğilimine girdiği ve nüfus artış hızının düştüğü görülmektedir. Buna göre yıllık nüfus artış hızındaki en büyük düşüş 2022'de (‰-22,2) kaydedilirken kentin ülke nüfusu içindeki payı ise ‰32'ye kadar düşmüştür. Öte yandan kentin nüfus düşüşünün temel kaynağı olarak göç olgusunu gösterebiliriz. Kentteki göçlerin, itici sosyo-ekonomik koşulların yanı sıra hanede daha önce göç etmiş aile bireylerinden birine bağlı olarak gerçekleştiği söylenebilir (Özyakışır, 2013, s.167).

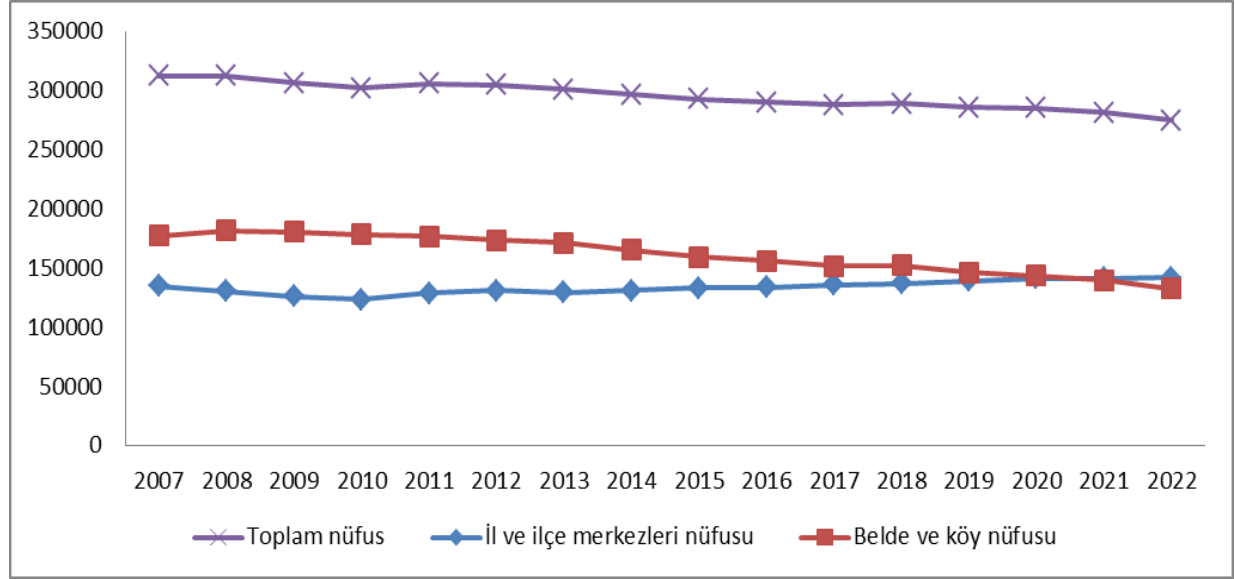
Tablo 4. Kars nüfus göstergeleri

Yıl	Toplam nüfus	Yıllık nüfus artış hızı (binde)	İl ve ilçe merkezleri nüfusu	Belde ve köy nüfusu	İl ve ilçe merkezleri nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı (%)	Belde ve köyler nüfusunun toplam nüfus içindeki oranı (%)	Erkek nüfus	Kadın nüfus
2007	312205	-	134726	177479	43,15	56,85	161787	150418
2008	312128	-0,2	130625	181503	41,85	58,15	163678	148450
2009	306536	-18,1	126127	180409	41,15	58,85	159411	147125
2010	301766	-15,7	123452	178314	40,91	59,09	154817	146949
2011	305755	13,1	129047	176708	42,21	57,79	159179	146576
2012	304821	-3,1	131235	173586	43,05	56,95	158403	146418
2013	300874	-13,0	129458	171416	43,03	56,97	155625	145249
2014	296466	-14,8	131156	165310	44,24	55,76	153676	142790
2015	292660	-12,9	133334	159326	45,56	54,44	152040	140620
2016	289786	-9,9	133528	156258	46,08	53,92	150515	139271
2017	287654	-7,4	135948	151706	47,26	52,74	149481	138173
2018	288878	4,2	136729	152149	47,33	52,67	149510	139368
2019	285410	-12,1	138934	146476	48,68	51,32	146668	138742
2020	284923	-1,7	141389	143534	49,62	50,38	147150	137773
2021	281077	-13,6	141467	139610	50,33	49,67	144396	136681
2022	274829	-22,5	142121	132708	51,71	48,28	140724	134105

Kaynak: TÜİK

Kentin nüfus dağılımına yakından bakıldığında özellikle belde ve köy nüfusunun zaman içindeki azalışı dikkat çekmektedir. Gelineen noktada belde ve köy nüfusu, il/ilçe merkezi nüfusuyla neredeyse eşitlemiş durumdadır. Bu durum kentleşme anlamında olumlu sayılabilecek bir durum olsa da tarım ve hayvancılığın köylerde icra edildiği gerçeği göz önüne alındığında köy nüfusundaki ciddi düşüş olumsuz bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre 2007’de nüfusun yaklaşık %57’si köyde yaşarken 2022 yılı itibarıyla bu oran %48’e gerilemiştir. Net göç hızındaki yüksek oranlar Kars’ı Türkiye’deki diğer iller arasında ilk sıralara koymaktadır. İnsanlar kentin itici sosyo-ekonomik koşullarından kaçarak çekici faktörlere sahip Batıdaki illere göç etmektedirler (Özyakışır, 2017, s.159). Tablo dikkatle incelendiğinde 2007-2022 arası dönemde belde ve köy nüfusunun %25 azaldığı, buna karşılık il ve ilçe merkezi nüfusunun yaklaşık %5,5 arttığı, Kars toplam nüfusunun ise yaklaşık %12 azaldığı görülmektedir.

Şekil 1. Yıllara göre Kars nüfusunda değişim

Tablo 5. Kars'ın ilçe nüfusları

Yıl	Merkez	Kağızman	Sarıkamış	Selim	Digor	Arpaçay	Akyaka	Susuz
2007	110443	50585	51591	25162	26925	21673	12712	13114
2008	110283	49902	53517	25216	26615	20962	12473	13160
2009	111511	48790	49413	24873	26609	20442	12131	12767
2010	108064	48792	49480	24627	26174	20154	12023	12452
2011	111008	48898	50950	24581	26112	19832	12139	12235
2012	111597	47093	50308	26142	26308	19724	11641	12008
2013	110736	47445	48354	25826	25828	19302	11563	11820
2014	111278	46687	47231	24924	24932	18737	11375	11302
2015	112260	46031	45843	24204	24041	18156	11079	11046
2016	113559	45555	44008	23712	23422	17728	10952	10850
2017	114694	45040	43286	23409	22664	17316	10713	10532
2018	115891	45936	42683	23231	22282	17373	10985	10497
2019	116712	45505	41280	22910	21730	16645	10584	10044
2020	118201	45449	40158	22971	21490	16276	10454	9924
2021	117312	45079	39486	22267	21088	15922	10353	9570
2022	117235	44178	37744	21488	19872	15075	9977	9260
2007-2022 Değişim (Sayı)	6792	-6407	-13847	-3674	-7053	-6598	-2735	-3854
2007-2022 (%)	6,1	-12,7	-26,8	-14,6	-26,2	-30,4	-21,5	-29,4

Kaynak: TÜİK

Kars'ın nüfusuna ilçeler bağlamında baktığımızda sadece merkezdeki nüfusun az da olsa arttığı buna karşılık tüm ilçelerin yıllar itibariyle nüfus kaybına uğradığı görülmektedir. Oransal olarak en fazla nüfus düşüşü %30,4 ile Arpaçay'da gerçekleşirken mutlak olarak en fazla düşüş ise 13.847 kişi ile Sarıkamış'ta yaşanmıştır. Sarıkamış'ta yaşanan ciddi nüfus düşüşü dikkat çekicidir. İlçelerdeki nüfus düşüşünün altında yatan temel etken az gelişmişlik ve göç olgusudur. Bölge dışına yapılan göçün nedenleri arasında yeterli iş imkanlarının

bulunmaması, eğitim ve sağlık başta olmak üzere altyapı hizmetlerinin yetersiz olması, daha önce göç eden aile bireylerinin teşvik edici etkisi vb. sayılabilir.

Tablo 6. Yıllar itibariyle Kars'ın nüfus değişimi

Yıl	Kars Nüfusu	Türkiye nüfusu	Kars nüfusunun Türkiye içindeki payı (%)
2000	326 292	64 729 501	0,5
2001	324 908	65 603 160	0,5
2002	323 005	66 401 851	0,5
2003	320 898	67 187 251	0,5
2004	318 812	68 010 215	0,5
2005	316 723	68 860 539	0,5
2006	314 570	69 729 967	0,5
2007	312 205	70 586 256	0,4
2008	312 128	71 517 100	0,4
2009	306 536	72 561 312	0,4
2010	301 766	73 722 988	0,4
2011	305 755	74 724 269	0,4
2012	304 821	75 627 384	0,4
2013	300 874	76 667 864	0,4
2014	296 466	77 695 904	0,4
2015	292 660	78 741 053	0,4
2016	289 786	79 814 871	0,4
2017	287 654	80 810 525	0,4
2018	288 878	82 003 882	0,4
2019	285 410	83 154 997	0,3
2020	284 923	83 614 362	0,3
2021	281 077	84 680 273	0,3
2022	274 829	85 279 553	0,3
2000-2022 Değişim (%)	-15,8	31,7	

Kaynak: TÜİK

Kars'ın nüfusu, 2000 yılındaki 326.292 kişiyle Türkiye nüfusunun %0,5'lik bir kısmını oluştururken (yıllar içinde gerek kent nüfusunun giderek azalması gerekse ülke nüfusunun artmasıyla birlikte) 2020 itibariyle 281.077 kişi ile Türkiye nüfusunun %0,3'lük bir kısmına tekabül etmektedir. Ayrıca 2000-2022 dönemi sonunda Türkiye nüfusunda yaklaşık %32'lik bir artış kaydedilirken Kars nüfusunda yaklaşık %16'lık bir azalış yaşandığı görülmektedir.

Tablo 7. Kars'ta Nüfus ve Yaş Bağımlılık oranları

Yıl	Toplam Nüfus	0-14 Yaş	15-64 Yaş	65 Üstü Yaş	Toplam yaş bağımlılık oranı (%)	Çocuk bağımlılık oranı (%)	Yaşlı bağımlılık oranı (%)
2007	312 205	98 879	193 697	19 629	61,2	51,0	10,1
2008	312 128	97 632	195 961	18 535	59,3	49,8	9,5
2009	306 536	97 013	190 250	19 273	61,1	51,0	10,1
2010	301 766	96 142	185 440	20 184	62,7	51,8	10,9
2011	305 755	95 108	190 338	20 309	60,6	50,0	10,7
2012	304 821	93 686	190 337	20 798	60,1	49,2	10,9
2013	300 874	90 965	188 467	21 442	59,6	48,3	11,4
2014	296 466	87 411	187 034	22 021	58,5	46,7	11,8
2015	292 660	84 374	185 575	22 711	57,7	45,5	12,2
2016	289 786	82 284	185 256	22 246	56,4	44,4	12,0
2017	287 654	80 452	184 935	22 267	55,5	43,5	12,0
2018	288 878	79 105	187 068	22 705	54,4	42,3	12,1
2019	285 410	77 518	184 830	23 062	54,4	41,9	12,5
2020	284 923	75 509	185 388	24 026	53,7	40,7	13,0
2021	281 077	72 759	183 548	24 770	53,1	39,6	13,5
2022	274 829	69 415	180 431	24 983	52,3	38,5	13,8

Kaynak: TÜİK

Açıklama Kutusu

Toplam yaş bağımlılık oranı: 0-14 yaş ile 65 yaş ve üzeri nüfusun 15-64 yaş arasındaki nüfusa oranıdır.

Yaşlı Bağımlılık oranı: 65 yaş ve üzerindeki nüfusun 15-64 yaş arasındaki nüfusa oranıdır. **Çocuk**

Bağımlılık oranı: 0-14 yaş arası nüfusun 15-64 yaş arasındaki nüfusa oranıdır.

Bağımlı nüfus: Toplumda ekonomik olarak üretken olmayan nüfustur. Kendileri çalışmayıp, toplumdaki çalışanların ürettiklerini tüketen nüfustur. Bunların toplam nüfusa oranına **bağımlılık oranı** denir.

Kars'taki nüfusa yaş düzeyleri açısından bakıldığında 0-14 yaş ve 15-64 yaş arasındaki nüfusun zaman içinde giderek azaldığı buna karşılık 65 yaş üstü nüfusun arttığı görülmektedir. Bu durum, çocuk bağımlılık oranının düşmesi ve yaşlı bağımlılık oranının artması açısından son derece dikkat çekicidir. Çünkü üretime aktif olarak katılmayacak bir nüfusun artması buna karşılık aktif nüfus olarak ifade edilen 15-64 yaş arasındaki nüfusun azalması kent ekonomisi için önemli riskler taşımaktadır. Öte yandan çocuk bağımlılık oranının düşmesi kentteki doğurganlık hızının düşmesinin doğal bir sonucudur.

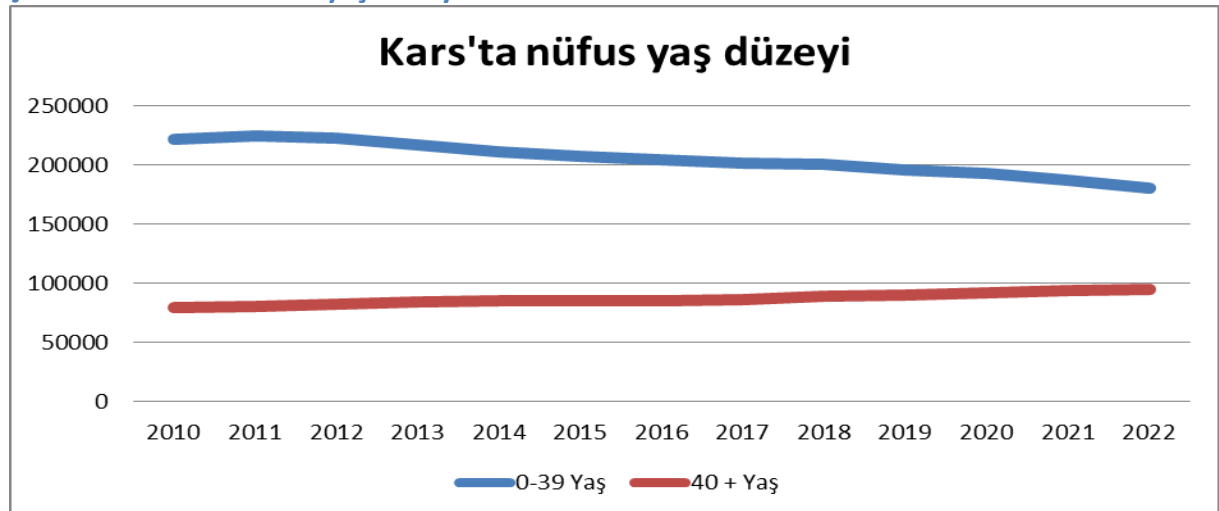
Tablo 8. Kars'ta nüfusun yaş düzeylerinin yıllara göre değişimi

Yıl/ Yaş	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2010-2022 %
0-4 yaş	31317	31271	31329	30553	29651	28484	27852	26904	26247	25224	24204	22721	21000	-32,9
5-9 yaş	31742	30909	30491	29848	28857	28140	27544	27090	26542	26263	25510	24867	23798	-25
10-14 yaş	33083	32928	31866	30564	28903	27750	26888	26458	26316	26031	25795	25171	24617	-25,6
15-19 yaş	30448	30348	30293	30236	29281	28811	28659	28029	27627	26579	25340	24703	24250	-20,4
20-24 yaş	27193	30929	30945	29689	30329	31094	30105	30057	30446	28312	27957	28714	26736	-1,7
25-29 yaş	25626	24849	24406	24390	24210	23475	23552	23405	23851	24076	24388	23951	23132	-9,7
30-34 yaş	22213	24103	24046	23039	22211	21102	19938	19469	19682	19890	20454	19993	19715	-11,2
35-39 yaş	20263	19711	19156	18732	17874	18628	20031	20138	19551	19257	18881	17493	17075	-15,7
40-44 yaş	14210	13995	15584	16802	17674	17242	16879	16525	16517	15995	17006	18148	18118	27,5
45-49 yaş	15960	15990	14978	14326	13323	12509	12091	13531	14973	16041	16215	15700	15371	-3,7
50-54 yaş	11507	11504	12129	12628	13427	14042	14414	13485	13021	12277	11888	11329	12704	10,4
55-59 yaş	9081	10296	10378	10646	10757	10512	10297	10924	11674	12551	13365	13728	12906	42,1
60-64 yaş	8939	8613	8422	7979	7948	8160	9290	9372	9726	9852	9894	9789	10424	16,6
65-69 yaş	7196	7318	7398	7886	7803	8084	7596	7452	7203	7146	7471	8528	8700	20,9
70-74 yaş	5259	5035	5202	5165	5687	6029	6097	6152	6670	6643	7011	6692	6545	24,5
75-79 yaş	3926	3973	3706	3598	3890	4130	3904	3983	4006	4430	4718	4794	4920	25,3
80-84 yaş	2405	2642	3090	3242	3015	2632	2701	2505	2500	2657	2782	2611	2678	11,4
85-89 yaş	1092	1006	1026	1109	1174	1300	1439	1647	1762	1612	1396	1448	1377	26,1
90+ yaş	306	335	376	442	452	536	509	528	564	574	648	697	763	149,3

Kaynak: TÜİK

Kars'ta yıllar itibariyle nüfusun yaş düzeylerinde dikkat çekici değişimler yaşanmaktadır. Yaş bağımlılık oranlarının verildiği bir önceki tablodan da anlaşıldığı üzere 65 yaş ve üstü nüfustaki artış dikkat çekmektedir. Bu tabloda da görüldüğü gibi özellikle 60-64 yaş düzeyinden 90 ve üstü yaş düzeyine kadar gelen tüm yaş düzeylerinde yıllar itibariyle gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Buna göre 2010'dan 2022'ye 0-4 yaş düzeyindeki nüfus yaklaşık %33 azalırken 90 ve üstü yaş düzeyindeki nüfus yaklaşık %150 artmıştır. Bu durum yaşlı bağımlılık oranının giderek artmasının temel sebebidir. Aşağıdaki grafikte 2010 ile 2022 yıllarında Kars nüfusunun yaş düzeyleri verilmiştir.

Şekil 2. Kars'ta nüfusun yaş düzeyleri

Şekil 2'ye bakıldığında 2010'dan günümüze gelindiğinde Kars'ta 40 yaş altı nüfusun giderek azaldığı, 40 yaş üstü nüfusun ise giderek arttığı görülmektedir. Bu durumun sebepleri arasında; kentteki doğurganlık hızının (çocuk sayısı) düşmesi, daha çok gençlerin göç etmesi ve yaşlıların daha az göç etme eğiliminde olması ve geriye göç edenlerin de çoğunlukla yaşlılardan oluşması sayılabilir.

Nitekim İstanbul'a göç eden Karslılarla yapılan bir saha araştırmasının (Özyakışır, 2012) bulgularına göre geriye göç etmek isteyenlerin oranı 20 yaşın altındakilerde %7,2 iken 50 yaşın üstündekilerde %28,2 olarak kaydedilmiştir. Kısacası yaş düzeyi arttıkça memlekete dönme (geriye göç etme) isteğinin de arttığı görülmektedir. Aynı sonuç eğitim düzeyinde de görülmüş; eğitim düzeyi ilk-orta öğretim olanlarda geri dönmek isteyenlerin oranı %37,6 iken üniversite mezunlarında bu oran %14,9 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 9. Kars'ta hane halkı büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu

Yıl	Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü (Kişi)	Nüfus yoğunluğu (km ² başına düşen kişi sayısı)
2008	5,3	31
2009	5,3	31
2010	5,2	30
2011	5,0	30
2012	4,9	30
2013	4,6	30
2014	4,4	30
2015	4,2	29
2016	4,1	29
2017	4,0	29
2018	4,0	28
2019	3,9	29
2020	3,8	28
2021	3,7	28
2022	3,6	28

Kaynak: TÜİK

Kars'ta hane halkı büyüklüğü 2008'de 5,3 kişi iken yıllar içinde doğurganlık hızındaki düşüşün etkisiyle 2022'de 3,6 kişiye gerilemiştir. Kilometre kareye düşen kişi sayısını ifade eden nüfusun yoğunluğu da 2008'den 2022'ye gelindiğinde 31 kişiden 28 kişiye düşmüştür.

Tablo 10. Kars'ta hane halkı tiplerine göre hane halkı sayısı, 2016-2022

Yıl	Toplam	Tek kişilik hane halkı	Tek çekirdek aileden oluşan hane halkı	En az bir çekirdek aile ve diğer kişilerden oluşan hane halkı	Çekirdek aile bulunmayan birden fazla kişiden oluşan hane halkı
2016	66 722	9 111	42 155	13 958	1 498
2017	67 440	9 766	42 586	13 622	1 466
2018	68 538	10 245	43 114	13 666	1 513
2019	70 227	11 075	44 287	13 143	1 722
2020	71 490	11 940	45 446	12 432	1 672
2021	72 246	12 755	45 800	12 027	1 664
2022	73 011	13 621	46 668	11 174	1 548

Kaynak: TÜİK

Tablodaki verilere bakıldığında dikkat çeken ilk veri, tek kişilik hane halkı sayısındaki artıştır. Buna göre 2016'da 9.111 olan tek kişilik hane halkı sayısı 2022 itibariyle 13.621 olarak kaydedilmiştir. Çekirdek aile yalnızca eşlerden veya eşler ve çocuklarından veya tek ebeveyn ve en az bir çocuktan oluşan aileler olarak tanımlanmaktadır. Buna göre tek çekirdek aileden oluşan hane halkı sayısı 2016'da 42.155 iken 2022'de 46.668'e yükselmiştir. En az bir çekirdek aile ve diğer kişilerden oluşan aile olarak tanımlanan geniş ailelerden oluşan hane halkı sayısı ise 2016'da yaklaşık 14 binlerde iken 2022'ye gelindiğinde 11 binlere kadar gerilemiştir. Bu veriler Kars'ta son dönemlerde hane halkı yapısındaki çarpıcı değişimi ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

Tablo 11. Kars'ın nüfus projeksiyonu

Yıl	Nüfus projeksiyonu
2023	269.503
2024	266.335
2025	263.097

Kaynak: TÜİK

Kars'ın gelecek yıllardaki nüfus eğilimini gösteren nüfus projeksiyonu kentin nüfusunun gelecekte önemli ölçüde azalacağına işaret etmektedir. Buna göre 2025'te Kars nüfusunun 260 binlere kadar düşmesi öngörülmektedir.

Tablo 12. Kars'ın aldığı, verdiği göç, net göç ve net göç hızı

Yıl	Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı (%)
2008	312 128	8 855	17 726	- 8 871	-28,0
2009	306 536	9 028	15 660	- 6 632	-21,4
2010	301 766	9 906	16 657	- 6 751	-22,1
2011	305 755	10 654	16 376	- 5 722	-18,5
2012	304 821	9 706	16 185	- 6 479	-21,0
2013	300 874	11 046	18 072	- 7 026	-23,1
2014	296 466	10 280	20 020	- 9 740	-32,3
2015	292 660	11 328	19 809	- 8 481	-28,6
2016	289 786	10 209	16 590	- 6 381	-21,8
2017	287 654	11 588	17 119	- 5 531	-19,0
2018	288 878	14 441	16 620	- 2 179	-7,5
2019	285 410	11 132	16 421	- 5 289	-18,4
2020	284 923	8 168	12 910	- 4 742	-16,5
2021	281 077	11 259	16 471	-5 212	-18,4
2022	274829	11 568	18 787	-7 219	-25,9

Kaynak: TÜİK

Kars, Türkiye’de en çok göç veren illerin başında gelmektedir. Yıllar içinde nüfusta meydana gelen düşüşte verilen göçlerin önemli bir payı vardır. Yıllar itibariyle net göç rakamlarında azalış kaydedilmesine rağmen göç olgusu Kars için önemli bir sorun teşkil etmektedir. Kars, Türkiye’de en çok göç veren illerin başında gelmektedir. Yıllar içinde nüfusta meydana gelen düşüşte verilen göçlerin önemli bir payı vardır. Yıllar itibariyle net göç rakamlarında azalış kaydedilmesine rağmen göç olgusu Kars için önemli bir sorun teşkil etmektedir. Kentteki göçün pek çok sosyo-ekonomik gerekçesi bulunmakla birlikte özellikle ekonomi, sağlık ve eğitim üçlüsünün ön planda olduğunu söylemek mümkündür.

Ekonomik faktörler; yoksulluk, işsizlik, gelir dağılımı adaletsizliği, tarım ve hayvancılığın istikrarsız seyri, sosyal faktörler ise; eğitim, sağlık, sosyal yaşamın yetersizliği, yetersiz altyapı ve ulaşım, zorlu iklim koşulları olarak ön plana çıkmaktadır. Söz konusu bu itici faktörlerin yanı sıra bölgedeki insanlar yakınlarının daha önce göç etmesine bağlı olarak psikolojik olarak kendilerini yalnız hissetmeleri ve göç eden yakınlarından gelen olumlu bilgiler neticesinde göç kararı alabilmektedir (Üzümcü ve Özyakışır, 2013).

Özellikle sağlık alanında oldukça dezavantajlı konumda olan Kars’ta yaşanan göçün nedenleri arasında sağlık alanındaki yetersizliklerin ilk sıralarda olduğu görülmektedir. Bu durum Kars özelinde yapılan bilimsel çalışmalarda da (Polat, 2007; Özyakışır, 2013) açıkça görülmektedir. Kentin sağlık hizmeti bakımından Erzurum’a olan bağımlılığı bu hizmetin iki il arasında taşınmalı bir biçimde verilmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kars-Erzurum arasında yıllardır adeta **taşınmalı bir sağlık siteminin** uygulandığı söylenebilir (Kolyiğit ve Özyakışır, 2022).

Tablo 13. Kars'ın son beş yılda en çok göç verdiği ilk 10 il

Sıra	2017		2018		2019		2020		2021		2022	
1	İstanbul	3479	İstanbul	3147	İstanbul	3553	İstanbul	2378	İstanbul	2905	İstanbul	3255
2	Ankara	1538	Ankara	1554	Ankara	1641	Ankara	1093	Ankara	1562	Ankara	1583
3	Kocaeli	1114	İzmir	912	Kocaeli	913	İzmir	712	Tekirdağ	985	Tekirdağ	1234
4	İzmir	961	Kocaeli	843	İzmir	789	Kocaeli	683	İzmir	892	Kocaeli	1076
5	Tekirdağ	915	Erzurum	763	Erzurum	785	Tekirdağ	599	Kocaeli	870	İzmir	1021
6	Erzurum	762	Tekirdağ	730	Tekirdağ	579	Erzurum	525	Erzurum	837	Erzurum	838
7	Bursa	603	Bursa	565	Bursa	573	Bursa	484	Bursa	703	Bursa	635
8	İğdır	393	İğdır	460	İğdır	571	İğdır	416	İğdır	414	İğdır	478
9	Manisa	303	Balıkesir	278	Diyarbakır	311	Manisa	276	Manisa	300	Manisa	413
10	Konya	289	Ardahan	270	Konya	266	Diyarbakır	272	Eskişehir	282	Diyarbakır	355
	Toplam	10357	Toplam	9522	Toplam	9981	Toplam	7438	Toplam	9750	Toplam	10888

Kaynak: TÜİK

Tabloya bakıldığında Kars'ın son beş yıl içinde çoğunlukla İstanbul, Ankara, Kocaeli, İzmir, Tekirdağ ve Bursa gibi batıdaki büyük şehirlere göç verdiği görülmektedir. Bunların dışında Eskişehir ve Konya da göç verilen iller olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte tabloda Kars'ın yakın coğrafyasına bile göç verir duruma geldiği ve bu noktada İğdır ve Erzurum'un öne çıkan iller olduğu görülmektedir. Bir zamanlar Kars'ın ilçesi olan İğdır'a göç verilmesi, üzerinde etraflıca düşünülmesi gereken bir konudur.

Kars'tan göç edenler, sanayi ve ticaretin geliştiği, istihdam olanaklarının fazla olduğu İstanbul, Ankara, İzmir ve Kocaeli gibi büyük kentleri tercih etmektedirler. Kars'a sınır komşusu olan Erzurum ve İğdır illeri de tabloda dikkat çekilmesi gereken iki ildir. Sınır kapısının açık olduğu ve iklim şartlarının Kars'a göre nispeten iyi olduğu İğdır, Kars'tan göç alırken Erzurum da özellikle sağlık alanındaki gelişmelerden dolayı göç almaktadır (Özyakışır, 2017a, ss.159-160).

Öte yandan Kars'tan gerçekleşen göç hareketlerini göç teorilerinde önemli bir yer tutan **İlişkiler Ağı (Network) Teorisiyle** açıklamak mümkündür. Teoriye göre önceden kaynak bölgeden hedef bölgeye göç etmiş olanlarla hâlihazırda bölgede yaşayıp göç eğilimi taşıyanlar arasında kurulan etnik, hemşerilik ve dostluk temelinde gelişen ilişkiler ve onlardan aktarılan olumlu bilgiler göçün önemli birer gerekçesi sayılabilmektedir. Nitekim Kars'ın da içinde bulunduğu TRA2 Bölgesi illeri özelinde yapılan ampirik çalışmalarda (Özyakışır, 2012; SERKA, 2012) göç etme gerekçeleri olarak; “akrabaların göç etmesi” ve “onlardan gelen olumlu bilgiler” ön plana çıkmıştır.

Tablo 14. Kars'ta toplam doğum sayısı, kaba doğum hızı ve doğurganlık hızı

Yıl	Toplam doğum sayısı	Kaba doğum hızı* (%)	Doğurganlık hızı (çocuk sayısı)
2010	7 359	24,2	3,05
2011	6 952	22,9	2,88
2012	6 989	22,9	2,92
2013	6 519	21,5	2,74
2014	6 449	21,6	2,75
2015	6 069	20,6	2,64
2016	5 851	20,1	2,59
2017	5 679	19,7	2,54
2018	5 254	18,2	2,35
2019	5 069	17,7	2,25
2020	4 722	16,6	2,11
2021	4 386	15,5	1,98
2022	4 077	14,7	1,86

Kaynak: TÜİK * Her 1.000 nüfus başına düşen canlı doğum sayısıdır.

Kars'ta nüfusun azalmasında göç hareketlerinin yanı sıra doğum sayılarındaki düşüş de etkili olmaktadır. Tabloya 14'e göre 2010'da doğum sayısı 7.359 iken 2022'de 4.077 olmuş kaba doğum hızı ise aynı dönemlerde binde 24,2 iken binde 14,7'ye düşmüştür. Bu durum doğurganlık hızına da yansımış ve 2010'da 3,05 olan doğurganlık hızı 2022'de 1,86 olarak kaydedilmiştir. Kentin demografik göstergelerinden biri de aynı zamanda sağlığı yakından ilgilendiren bebek ölüm hızıdır. Bebek ölümü, bir bebeğin birinci yaş gününden önce ölmesidir. Bebek ölüm hızı, her 1000 canlı doğumda meydana gelen bebek ölümlerinin sayısıdır. Bebek ölüm oranı bize anne ve bebek sağlığı hakkında önemli bilgiler vermesinin yanı sıra, bir toplumun genel sağlığının da önemli bir göstergesidir.

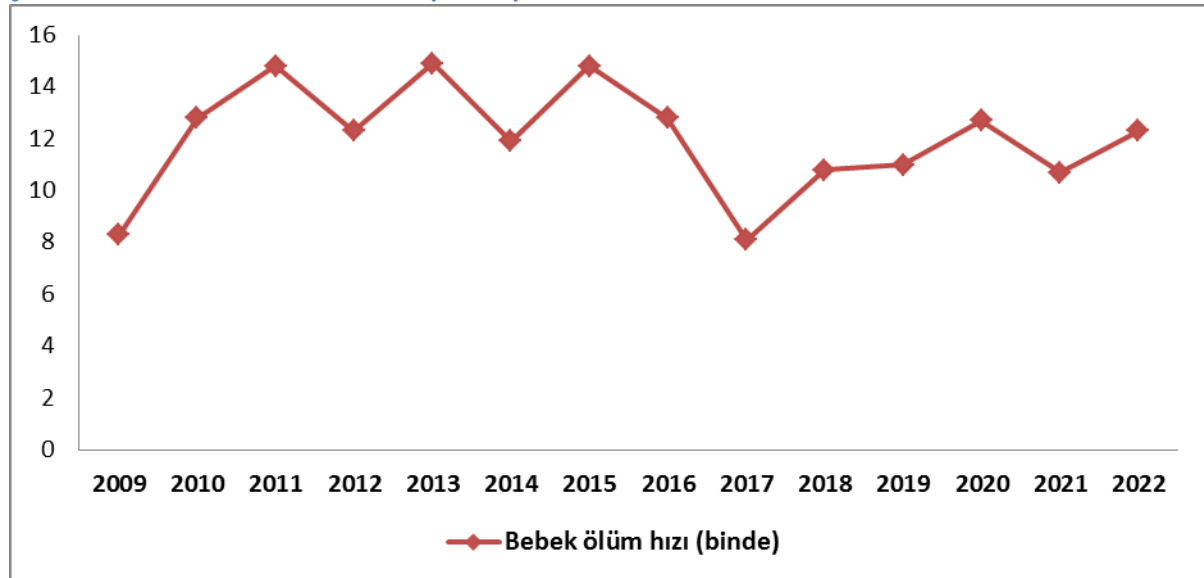
Tablo 15. Kars'ta bebek ölüm hızı (binde)

Yıl	Bebek ölüm hızı (binde-%)
2009	8,3
2010	12,8
2011	14,8
2012	12,3
2013	14,9
2014	11,9
2015	14,8
2016	12,8
2017	8,1
2018	10,8
2019	11,0
2020	12,7
2021	10,7
2022	12,3

Kaynak: TÜİK

Kars'ta bebek ölüm hızının 2009 ve 2017 yılları hariç 2009-2022 arası dönemde sürekli % 10'un üzerinde seyrettiği görülmektedir. Tabloya göre en yüksek bebek ölüm hızının %14,8 ile 2015'te gerçekleştiği, en düşük oranın ise % 8,1 ile 2017'de kaydedildiği görülmektedir. Bu gösterge, kentin sağlık altyapısı açısından acilen ele alınması gereken önemli bir konudur. Çünkü bebek ölüm hızı aynı zamanda ülkelerin insani ve sosyal kalkınma seviyesini gösteren önemli demografik göstergelerden biridir.

Şekil 3. Kars'ta bebek ölüm hızı (binde)

Tablo 16. Kars'ta Evlenme ve Boşanma İstatistikleri

Yıl	Evlenme Sayısı	Boşanma Sayısı	Ortalama Evlenme Yaşı		Kaba boşanma hızı (Bin kişide)	Kaba evlenme hızı (Bin kişide)
			Erkek	Kadın		
2010	2 754	165	27,9	22,3	0,54	9,05
2011	2 612	150	27,8	22,1	0,49	8,6
2012	2 742	116	27,6	22,2	0,38	8,98
2013	2 569	158	27,6	22,3	0,52	8,48
2014	2 396	145	27,7	22,3	0,49	8,02
2015	2 117	143	27,6	22,2	0,49	7,19
2016	1 981	126	27,9	22,7	0,43	6,8
2017	1 880	139	28,3	23,2	0,48	6,51
2018	1 762	227	28,4	23,4	0,79	6,11
2019	1 700	195	28,5	23,7	0,68	5,92
2020	1 375	189	28,2	23,7	0,66	4,81
2021	1 648	268	27,8	23,8	0,95	5,82
2022	1 589	272	28,2	23,9	0,98	5,72

Kaynak: TÜİK

Tablo 16'ya bakıldığında Kars'ta evlenme sayılarında yıllar itibariyle gözle görülür bir düşüş kaydedilirken boşanma sayılarındaki artış dikkat çekmektedir. Ayrıca ortalama evlenme yaşının hem erkeklerde hem de kadınlarda artmış olması da dikkat çekicidir.

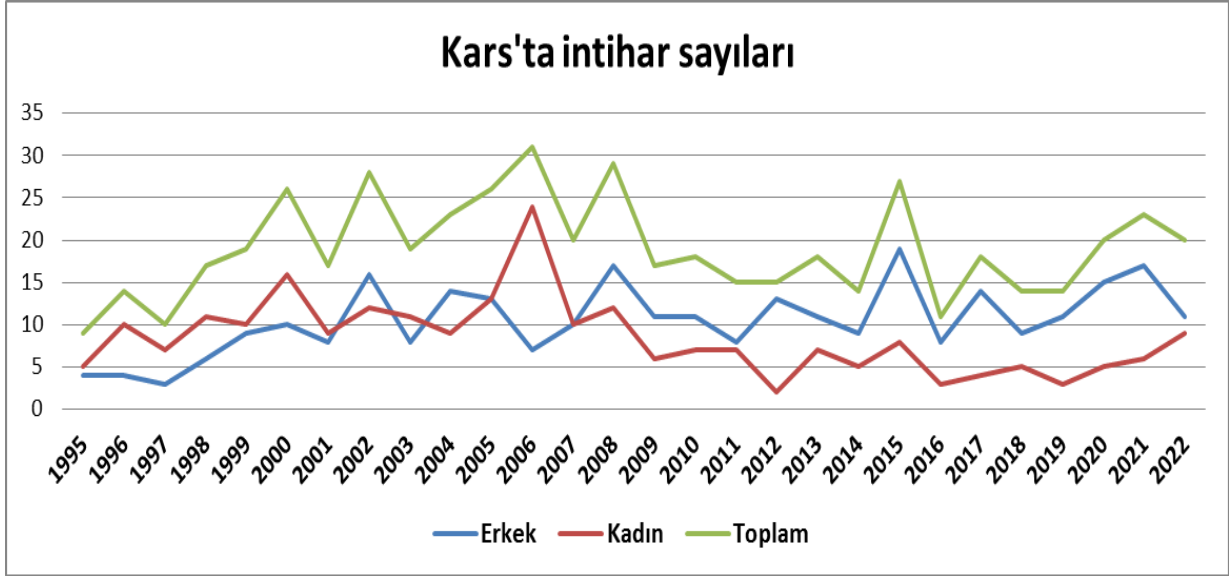
Tablo 17. Kars'ta cinsiyete göre intiharlar

Yıl	Erkek	Kadın	Toplam
1995	4	5	9
1996	4	10	14
1997	3	7	10
1998	6	11	17
1999	9	10	19
2000	10	16	26
2001	8	9	17
2002	16	12	28
2003	8	11	19
2004	14	9	23
2005	13	13	26
2006	7	24	31
2007	10	10	20
2008	17	12	29
2009	11	6	17
2010	11	7	18
2011	8	7	15
2012	13	2	15
2013	11	7	18
2014	9	5	14
2015	19	8	27
2016	8	3	11
2017	14	4	18
2018	9	5	14
2019	11	3	14
2020	15	5	20
2021	17	6	23
2022	11	9	20
Toplam	296	236	532

Kaynak: TÜİK

Kars'ta intihar sayılarına bakıldığında 1995'ten 2022'ye kadarki dönemde toplamda 296 erkek ve 236 kadın intiharı yaşanmıştır. Tabloda dikkat çeken nokta 2008'e kadar kadın intihar sayılarındaki çarpıcı artış ve sonrasındaki çarpıcı düşüştür. Çünkü sadece 1995-2008 arası dönemde 159 kadın intiharın yaşanırken 2008-2022 arası dönemde bu sayı neredeyse yarıya düşmüş ve 77 kadın intiharının yaşandığı görülmüştür. Bununla birlikte kadın intiharlarının %70'inin 1995-2008 arası dönemde yaşanması dikkat çekicidir. Nitekim 2008'e kadar ciddi sayılara ulaşan kadın intihar sayılarında 2008'den 2022'ye gelindiğinde ciddi bir düşüş yaşanmış ve sayıların 10'un altında seyrettiği görülmektedir. Erkek intihar sayılarına bakıldığında ise ortalamanın 10'dan fazla olduğu görülmektedir. Özellikle 2015 yılında yaşanan 19 intihar vakası dikkat çekmektedir. Aşağıdaki grafikten de görüldüğü üzere 2007 yılında kadın ve erkek intihar sayıları 10'ar kişi olarak gerçekleştikten sonra 2007'den itibaren kadın intiharlarında çarpıcı bir düşüş yaşanırken erkek intihar sayılarındaki artış dikkat çekicidir.

Şekil 4. Kars'ta intihar sayıları

İntiharların pek çok sebebi olmakla birlikte özellikle sosyal yaşamdan kaynaklı yetersizliklerin, yaşa bağlı sağlık sorunları, yaşlılık ve eğitim düzeyi ile birleştiğinde intihar için bir risk faktörü (Çiftçi, vd., 2020, s.264) doğurabildiği bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında sosyal yaşamın oldukça yetersiz olduğu Kars'ta (Özyakışır, 2013) tek başına olmasa da intiharların arka planına dair ipuçlarını görmek mümkündür.

Tablo 18. Kars'ta cinsiyete göre ölümler, 2012-2022

Cinsiyet	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Erkek	851	773	807	816	816	817	810	830	949	871	789
Kadın	625	634	631	671	644	670	613	647	636	708	642
Toplam	1 476	1 407	1 438	1 487	1 460	1 487	1 423	1 477	1585	1579	1431

Kaynak: TÜİK

Tablo 18 dikkatle incelendiğinde Kars'ta son on yıllık süreçte ölüm sayılarının (2020 ve 2021 yılı hariç) 1.400 civarında seyrettiği görülmektedir. Bununla birlikte Covid-19 Pandemisinin etkili olduğu 2020 ve 2021 yıllarında ölü sayısının 1600'lere yaklaşması dikkat çekicidir. Ayrıca ölüm sayılarının cinsiyete göre dağılımına bakıldığında erkek ölümlerinin daha fazla olduğu görülmektedir.

MİLLİ GELİR HESAPLARI

2. MİLLİ GELİR HESAPLARI

Bir ülkede belli bir yılda üretilen tüm nihai malların piyasa fiyatlarının toplam değeri Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (GSYH) olarak tanımlanmaktadır. Ülkenin üretim düzeyini göstermesi bakımından GSYH'nin yıldan yıla gösterdiği değişim oranı da **ekonomik büyüme** olarak ifade edilmektedir. Bu sayede ülkelerin yıllık ya da uzun dönem ortalama büyüme hızları ulusal ve uluslararası düzeyde pek çok karşılaştırmada önemli bir ekonomik gösterge olarak kullanılmaktadır. GSYH'nin bir önceki yıla göre ne oranda arttığı ya da azaldığı ise ekonomik büyüme rakamını ifade ettiğinden ülkeler her yıl yüksek oranda büyümek ve bu büyümeyi de istikrarlı bir şekilde sürdürmek isterler. Bu bakımdan GSYH'deki pozitif ve yüksek artışlar ülkeler için olumlu birer gösterge olarak kabul edilirken azalış veya negatif değişimler olumsuz birer gösterge olarak ele alınmaktadır. Elde edilen büyüme performansı hem geçmiş yıllara göre karşılaştırma yapmak hem de gelecek dönem ve yıllar için iktisat politikası uygulayıcılarına önemli işaretler vermektedir (Balci, 2022, s.98). Bu bağlamda Kars'ın GSYH ve büyüme performansı Tablo 19'da sunulmuştur.

Tablo 19. Türkiye ve Kars'ta GSYİH ile Büyüme Hızı (%)

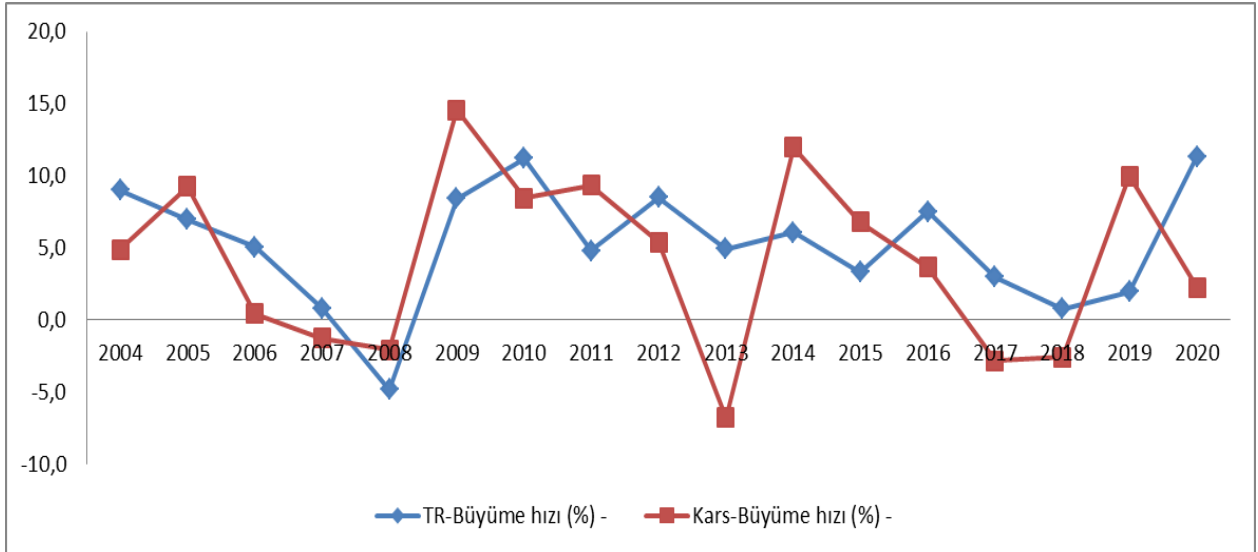
Yıl	Türkiye		Kars	
	GSYH (Bin TL)	Büyüme hızı (%)	GSYH (Bin TL)	Büyüme hızı (%)
2004	856 573 256	-	1 730 086	-
2005	933 598 935	9,0	1 814 576	4,9
2006	998 465 278	6,9	1 982 838	9,3
2007	1 048 822 954	5,0	1 991 421	0,4
2008	1 057 371 118	0,8	1 966 382	-1,3
2009	1 006 372 482	-4,8	1 926 073	-2,0
2010	1 091 180 541	8,4	2 206 704	14,6
2011	1 213 393 968	11,2	2 393 161	8,4
2012	1 271 497 249	4,8	2 616 369	9,3
2013	1 379 394 179	8,5	2 757 268	5,4
2014	1 447 532 323	4,9	2 569 998	-6,8
2015	1 535 607 237	6,1	2 878 144	12,0
2016	1 586 636 759	3,3	3 073 433	6,8
2017	1 705 666 209	7,5	3 185 936	3,7
2018	1 756 493 104	3,0	3 096 015	-2,8
2019	1 770 257 164	0,8	3 015 575	-2,6
2020	1 804 600 723	1,9	3 316 451	10,0
2021	2 009 486 002	11,4	3 391 580	2,3

Kaynak: TÜİK

Kars'ın ekonomik büyüme performansına bakıldığında (2013 yılı haricinde) Türkiye ekonomisinin büyüme trendiyle büyük ölçüde benzerlik gösterdiği söylenebilir. En yüksek büyüme hızının 2010'da %14,6 ile kaydedildiği, en düşük büyüme hızının da 2014'de yaklaşık %-7 ile kaydedildiği görülmektedir. Tabloya göre 2005'ten 2009'a gelindiğinde hem

Türkiye’de hem de Kars’ta büyüme hızı oldukça düşmüş ve Kars’ta 2006’daki %9,3’lük büyüme oranı sağlanırken 2006’da %2’lik bir küçülme gerçekleşmiştir.

Şekil 5. Kars ve Türkiye’de büyüme hızı (%)

Şekil 5’ten de görüldüğü üzere Kars’taki büyüme hızında 2013’ten sonra ciddi bir toparlanma yaşanmış ancak 2016 ve 2017 yılında büyümenin temposu yavaşlamış ve 2018,2019 yıllarında yine ekonomide küçülme yaşanmıştır. Kars’taki büyüme hızı (2020 yılı hariç) son yıllarda önemli ölçüde düşmüş ve Türkiye’nin büyüme hızı trendiyle ayrılmıştır.

Kars’taki GSYH’nin iktisadi faaliyet kollarına göre dağılımı ise Tablo 20’de detaylı olarak sunulmuştur. Buna göre dolar cinsinden GSYH değerine bakıldığında 2004 yılından 2013 yılına kadar bir artış eğilimi söz konusuysen, 2014’ten itibaren günümüze gelene kadar düşüş eğilimi olduğu görülmektedir. Ayrıca Tablo 20’ye dikkatle bakıldığında son dört yıllık süreçte GSYH değerinde neredeyse kayda değer bir değişim yaşanmaması dikkat çekmektedir.

Tablo 20. İktisadi faaliyet kollarına göre cari fiyatlarla ulusal hesaplar (Bin ABD \$)

Yıl	(a) Tarım	(b) Sanayi	(c) Hizmetler	d=(a+b+c) Gayrisafi Katma Değer	(e) Vergi- Sübvansiyonlar	f=(d+e) Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
2004	260	88	370	718	102	820
2005	286	115	456	857	123	980
2006	304	124	524	952	135	1.087
2007	341	160	648	1.149	146	1.295
2008	363	175	736	1.274	156	1.430
2009	324	147	641	1.112	134	1.246
2010	529	181	730	1.440	196	1.636
2011	545	195	770	1.510	205	1.715
2012	590	236	825	1.651	218	1.869
2013	481	333	882	1.696	238	1.934
2014	422	202	872	1.496	194	1.690
2015	519	166	777	1.462	196	1.658
2016	440	243	830	1.513	202	1.715
2017	406	251	786	1.443	184	1.627
2018	335	168	717	1.220	141	1.361
2019	336	132	724	1.192	132	1.324
2020	392	119	680	1.191	148	1.339
2021	395	112	672	1.179	139	1.318

Kaynak: TÜİK

Kars'ta temel sektörlerin mili gelire yaptığı katkıya bakıldığında hizmetler sektörünün ilk sırada olduğu, tarımın ikinci, sanayinin de üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Sanayi sektöründe yıllar itibariyle bir artış görülse de mevcut durumda kent ekonomisine ciddi katkı sağlayacak bir düzeyden çok uzak olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte özellikle hizmet sektöründeki ciddi ilerlemenin milli gelirdeki katkısı açıkça görülmektedir. Zira kentte yaratılan gayri safi katma değerın %60'tan fazlası bu sektörden gelmektedir.

Tablo 21. Türkiye ve Kars'ta Gayrisafi Yurtiçi Hasılanın Sektörel Dağılımı (%)

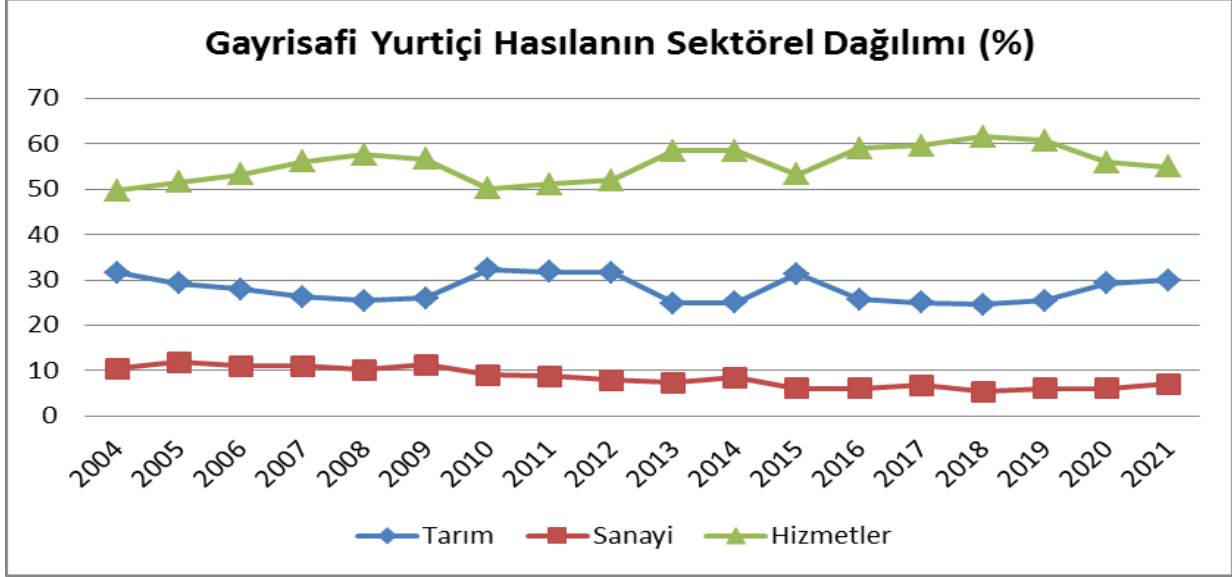
Yıl	Tarım		Sanayi		İmalat		İnşaat		Hizmetler*	
	Kars	TR	Kars	TR	Kars	TR	Kars	TR	Kars	TR
2004	31,7	9,3	6,1	19,8	4,4	16,9	4,6	5,3	45,1	53,1
2005	29,2	9,2	6,8	19,7	5,1	16,9	5,0	5,5	46,5	53,0
2006	28,0	8,1	6,3	19,8	4,7	17,1	5,1	6,3	48,2	53,4
2007	26,3	7,5	6,3	19,6	4,7	16,8	6,0	6,7	50,1	54,9
2008	25,4	7,4	6,0	19,4	4,2	16,3	6,2	6,8	51,5	55,5
2009	26,0	8,1	6,7	18,4	4,6	15,2	5,1	5,6	51,5	57,2
2010	32,3	9,0	5,5	18,4	3,6	15,1	5,6	6,1	44,6	54,5
2011	31,8	8,2	5,2	19,7	3,5	16,4	6,2	7,1	44,9	53,0
2012	31,6	7,7	4,7	19,2	3,2	15,8	7,9	7,4	44,1	54,0
2013	24,9	6,7	4,3	19,7	3,1	16,3	12,9	8,0	45,6	53,3
2014	25,0	6,6	5,0	20,1	3,5	16,8	6,9	8,1	51,6	53,8
2015	31,3	6,9	3,7	19,7	2,4	16,7	6,4	8,1	46,9	53,5
2016	25,7	6,1	3,6	19,6	2,4	16,6	10,6	8,5	48,4	54,0
2017	25,0	6,0	4,1	20,6	2,6	17,6	11,3	8,5	48,3	53,5
2018	24,6	5,8	3,4	22,3	2,0	19,0	8,9	7,1	52,7	54,5
2019	25,4	6,4	4,0	21,8	2,0	18,3	6,0	5,4	54,7	56,4
2020	29,3	6,7	3,7	22,8	2,3	19,1	5,2	5,2	50,7	54,2
2021	30,0	5,5	4,5	26,0	2,5	22,2	4,0	5,1	51,0	52,8

Kaynak: TÜİK *Not: TÜİK hesaplamalarında hizmetler sektöründen ayrı olarak hesaplanan mesleki, idari ve destek hizmet faaliyetleri, kamu yönetimi, eğitim, insan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri, gayrimenkul faaliyetleri ve diğer hizmet faaliyetleri başlıkları araştırmacı tarafından toplulaştırılarak hizmetler sektörüne eklenmiştir.

Kars ilinin GSYH dağılımına bakıldığında ağırlıklı olarak hizmetler ve tarım sektörünün hâkimiyeti göze çarpmaktadır. İlde üretilen GSYH'nin yaklaşık üçte birinin tarım sektörü tarafından ve yarısı ise hizmet faaliyetlerinden oluşmaktadır. Kars'ta 2004'te tarım sektörünün payı Türkiye ortalamasının 3,4 katı iken 2021 yılında yaklaşık 5,4 katına yaklaşmıştır.

Kars'ta tarımın payı 2021'de %30 olarak Türkiye'deki orandan oldukça yüksek seyrederken, sanayi %4,5 ve imalat sanayi %2,5'lik payla ülke ortalamasının hayli altında seyretmiştir. Bununla birlikte Kars'ta hizmetler sektörünün payının birçok yıl Türkiye ortalamasıyla yakın düzeylerde seyrettiği görülmektedir.

Şekil 6. Sektörlerin Gayrisafi Yurtiçi Hasıla içindeki payı (%)

Tablo 22. Türkiye’de ve Kars’ta kişi başı gelir (\$)

Yıl	Türkiye	Kars	Kars / TR (%)
2004	6 021	2 546	42,3
2005	7 376	3 066	41,6
2006	7 971	3 420	42,9
2007	9 735	4 135	42,5
2008	11 018	4 618	41,9
2009	9 044	4 031	44,6
2010	10 629	5 372	50,5
2011	11 289	5 623	49,8
2012	11 675	6 088	52,1
2013	12 582	6 379	50,7
2014	12 178	5 663	46,5
2015	11 085	5 644	50,9
2016	10 964	5 889	53,7
2017	10 696	5 633	52,7
2018	9 793	4 819	49,2
2019	9 195	4 602	50,0
2020	8 600	4 680	54,4
2021	9 592	4 611	48,1

Kaynak: TÜİK.

Tablo 22’ye göre Kars’ta kişi başı gelirden (KBG) 2004’ten 2013’e kadar düzenli bir artış eğilimi olduğu görülmektedir. Ancak Türkiye ekonomisindeki gelişmelere paralel olarak 2013’ten itibaren bir düşüş eğilimi yaşanmış ve 2021 itibarıyla Kars’ta kişi başı gelir 4.611 \$ olarak kaydedilmiştir. Kars’taki kişi başı gelirin (genel olarak bakıldığında) Türkiye’deki kişi başı gelirin yarısına tekabül ettiği görülmektedir. Ayrıca Kars’ın KBG değeri, 2004’te Türkiye KBG değerinin %42,3’üne tekabül ederken 2020’de en yüksek düzey olan %54,4’ye tekabül

etmiştir. Kısacası Kars'taki büyüme hızı 2020'de Türkiye ortalamasının yarısını geçmiştir. Ancak 2021 yılı itibariyle de bu değer %48,1 olarak kaydedilmiştir.

Kars ilinin KBG değerlerinin Türkiye ile karşılaştırılmasından elde edilen sonuçlara göre, ele alınan dönem boyunca Kars ilinin KBG düzeyini Türkiye ortalamasına yakınsadığı anlaşılmaktadır. Kars'ın nüfusunda gözlenen azalma hesaba katıldığında Kars'ta görece KBG artışının çok anlam ifade etmediği ileri sürülebilir. Çünkü -bilindiği gibi- belli bir yıldaki KBG hesaplanırken il GSYH'si o ilin yıl ortası nüfusuna bölünmektedir. Bu açıdan Kars ilinde nüfusun sürekli ve düzenli olarak azaldığı hesaba katılırsa il GSYH'si artmasa bile KBG'nin yükseleceği açıkça görülebilir. Kars'ta ekonomik faaliyetlerin %80'i hizmet ve tarım sektöründen oluşmaktadır. Büyüme ve kalkınmanın gerçekleşmesi için zaman içinde ekonomide tarımın payının azalarak yerini sanayi sektörüne ve daha sonraki bir aşamada da hizmetler sektörü hâkimiyetine bırakması gerekmektedir. Bu açıdan büyümenin itici gücü olarak kabul edilen sanayi ve imalat faaliyetleri Kars'ta oldukça düşük düzeylerde seyretmektedir. Öte yandan ildeki sanayi ve imalat faaliyetlerinin zaman içinde artması gerekirken tersine azaldığı ve dönem başında sırasıyla %5,7 ve %3,9 seviyelerinde iken dönem sonunda sırasıyla %3,6 ve %2,2 seviyelerine doğru düşme eğiliminde olduğu görülmektedir (Balcı, 2022, s.113).

İSTİHDAM VE İŞSİZLİK

3. İSTİHDAM VE İŞSİZLİK

İstihdam, kısaca bir ücret karşılığında veya bir aile şirketinde ücretsiz olarak belli bir süre çalışmak olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu tanım genellikle ücretsiz ev hizmetleri sağlayan kişileri (çoğunlukla kadınları) kapsamamaktadır. İşsizlik ise bir kişinin iş ararken ve işe başlamaya hazır olmasına rağmen istihdam edilmemesi olarak tanımlanmaktadır. Buradan hareketle Kars'taki istihdam göstergelerini aşağıdaki tablolardan izlemek mümkündür. Tablo 23'te de görüldüğü üzere 1980'den itibaren Kars'ta işsizlik oranının arttığı görülmektedir. Aynı şekilde işgücüne katılımın da 2000'lere gelindiğinde %65'lere kadar düştüğü görülmektedir.

Tablo 23. Kars'ta işgücü göstergeleri (%) (12 ve daha yukarı yaştaki nüfus)

Yıl	İşsizlik oranı	İşgücüne katılma oranı	Sanayide istihdam edilen nüfusun toplam istihdam içindeki oranı
1980	1,7	76,4	2,3
1985	2,7	76,4	1,4
1990	3,6	75,4	2,9
2000	6,1	65,1	2,2

Kaynak: DIE, 2004

Ayrıca ilin sanayi potansiyeli olmadığı için sanayide istihdam edilen nüfusun toplam istihdam içindeki payının 1980-2000 dönemi boyunca %3'ün altında kaldığı görülmektedir (Tablo 23). Kars'ın son dönemlerdeki işgücü göstergeleri ise Tablo 24'te sunulmuştur.

Tablo 24. Kars'ta işgücü göstergeleri (%) (15 ve üstü yaş)

Yıl	İş Gücüne Katılım Oranı	İstihdam Oranı	İşsizlik Oranı
2008	56,2	53,9	4,1
2009	54,9	50,8	7,4
2010	52,2	48,3	7,4
2011	54,5	49,6	9,0
2012	56,0	52,4	6,4
2013	59,5	55,5	6,6

Kaynak: Kars İŞKUR (2016).

Tablo 24'te 2008-2013 yılı il düzeyine ait temel işgücü göstergelerine yer verilmiştir. Buna göre 2008-2011 arası dönemde yılından itibaren işsizlik oranında artış yaşanırken istihdam oranında azalış gerçekleşmiştir. İşsizlik oranı 2011 yılında azalmaya başlamış, işgücüne katılım oranı ise artmıştır. Ayrıca 2011 ve 2013 yılında istihdam oranlarında artışlar yaşanmıştır. Ancak Kars'ta işgücüne katılım, istihdam ve işsizlik oranlarını yorumlarken dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır. Nitekim ücretli emeğin baskın bir istihdam biçimi olmadığı az gelişmiş toplumlarda işsizlik kavramı belirsiz hale gelebilmektedir. Çünkü kayıt dışı sektördeki istihdam ile işsizlik arasındaki çizgi açıkça tanımlanmamıştır. Çoğu ekonomide insanlar bir açık pozisyon bulunmadığında yani iş bulma motivasyonu ve umudunu kaybettiği

için artık iş aramayabilir ve işgücünden ayrılabilirler. Dolayısıyla kentteki işsizlik rakamlarının hem düşük çıkması hem de gerçeği yansıtmaması buradan kaynaklanmaktadır.

Öte yandan 2013 yılı ve öncesinde il düzeyinde işgücü istatistikleri elde edilirken, sonrasında Türkiye İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması kapsamında 1. ve 2. düzeyde bölgesel istatistikler elde edilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla 2014 yılından itibaren bölgesel düzeyde elde edilen istatistikler yıllık olarak TÜİK'in internet sitesinde yayınlanmaktadır. Kars ilinin dahil olduğu 2. Düzey Türkiye İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) olarak tanımlanmıştır. Buna göre TRA2 Bölgesi işgücü göstergeleri Tablo 25'te sunulmuştur.

Tablo 25. TRA2 Bölgesi (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) işgücü göstergeleri (15 ve üstü yaş)

Yıl	Toplam işgücü [15+ yaş] (bin kişi)	İşgücüne katılma oranı (%) [15+ yaş]	İşsizlik oranı (%) [15+ yaş]	İstihdam oranı (%) [15+ yaş]
2010	339	50,9	10,3	45,7
2011	383	54,4	10,2	48,8
2012	393	55	7,4	50,9
2013	413	58,3	6,7	54,4
2014	403	54,8	3,4	53
2015	407	54,2	3,9	52
2016	397	51,2	4,9	48,7
2017	381	50,7	5,5	47,9
2018	369	50,3	5,3	47,6
2019	344	47,5	9,8	42,8
2020	328	43,6	12,1	38,3
2021	383	50,7	13,7	43,7
2022	372	51,0	12,7	44,5

Kaynak: TÜİK

İstihdam göstergeleri son dönemlerde bölgesel düzeyde verildiği için Kars'taki göstergeler de TRA2 Bölgesi işgücü göstergeleri üzerinden ele alınmaktadır. Tablo 25'te yer alan verilere göre 2022 itibarıyla TRA 2 Bölgesinde 15 ve daha yukarı yaştaki toplam işgücü 372 bin kişiyken, işgücü katılma oranı %51 seviyesindedir. Ayrıca 2022'de işsizlik oranı % 12,7 iken istihdam oranı %44,5 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl Türkiye'de işsizlik oranı %9,6 iken istihdam oranı %47,8, işgücüne katılma oranı ise %52,9 olarak kaydedilmiştir. Buna göre bölgedeki işgücüne katılım ve istihdam oranları Türkiye ortalamasında düşük olduğu, işsizlik oranının da yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 26. Kars İŞKUR göstergeleri

Yıl	İŞKUR Kayıtlı İşsiz Sayıları	Açık İş Sayısı	Başvuru Sayısı
2012	12.142	3.617	10.939
2013	12.399	2.030	9.839
2014	9.467	2.635	6.713
2015	7.186	4.161	7.696
2016	8.389	3.953	7.882
2017	8.471	2.185	13.020
2018	12.084	2.051	*
2019	12.724	2.418	*
2020	9.552	1.673	*
2021	10.211	1.240	*
2022 Eylül	10.382	2.075	*

Kaynak: Kars İŞKUR, *2018,2019,2020, 2021 yıllarına ait veriler İŞKUR Gene Müdürlüğüne açıklanmamıştır.

Kars İŞKUR Müdürlüğü'nün kayıtlarına göre Kars'ta 2012'de kayıtlı işsiz sayısı 12 binin üzerindeyken 2021 Ekim ayı itibarıyla bu sayı 10.731 kişiye gerilemiştir. Aynı dönemlerde yani 2010'da 3.617 olan açık iş sayısı 2021 Ekim ayı itibarıyla 880'e düşmüştür. Öte yandan işbaşı eğitim programındaki yararlanıcı sayısındaki artış ve özellikle 2021'deki mesleki eğitim kurslarındaki artışlar dikkat çekmektedir.

İŞKUR Kars İl Müdürlüğü'nün 2022 Yılı Sonuç Raporuna göre: "2022 yılı Eylül sonu itibarıyla Kars ilindeki kayıtlı işsizlerin sayısı 10.382 iken bu kişilerin içinde kadınların oranı yüzde 40,9; 18-24 yaş arası gençlerin oranı ise yüzde 26,5 seviyesindedir. Kars ilinde mesleklere göre kayıtlı işsiz sayıları incelendiğinde en fazla kayıtlı işsiz olduğu mesleklerin başında Temizlik Görevlisi mesleği yer almakta olup bu meslekte Kars ilinde Kuruma kayıtlı 2.162 işsiz bulunmaktadır. Bu mesleğin ilimizdeki toplam kayıtlı işsizler içerisindeki payı yüzde 20,8 seviyesindedir. Bu mesleği sırasıyla Beden İşçisi (Genel) ile Beden İşçisi (Temizlik) meslekleri takip etmiştir. Bu durum ilimizdeki niteliksiz işgücünün yüksek olduğunu göstermektedir" (Kars İŞKUR, 2022, s. 11).

Tablo 27. Kars'ta açık iş sayısı en yüksek olan meslekler- 2020 yılı

Meslekler	Açık İş Sayısı
Çağrı Merkezi Müşteri Temsilcisi	346
Beden İşçisi (Genel)	281
Beden İşçisi (İnşaat)	149
Satış Danışmanı / Uzmanı	65
Garson (Servis Elemanı)	54
Reyon Görevlisi	48
Müşteri Hizmetleri Görevlisi/Asistanı	41
Temizlik Görevlisi	39
Ortacı/Ayakçı (Tekstil)	32
Hasta ve Yaşlı Bakım Elemanı	32
Toplam	1087

Kaynak: Kars İŞKUR

Kars İŞKUR Müdürlüğünün kayıtlarına göre Kars'ta açık iş sayısının en fazla olduğu ilk üç mesleğin sırasıyla; Çağrı Merkezi Müşteri Temsilcisi, Beden İşçisi (Genel) ve Beden İşçisi (İnşaat) olduğu görülmektedir. Tabloya göre açık iş sayısının üçte biri çağrı merkezi müşteri temsilcisinden oluşurken dörtte biri ise genel olarak beden işçisinden oluşmaktadır. Söz konusu açık iş sayılarının 2021'deki değişimine aşağıdaki tablodan bakılabilir.

Tablo 28. Kars'ta açık iş sayısı en yüksek olan meslekler- 2021 yılı

Meslekler	Açık İş Sayısı
Çağrı Merkezi Müşteri Temsilcisi	145
Beden İşçisi (Genel)	88
Beden İşçisi (İnşaat)	94
Satış Danışmanı / Uzmanı	38
Garson (Servis Elemanı)	29
Reyon Görevlisi	23
Kamyonet Şoförü	23
Reyon Görevlisi	23
Aşçı	22
Süthane/Mandıra İşçisi	22
Toplam	507

Kaynak: Kars İŞKUR, İşgücü Piyasası Araştırması Kars İli 2021 Yılı Sonuç Raporu

Tablo 28 ile bir önceki Tablo 27 karşılaştırıldığında Kars'taki açık iş sayılarının 2021'e gelindiğinde (önceki yıla göre) önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Özellikle çağrı merkezi müşteri temsilcisi ve beden işçisinde açık iş sayılarında ciddi azalış olduğu görülmektedir. Bu durum her iki alandaki işe yerleştirme sayılarına da yansımış ve her iki meslek grubunda işe yerleştirme sayılarında son iki yılda artış kaydedilmiştir.

Tablo 29. Kars'ta açık iş sayısı en yüksek olan meslekler- 2022 Yılı (Ocak-Eylül)

Meslekler	Açık İş Sayısı
Beden İşçisi (Genel)	375
Çağrı Merkezi Müşteri Temsilcisi	251
Garson (Servis Elemanı)	114
Çağrı Merkezi Elemanı	105
Makastar-Tekstil	103
Beden İşçisi (İnşaat)	90
Satış Danışmanı / Uzmanı	81
Özel Güvenlik Görevlisi (Silahsız)	70
Ticaret Sekreteri	58
Toplam	1247

Kaynak: Kars İŞKUR, İşgücü Piyasası Araştırması Kars İli 2022 Yılı Sonuç Raporu

Ocak-Eylül 2022 yılı verilerine göre Kars'ta açık iş sayısının en fazla olduğu ilk üç meslek grubunun sırasıyla; beden işçisi, çağrı merkezi müşteri temsilcisi ve garson olduğu görülmektedir. Bu göstergeler şehirde vasıfsız işgücü ihtiyacının bile tam olarak karşılanamadığını göstermesi açısından dikkate değerdir. Ayrıca bunu gerek çalışma koşulları

gerekse ücret düzeyinden dolayı toplumda kısaca “iş beğenmeme” olarak ifade edilen bir durumun yansıması olarak da okumak mümkündür. Zira işsizliğin yoğun olduğu bir kentte yaklaşık 1250 adet açık iş sayısının olması son derece dikkat çekicidir.

Tablo 30. Kars'ta İşe Yerleştirme Sayısı En Yüksek Olan Meslekler-2020 yılı

Meslekler	İşe Yerleştirme Sayısı
Çağrı Merkezi Müşteri Temsilcisi	160
Beden İşçisi (Genel)	135
Beden İşçisi (İnşaat)	133
Satış Danışmanı / Uzmanı	99
Garson (Servis Elemanı)	52
Büro İşçisi	51
Reyon Görevlisi	45
Bilgi İşlem Destek Elemanı	44
Müşteri Hizmetleri Görevlisi/Asistanı	41
Makineci (Dikiş)	37
Toplam	797

Kaynak: Kars İŞKUR

Kars'taki açık iş sayılarının verildiği bir önceki tablonun doğal sonucu olarak burada da işe yerleştirme sayısı en yüksek olan ilk üç mesleğin sırasıyla Çağrı Merkezi Müşteri Temsilcisi, Beden İşçisi (Genel) ve Beden İşçisi (İnşaat) olduğu görülmektedir.

Tablo 31. Kars'ta İşe Yerleştirme Sayısı En Yüksek Olan Meslekler 2021 Yılı (Ocak-Ekim)

Meslekler	İşe Yerleştirme Sayısı
Çağrı Merkezi Müşteri Temsilcisi	323
Ticaret Sekreteri	146
Beden İşçisi (İnşaat)	67
Satış Danışmanı / Uzmanı	65
Çağrı Merkezi Elemanı	60
Bilgi İşlem Destek Elemanı	59
Reyon Görevlisi	56
Müşteri Temsilcisi	39
Garson (Servis Elemanı)	39
Beden İşçisi (Genel)	33
Toplam	887

Kaynak: Kars İŞKUR

Tablo 31'e bakıldığında işe yerleştirme sayılarının 2021 Ekim itibariyle en yüksek olduğu ilk üç meslek grubunun sırasıyla Çağrı merkezi müşteri temsilcisi, ticaret sekreteri ve beden işçisi olduğu görülmektedir.

Tablo 32. Kars'ta İŖe YerleŖtirme Sayısı En Y¼ksek Olan Meslekler 2022 Yılı (Ocak-Eyl¼l)

Meslekler	İŖe YerleŖtirme Sayısı
Çağrı Merkezi M¼Ŗteri Temsilcisi	277
Beden İŖçisi (Genel)	146
Ticaret Sekreteri	121
Dokuma Konfeksiyon Makineci	119
Çağrı Merkezi Elemanı	82
Özel G¼venlik Görevlisi (Silahsız)	70
Bilgi İŖlem Destek Elemanı	60
Makastar-Tekstil	57
B¼ro İŖçisi	56
Beden İŖçisi (İnŖaat)	51
Toplam	1039

Kaynak: Kars İŖKUR, İŖg¼c¼ Piyasası AraŖtırması Kars İli 2022 Yılı Sonuç Raporu

İŖe yerleŖtirmelerde a¼ık iŖ kategorisindeki meslek gruplarıyla paralel olarak bir yerleŖtirmenin yapıldığı gr¼lmektedir. Buna göre en fazla iŖe yerleŖtirmede çağrı merkezi m¼Ŗteri temsilcisi ve beden iŖçisi ilk iki sırada yer almaktadır.

Tablo 33. Kars'ta eleman temininde g¼çl¼k çekilen ilk 10 meslek,2020

Meslekler	Eleman Sayısı
Elektrikçi (Genel)	11
Garson (Servis Elemanı)	11
Argon Kaynakçısı (Tiğ Kaynakçısı)	10
Hamurkar	7
PiŖirici (Ekmek)	7
AŖçı	7
Zihinsel Engelliler Öğretmeni-zel Eğitim	7
Tır-Çekici Ŗofr¼	6
Kat Hizmetleri Elemanı/Kat Görevlisi	5
Resepsiyon Görevlisi (n B¼ro Elemanı)	5

Kaynak: Kars İŖKUR

Kars'ta eleman temininde g¼çl¼k yaŖanan mesleklere bakıldığında ise ilk ¼ç sırada sırasıyla Elektrikçi (Genel) Garson (Servis Elemanı) ve Argon Kaynakçısının (Tiğ Kaynakçısı) olduğu gr¼lmektedir. İŖg¼c¼ Piyasası AraŖtırması kapsamında Kars ilinde ise 10+ istihdamlı 88 iŖletme son bir yıl i¼erisinde temininde g¼çl¼k çekilen meslekler olduğunu ifade etmiŖtir. T¼rkiye genelinde iŖletmelerin y¼zde 17,4'¼ son bir yıl i¼erisinde eleman temininde g¼çl¼k çektiğini belirtirken, Kars ilinde ise bu oran y¼zde 32,7 seviyesinde gerçekleŖmiŖtir (Kars İŖKUR, 2022, s.41).

Tablo 34. Kars'ta sektörlere göre temininde güçlük eleman sayıları, 2022

Meslekler	Eleman Sayısı
Toptan ve perakende ticaret	64
İnşaat	35
Konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri	20
Eğitim	15
İmalat	14
İnsan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri	13
Ulaştırma ve depolama	9
İdari ve destek hizmet faaliyetleri	9
Mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler	4
Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı	4
Diğer hizmet faaliyetleri	2
Madencilik ve taş ocakçılığı	2
Toplam	191

Kaynak: Kars İŞKUR, 2022

Tabloya bakıldığında 2022 yılı itibariyle Kars'ta en fazla Toptan ve Perakende Ticaret sektöründe eleman temininde güçlük çekildiği görülmektedir. İŞKUR Raporuna göre Kars'ta temininde güçlük çekilen mesleklerde ilk sırada Aşçı, Ön Muhasebeci ve Kasiyer mesleğinin yer aldığı görülmektedir. Bu mesleği ise Direksiyon Eğitmeni, Oto Bakım Onarımcısı mesleği takip etmektedir. Eleman teminde güçlük çekilme nedenlerine bakıldığında ilk sırada "Gerekli mesleki beceriye/niteliğe sahip eleman bulunamaması" yer almaktadır. Kars'ta İŞKUR'da kayıtlı kişilerin önemli bir bölümü vasıf gerektirmeyen mesleklere sahip kişilerden oluşmaktadır. Mesleksizlik kaynaklı işsizlik sıkıntısı ile birlikte bazı sektörlerde kalifiye eleman temininde de sıkıntı yaşanmaktadır. Birçok işveren, açık işlerinde ve eleman temininde güçlük çektiği mesleklerde çalışacak personelin mesleki becerisi ve tecrübesine önem verdiğini ifade etmektedir. Bu durum kalifiye eleman talebinin karşılanabilmesi için İŞKUR'un aktif işgücü programlarının önemini ortaya koymaktadır. (Kars İŞKUR, 2022, ss.2-49). Bu durum acilen istihdama yönelik kurs ve programların devreye sokulması gerektiğini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Tablo 35. Kars'ta Mesleki Eğitim Kursları ve İşbaşı Eğitim Programı Yararlanıcı Sayıları

Yıl	Toplam	Kadın	Erkek
2013	403	204	199
2014	677	319	358
2015	1.272	695	577
2016	736	398	338
2017	998	501	497
2018	908	511	397
2019	974	384	590
2020	1.062	598	464
2021	1.848	1.084	764
2022 Ocak-Eylül	322	176	146

Kaynak: Kars İŞKUR, 2022 Not: 2022 yılında yapılan mevzuat değişikliği ile İşbaşı Eğitim Programı açılacak işyerinde en az 5 çalışan olması şartı getirilmiştir.

Kars İŞKUR raporuna göre 2022 yılı Ocak-Eylül döneminde Kars'ta 150 aktif işgücü programı düzenlenmiştir. Bu programlara toplam 322 kişi katılmış olup bunların % 54,7'si kadın, % 45,3'ü ise erkek katılımcılardan oluşmuştur. Öte yandan bu dönemde yönetmelik değişikliğinden kaynaklı olarak bazı sektörlerde programlara kısıtlama getirildiği için kadın çalışan sayısının fazla olduğu imalat sektörü olan konfeksiyonlar program başlatmıştır. Bu durum kadınların payının erkeklerden daha fazla olmasına yol açmıştır (Kars İŞKUR, 2022, s.114).

DIŞ TİCARET

4. DIŞ TİCARET

Dış ticaret, kısaca ũlkeler arasında gerçekleşen mal ve hizmet alım-satımıdır. Tũketicim malları, hammaddeler, gıda ve makinelerin tũmũ uluslararası pazarda alınıp satılmaktadır. Dış ticaret, ũlkelerin pazarlarını geniŐletmelerine ve yurt içinde bulunamayacak mal ve hizmetlere eriŐmelerine imkan tanıdığı için ekonomik bũyũme ve refahın da ũnemli bir aracıdır. Dış ticaret sayesinde pazar daha rekabetçi hale geldiği için rekabetçi fiyatlandırma ortaya çıkar ve en nihayetinde tũketiciler daha ucuz ũrũnleri tũketicim imkanına kavuŐurlar. Bu bağlamda Kars'ın dış ticaret potansiyeline baktığımızda maalesef istenilen dũzeyde olmadığını sŕylemek mũmkũndũr. Nitekim sanayinin geliŐmediđi ve tarım-hayvancılık sektŕrũndeki ũretim de ancak yurt içi piyasaya yetecek dũzeyde olduğu Kars'ta dış ticaret rakamları oldukça dũŐũk dũzeylerde seyretmektedir. Ayrıca sınır kenti olmasına rağmen Azerbaycan-Ermenistan meselesi yũzũnden 1992'de sınır kapısının kapatılmasıyla birlikte kent oldukça dezavantajlı bir konuma girmiŐtir. Buradan hareketle ilin dış ticaret gŕstergelerinin dũŐũk dũzeylerde seyretmesi kaçınılmaz olmuştur. AŞağıdaki Tablo 36 bu anlamda ũnemli veriler sunmaktadır.

Tablo 36. Kars İli Dış Ticaret Gŕstergeleri (Bin ABD \$)

Yıl	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi
2002	807	556	251	1363
2003	2358	1342	1016	3700
2004	3277	1117	2160	4394
2005	2694	783	1911	3477
2006	1945	1082	863	3027
2007	57363	450	56913	57813
2008	344	686	-342	1030
2009	236	857	-621	1093
2010	159	3049	-2890	3208
2011	1094	1801	-707	2895
2012	3241	3982	-741	7223
2013	635	2780	-2145	3415
2014	411	3385	-2974	3796
2015	...	1336	...	1336
2016	136	2263	-2127	2399
2017	361	4273	-3912	4634
2018	208	10350	-10142	10558
2019	487	3261	-2774	3748
2020	1247	1048	199	2295
2021	1248	1163	85	2411
2022	1894	2188	-294	4082

Kaynak: TũİK

Tablo 36'dan da açıkça görüldüğü gibi dış ticaret, Kars'ın en zayıf olduğu göstergelerden biridir. Kentin sınır kapısının kapalı olmasının yanı sıra mevcut girişimcilerin yurt içi ticareti yeterli görüp yurt dışına açılmamalarından kaynaklı olarak özellikle ihracat rakamlarının çok düşük hatta bazı dönemlerde (2015) 0 (sıfır) olarak kaydedildiği görülmektedir. İhracattaki bu düşüş hem dış ticaret hacmini düşürmekte hem de kentin sürekli dış ticaret açığı vermesine yol açmaktadır. Kars'ın ekonomik faaliyetlerine göre dış ticaret performansı da aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 37. Kars'ta Ekonomik faaliyetlere (ISIC, Rev.4) göre ithalat ve ihracat (%)

Yıl	İthalat (%)			İhracat (%)		
	Tarım, ormancılık ve balıkçılık (%)	Madencilik ve taş ocakçılığı (%)	İmalat (%)	Tarım, ormancılık ve balıkçılık (%)	Madencilik ve taş ocakçılığı (%)	İmalat (%)
2013	60,8	0,0	39,2	0,0	0,3	99,7
2014	98,3	0,0	1,7	0,0	0,0	100,0
2015	37,0	0,0	63,0	0,0	0,0	0,0
2016	15,6	0,0	84,4	0,0	0,0	100,0
2017	35,6	0,0	64,4	0,0	27,7	72,3
2018	51,3	0,1	48,6	0,0	11,1	88,9
2019	14,5	0,0	85,5	0,0	5,3	94,9
2020	6,4	0,0	93,6	0,0	13,4	86,6
2021	63,3	0,0	36,8	1,9	9,5	88,6
2022	25,4	0,0	74,6	0,0	24,3	75,7

Kaynak: Araştırmacı tarafından TÜİK verileri derlenerek oluşturulmuştur.

Tablo 37'ye bakıldığında son on yıllık süreçte Kars'taki ithalatın tamamının tarım ve imalat sektöründe gerçekleştiği görülmektedir. İhracatta ise tarımın yerini madencilik ve taş ocakçılığı faaliyetleri almıştır. Buna göre ihracatta (2021 yılı hariç) dönem boyunca sadece madencilik ve taş ocakçılığı ile tarım sektöründen kaynaklı bir durum söz konusudur. İhracata her ne kadar madencilik ve taş ocakçılığı faaliyetleri yer alsın da 2017 ve 2022'deki oranların dışında ciddi bir yükseliş eğilimi görünmemektedir. Çok gelişmiş olmasa bile kentin ihracatının lokomotifleri olarak imalat sanayinin ciddi bir payı olduğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte tarım ve hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu Kars'ta ihracatta bu sektörün payının olmaması, ithalatta ise yüksek payının olması ciddi bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Öte yandan Kars'ın son iki yılda gerçekleştirdiği ithalatın fasillere göre detayları Tablo 38 ve Tablo 39'da ayrı ayrı sunulmuştur.

Tablo 38. Kars'taki ithalatın fasillara göre dağılımı (Bin ABD \$ ve %) , 2021

FASILLAR- 2021	Bin ABD \$	(%)
Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	597953	51,4
Canlı hayvanlar	427653	36,8
Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	90635	7,8
Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar, bunların aksam, parça ve aksesuarı	25264	2,2
Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam- parça-aksesuarı	9222	0,8
Ayakkabılar, getrler, tozluklar ve benzeri eşya, bunların aksamı	7339	0,6
Örme giyim eşyası ve aksesuarı	1814	0,2
Plastikler ve mamulleri	836	0,1
Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	738	0,1
Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabelalar vb., prefabrik yapılar	448	0,0
Oyuncaklar, oyun ve spor malzemeleri, bunların aksam, parça ve aksesuarı	440	0,0
Saatler ve bunların aksam ve parçaları	222	0,0
Demir veya çelikten eşya	371	0,0
Kakao ve kakao müstahzarları	156	0,0
Deri-saraciye eşyası, eyer-koşum takımları, seyahat eşyası, el çantaları vb mahfazalar, hayvan bağırsağından mamul eşya	91	0,0
Eczacılık ürünleri	55	0,0
Dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim ve dokunmuş diğer eşya, paçavralar	47	0,0
Başlıklar ve aksamı (şapka, kasket, koruyucu başlıklar vb.)	31	0,0
Adi metallerden aletler, bıçakçı eşyası ve sofrta takımları, adi metallerden bunların aksam ve parçaları	8	0,0
Çeşitli mamul eşya (hijyenik havlu, bebek bezi, kalem, çakmak, fermuar, fırça vb.)	8	0,0
Taş, alçı, çimento, amyant, mika veya benzeri maddelerden eşya	7	0,0
Hazırlanmış ince ve kalın kuş tüyleri ve bunlardan eşya, yapma çiçekler, insan saçından eşya	2	0,0
TOPLAM	1163340	100,0

Kaynak: TÜİK

Tablo 39. Kars'taki ithalatın fasillara göre dağılımı (Bin ABD \$ ve %) , 2022

FASILLAR-2022	Bin ABD \$	(%)
Canlı hayvanlar	1609470	73,5
Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	449211	20,5
Kauçuk ve kauçuktan eşya	34429	1,6
Ayakkabılar, getrler, tozluklar ve benzeri eşya, bunların aksamı	25764	1,2
Seramik mamulleri	25739	1,2
Demir veya çelikten eşya	15026	0,7
Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam- parça-aksesuarı	5215	0,2
Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	5120	0,2
Örülme elverişli bitkisel maddeler, tarifinin başka yerinde belirtilmeyen veya yer almayan bitkisel ürünler	4700	0,2
Örme giyim eşyası ve aksesuarı	3863	0,2
Deri-saraciye eşyası, eyer-koşum takımları, seyahat eşyası, el çantaları vb mahfazalar, hayvan bağırsağından mamul eşya	1684	0,1
Plastikler ve mamulleri	1237	0,1
Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	1153	0,1
Oyuncaklar, oyun ve spor malzemeleri, bunların aksam, parça ve aksesuarı	1064	0,0
Çeşitli mamul eşya (hijyenik havlu, bebek bezi, kalem, çakmak, fermuar, fırça vb.)	1011	0,0
Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar, bunların aksam, parça ve aksesuarı	735	0,0
Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabelalar vb., prefabrik yapılar	624	0,0
Adi metallere aletler, bıçakçı eşyası ve sofrta takımları, adi metallere bunların aksam ve parçaları	606	0,0
Saatler ve bunların aksam ve parçaları	499	0,0
Cam ve cam eşya	310	0,0
Dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim ve dokunmuş diğer eşya, paçavralar	210	0,0
Müzik aletleri, bunların aksam, parça ve aksesuarı	187	0,0
Basılı kitaplar, gazeteler, resimler ve baskı sanayiinin diğer mamulleri, el ve makina yazısı metinler ve planlar	184	0,0
Başlıklar ve aksamı (şapka, kasket, koruyucu başlıklar vb.)	109	0,0
Kağıt ve karton, kağıt hamurundan, kağıttan veya kartondan eşya	91	0,0
Adi metallere çeşitli eşya (kilit, kasa, mobilya tertibatı, vb.)	87	0,0
Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metallere, inciler, taklit mücevherci eşyası, metal paralar	49	0,0
Taş, alçı, çimento, amiyant, mika veya benzeri maddelerden eşya	28	0,0
Sabunlar, yüzey-aktif organik maddeler, yıkama-yağlama müstahzarları, mumlar, bakım müstahzarları, dişçilik müstahzarları	23	0,0
Şemsiyeler, güneş şemsiyeleri, bastonlar, iskemle bastonlar, kamçılar, kırbaçlar ve bunların aksamı	16	0,0
Alüminyum ve alüminyumdan eşya	10	0,0
Ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü	7	0,0
Vatka, keçe ve dokunmamış mensucat, özel iplikler, sicim, kordon, ip, halat ve bunlardan mamul eşya	7	0,0
Hava taşıtları, uzay taşıtları ve bunların aksam ve parçalar	3	0,0
Halılar ve diğer dokumaya elverişli maddelerden yer kaplamaları	2	0,0
TOPLAM	2188473	100,0

Kaynak: TÜİK

Tablo 39'a göre Kars'ta 2021'de ithalatta %51,4 ile motorlu kara taşıtları, traktörler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça ve aksesuarları ilk sırada yer alırken ikinci sırada yaklaşık %37 ile canlı hayvanlar yer almaktadır. Kentin 2022 yılı ithalatında ise bu iki ürün grubu yer değiştirmiş ve canlı hayvan ithalatı %73,5'e yükselirken motorlu kara taşıtları ve parçaları %20,5'e kadar gerilemiştir. Bu durum söz konusu ürünlerin ithalatında neredeyse yarı yarıya bir azalışa tekabül ederken canlı hayvan ithalatında da neredeyse yarı yarıya bir artışa tekabül etmektedir. Kars'ta son iki yılda gerçekleştirilen ihracatın fasillara göre dağılımı ise Tablo 40 ve Tablo 41'de sunulmuştur.

Tablo 40. Kars'taki ihracatın fasillara göre dağılımı (Bin ABD \$ ve %) , 2021

FASILLAR-2021	Bin ABD \$	(%)
Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	1067986	85,6
Diğer hayvansal menşeli ürünler (kıl, kemik, boynuz, fildişi, mercan, bağırsak, vb.)	93123	7,5
Yenilen meyveler ve sert kabuklu meyveler	23706	1,9
Dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim ve dokunmuş diğer eşya, paçavralar	13449	1,1
Taş, alçı, çimento, amyant, mika veya benzeri maddelerden eşya	12611	1,0
Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabelalar vb., prefabrik yapılar	11639	0,9
Kauçuk ve kauçuktan eşya	10445	0,8
Alüminyum ve alüminyumdan eşya	4790	0,4
Ağaç ve ahşap eşya, odun kömürü	2501	0,2
Vatka, keçe ve dokunmamış mensucat, özel iplikler, sicim, kordon, ip, halat ve bunlardan mamul eşya	1987	0,2
Demir veya çelikten eşya	1898	0,2
Seramik mamulleri	1843	0,1
Ayakkabılar, getrler, tozluklar ve benzeri eşya, bunların aksamı	1213	0,1
Plastikler ve mamulleri	351	0,0
Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, aksam- parça-aksesuarı	265	0,0
Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	179	0,0
Adi metallere çeşitli eşya (kilit, kasa, mobilya tertibatı, vb.)	162	0,0
TOPLAM	1248148	100,0

Kaynak: TÜİK

Tablo 41. Kars'taki ihracatın fasillara göre dağılımı (Bin ABD \$ ve %) , 2022

FASILLAR-2022	Bin ABD \$	(%)
Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	1390027	73,4
Diğer hayvansal menşeli ürünler (kıl, kemik, boynuz, fildişi, mercan, bağırsak, vb.)	414769	21,9
Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları	57525	3,0
Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabelalar vb., prefabrik yapılar	15707	0,8
Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	10120	0,5
Dokunabilir maddelerden hazır eşya, takımlar, kullanılmış giyim ve dokunmuş diğer eşya, paçavralar	2461	0,1
Hububat, un, nişasta veya süt müstahzarları, pastacılık ürünleri	2006	0,1
Plastikler ve mamulleri	808	0,0
Vatka, keçe ve dokunmamış mensucat, özel iplikler, sicim, kordon, ip, halat ve bunlardan mamul eşya	276	0,0
Adi metallere çeşitli eşya (kilit, kasa, mobilya tertibatı, vb.)	210	0,0
Şeker ve şeker mamulleri	70	0,0
Oyuncaklar, oyun ve spor malzemeleri, bunların aksam, parça ve aksesuarı	66	0,0
Seramik mamulleri	22	0,0
TOPLAM	1894067	100,0

Kaynak: TÜİK

Tablo 41'e göre Kars'ta 2021'de ihracatta Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento %85,6 ile ilk sırada yer alırken diğer hayvansal menşeli ürünler %7,5 ile ikinci sırada yer almaktadır. 2022 yılı itibariyle sıralamada değişim olmamakla birlikte Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimentonun payı %73,4'e düşerken diğer hayvansal menşeli ürünlerin payı ciddi biçimde artarak yaklaşık %22'ye yükselmiştir.

Kars'ın dış ticaret potansiyeli oldukça düşük olmasına rağmen son dönemlerde özellikle dış pazarlardaki çeşitlilik yani ülke sayısının artmış olması olumlu bir gelişmedir. Bu kapsamda kentin dış ticaret gerçekleştirdiği ülkelere dair ayrıntılı bilgiler aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

Tablo 42. Kars'ta dış ticaretin ülkelere göre dağılımı (2017-2021) (ABD \$)

Ülke	2017		2018		2019		2020		2021	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
ABD	-	-	-	-	-	15.166	-	-	-	167
Almanya	-	1.137.429	-	94.684	104.036	-	212.566	25.801	107.894	605.373
Avustralya	-	-	-	1.870.500	-	-	-	-	-	-
Avusturya	-	1.510.545	-	373.764	-	-	-	-	-	-
Azerbaycan	33.230	-	-	-	5.723	-	113.253	-	-	-
Belçika	-	1.053	-	-	-	-	-	-	-	156
B. Krallık	-	-	-	-	-	-	-	2.893	-	1.526
Brezilya	-	-	-	1.310.224	-	975.426	-	-	-	-
Çin	-	37.728	-	36.952	-	90.032	-	22.409	-	113.684
Danimarka	-	83.605	-	-	-	-	-	-	-	-
El Salvador	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.545
Endonezya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	812
Fransa	-	330.351	-	792.607	-	159.502	-	47	-	2.809
Gürcistan	120.342	-	22.976	-	377.432	-	921.227	1.519	1.116.548	-
Hindistan	-	-	-	6.440	-	-	-	14.415	-	-
Hollanda	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.523
Honduras	-	-	-	-	-	-	-	-	-	608
Hong Kong	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.699
Irak	159.855	-	185.070	-	-	-	-	-	-	-
İngiltere	-	570.661	-	-	-	-	-	-	-	-
İspanya	-	-	-	70.073	-	-	-	-	-	318
İsviçre	-	8.295	-	-	-	-	-	4.451	-	-
İtalya	-	-	-	5.104.224	-	382.243	-	157	-	487
Kamboçya	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.255
Kanada	-	-	-	-	-	-	-	-	-	121
KKTC	-	64.968	-	-	-	-	-	-	-	-
Macaristan	-	-	-	408.563	-	232.293	-	513.293	-	427.653
Meksika	-	-	-	-	-	-	-	-	-	337
Özbekistan	-	-	-	-	-	-	-	-	23.706	-
Polonya	-	-	-	422	-	-	-	-	-	530
Romanya	-	-	-	309.219	-	131.543	-	-	-	-
Rusya	-	-	-	-	-	1.411	-	-	-	-
Slovakya	-	77.541	-	-	-	72.254	-	-	-	416
Sri Lanka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	738
Suriye	47.643	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tayland	-	-	-	-	-	-	-	-	-	152
Tayvan	-	1.833	-	-	-	-	-	-	-	-
Uruguay	-	498.120	-	-	-	1.201.200	-	463.125	-	-
Vietnam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.433
Toplam	361.070	4.322.129	208.046	10.377.672	487.191	3.261.070	1.247.046	1.048.110	1.248.148	1.163.342

Kaynak: TÜİK

Kars'ın son 5 yıldaki dış ticaretinin ülkelere göre dağılımını incelediğimizde; özellikle Almanya başta olmak üzere Çin, Fransa, Gürcistan, İtalya ve Macaristan ile düzenli dış ticaret ilişkilerinin kurulduğu görülmektedir. Bu ülkelerden sadece Gürcistan ile ağırlıklı olarak düzenli ihracat, kalan diğer ülkeler ile de ağırlıklı olarak düzenli ithalat işlemleri gerçekleştirildiği görülmektedir. Almanya ile ise düzenli çift yönlü dış ticaret kayda değerdir. Yine aynı tablodan hareketle Kars'ın Gürcistan dışındaki komşu ve yakın ülkeler ile dış ticaret ilişkilerinin çok zayıf olması dikkat çekmektedir.

Tablo 43. Kars'ın 2022 yılında dış ticaret yaptığı ülkeler (Bin ABD \$)

Ülke adı	İhracat	İthalat	Ülke adı	İhracat	İthalat
Fransa	143	15.576	Hindistan		122
Hollanda	25	228	Bangladeş		1.289
Almanya	430.700	108.576	Sri Lanka		1.597
İtalya	44	1.590	Tayland		2.043
Birleşik Krallık		908	Vietnam		6.401
İrlanda	13	24	Kamboçya		2.407
Danimarka	14	29.690	Endonezya		2.753
Portekiz		25	Çin		116.455
İspanya	208	195.370	Güney Kore	14	88
Belçika	17		Japonya	21	25.940
Lüksemburg		3.334	Tayvan		3.245
Norveç	15		Hong Kong		697
İsveç	12				
Avusturya		48.863			
İsviçre	25	50			
Malta	16				
Polonya		3			
Çekya	17	12			
Slovakya	25				
Macaristan		1.609.470			
Bulgaristan	13				
Arnavutluk		48			
Rusya	20				
Gürcistan	1.460.409	4.700			
Azerbaycan	2.076				
Hırvatistan	17				
Bosna-Hersek	14	14			
Sırbistan	12				
Fas		247			
Namibya	12				
ABD	18				
Kanada		687			
Meksika	75	817			
Honduras		2.272			
El Salvador		2.850			
Peru	23				
İsrail	35				
Ürdün		48			
Suudi Arabistan		24			
Kuveyt		10			
Katar	12				
BAE	22				
			Toplam	1.894.067	2.188.473

Kaynak: TÜİK

Kars'ın son dönemlerdeki dış ticaret performansına bakıldığında yüksek ithalat miktarlarına karşılık oldukça düşük ihracat miktarları görülmektedir. Hatta bazı dönemlerde yapılan ithalata karşılık hiç ihracat gerçekleştirilmediği görülmektedir. Bu durum beraberinde ciddi bir dış ticaret açığı meydana getirmektedir. Bir diğer önemli nokta ise son yıllarda dış ticaret yapılan ülke sayısında ciddi bir artış yaşanmasıdır.

Nitekim 2018'de Kars'ın dış ticaret gerçekleştirdiği ülke sayısı 14 iken, 2022 yılı itibarıyla 54 ülke ile dış ticaret gerçekleştirilmiştir. Ancak pazar çeşitlenmesi açısından oldukça önemli olan bu gelişme ihracatla desteklenmediği sürece dış açığın giderilmesine katkı sağlaması söz konusu olamaz. Ayrıca yakın coğrafyadan sadece Gürcistan ve Azerbaycan ile dış ticaret gerçekleştirilirken ticaretin önemli bir kısmının Avrupa ülkeleriyle yapılmış olması da Türkiye'nin dış ticaret pazarıyla paralellik göstermesi açısından dikkat çekicidir.

SANAYİ VE TEKNOLOJİ

5. SANAYİ VE TEKNOLOJİ

Sanayi; kısaca mal, hizmet veya gelir kaynağı üreten veya tedarik eden üretken işletme veya kuruluşlar grubu olarak tanımlanmaktadır. Sanayi, ülke ekonomilerinde olduğu gibi kent ekonomileri açısından da ekonomik büyümenin ve kalkınmanın temelini oluşturmaktadır. Çünkü sanayileşmeyle birlikte meydana gelen üretkenlik artışı, beraberinde refah ve yaşam standartlarında artış getirir. Herhangi bir ülkenin ekonomik kalkınması esas olarak o ülkenin endüstriyel kalkınmasıyla belirlenir. Son elli yıllık süreçte sanayi ve teknolojiye önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve özellikle ikincil imalat sektörü kapsamına giren endüstriler çok sayıda insana istihdam fırsatı sunmaya başlamıştır. Öyle ki sanayiler, milli gelir ve istihdam olanakları sağlamada tarımdan sonra ikinci sırada yer almaya başlamıştır. Nitekim dünyada sanayileşmeyi kalkınma stratejisi olarak benimseyen ülkelerin aynı zamanda zengin ülkeler olması şaşırtıcı olmamalıdır. Bu çerçeveden hareketle aşağıda Kars'taki sanayi sektörünün kısa bir tarihsel gelişimi ve sonrasında mevcut durumu çeşitli göstergeler bağlamında ele alınmaktadır.

Kars'ta ticaret ve sanayinin gelişmesi amacıyla 1923'te Kars Ticaret ve Sanayi Odası kurulmuştur. İldeki ilk özel sanayi tesisleri ise 1944'te kurulan Paşa Şahin Gravyer Peynir ve Kaşar Peynir Üretimi & Veyis Koçulu Gravyer Peynir ve Kaşar Peynir Üretimi tesisleridir. Ayrıca 1961'de açılan Değirmen Taşı Fabrikası ilde açılan ilk önemli sanayi tesisi olurken ilk kamu sanayi tesisi ise Süt Endüstrisi Kurumu'na bağlı olarak 1968'de faaliyete başlayan Kars Süt Ürünleri ve Gıda Sanayi A.Ş. olmuştur. Kars'ın önemli yatırımları arasında yer alan Sarıkamış Ayakkabı Fabrikası 1983'de açılmış ve 400 kişilik istihdam kapasitesi ile Kars ekonomisine önemli bir katkı sağlamıştır. Ancak 2005'te özelleştirilen tesis sonrasında kapatılmıştır. Kars, 1968'de birinci derece kalkınmada öncelikli yöre kapsamına alınmış ve bu dönemden itibaren kentte pek çok büyük ve orta ölçekli sanayi tesisi kurulmuştur. Bu kapsamda Kars Çimento Fabrikasının temelleri 1969'da atılmış ve fabrika 1976'da açılmıştır. Aynı şekilde Kars Yem Fabrikası Anonim Şirketi 1969'da, Serhat Un Sanayi ve Ticaret A.Ş. ise 1975'te faaliyete geçmiştir. 1990 yılı yatırım programına alınan ve aynı yıl temeli atılan Kars Şeker Fabrikası ise 1993'de açılmıştır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2023, s.2).

Kars'ta 1923-1950 arasında Gravyer imalathaneleri, Mandıralar, Un fabrikası, Margarin Fabrikası, Süt ve Süt tozu fabrikası, Yağ Kombinasyonu ve İğdir Pamuk Fabrikası gibi çeşitli alanlardaki sanayi tesisleri kurulmuştur (Ural & Oran Arslan, 2016). Bu tesislerden biri olan Kars Süt Tozu Fabrikası Türkiye'de kurulan ilk süt tozu fabrikası olma özelliği taşımaktadır (Kars, 1943, s.69. akt. Aydın, 2013, s.48). Ruslar tarafından 19.yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen yapı, 1934-1970 yılları arasında Süt Tozu Fabrikası olarak kullanılmıştır (Arslan Çinko & Eres, 2021, s.54). Aşağıda 1955-1960 arası dönemde Kars'taki işyeri göstergelerine yer verilmektedir.

Tablo 44. Kars'ta İş Kanununa Tabi İşyerleri Sayısı (1955-1959)

Yıl	İşyeri sayısı	Sektörler		Çalışan sayısı 10 ve üzeri işçi	Çalışma şekli		
		Devlet	Özel		Daimi	Mevsimlik	Muvafakat
1955	97	24	73	97	26	8	63
1956	112	23	89	112	25	7	80
1957	102	21	81	102	24	7	71
1958	106	22	84	106	25	7	74
1959	96	21	75	96	25	6	65

Kaynak: DiGM, 1959 İstatistik Yıllığı, s. 348, akt. Topçu, 2014, s. 369.

Kars'ın sanayisi, tarıma ve hayvansal ürünlere dayalı olarak gelişim göstermiştir. İldeki sanayi sektörü son yıllarda Kars Organize Sanayi Bölgesi içindeki irili-ufaklı fabrikalar ile gelişme kaydetmeye çalışmaktadır. İl genelindeki mevcut sanayi kuruluşları; süt ve süt ürünleri, şeker, yem, çimento, et ürünleri, mobilya, metal işleme, inşaat (beton, bordür ve parke) gibi alanlarda faaliyet göstermektedir. Kars'ta 2020 itibarıyla OSB'lerde 53, Sanayi Sitesinde (SS) 48 ve planlı sanayi bölgeleri dışında 139 adet olmak üzere toplam 240 sanayi işletmesi bulunmaktadır. Sanayi Sicil Bilgi Sistemine (SSBS) 2020'de 18 işletmenin kaydı yapılmış, 1 işletmenin kaydı iptal edilmiştir. Bu kayıtlara göre 2020'de sanayide istihdam edilen toplam 1.741 kişinin %86,73'ü imalat sektöründe, %6,78'i enerji sektöründe, %6,49'u ise madencilik sektöründe yer almaktadır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2023, s.5).

İmalat sanayinin etkin bir yapı ile birlikte kısıtlı bir şekilde birkaç sektörle sınırlı kaldığı ve genel olarak çok gelişmemiş bir üretim yapısına sahip olduğu söylenebilir. Özellikle ilin doğusuna doğru gidildiğinde kapasite ve üretimin düştüğü görülmektedir. Sanayi sektörünün kısıtlı bir sektörel dağılım gösterdiği, işletmelerin çoğunun mikro ölçekli girişim olduğu ve sektörel yoğunluğun gıda firmalarında olduğu görülmektedir. Gıda firmalarının haricinde yoğunluk sırasıyla mobilya ve inşaat sektöründedir. Kars'ın işletme ve KOBİ sayılarının Türkiye'deki sıralamada sonlara yakın yer olduğu görülmektedir (SERKA, 2019). Son 10 yıldaki işyeri sayısı Kars'ta % 53,6 artış göstermesine rağmen bölge illeri ile kıyaslandığında Kars'taki sanayileşme sürecinin daha yavaş ilerlediği açıkça görülmektedir. İlde öne çıkan işletmelerin Küçük Sanayi Sitesi ve Organize Sanayi Bölgesi'nde (OSB) yerleştiği görülmektedir (SERKA, 2012).

Tablo 45. Kars'ta Sanayinin Kilometre Taşları

Tarih	Kurum & Kuruluş
1923	Kars Ticaret ve Sanayi Odası
1932	Kars Un Fabrikası
1934	Süt tozu fabrikası
1936	Göle İnekhanesi
1944	İlk özel sanayi tesisleri kaşar ve gravyer üretmek üzere kuruldu.
1945	Devlet Ziraat İşletme Kurumu Kars Süt Fabrikası
1961	Değirmen Taşı Fabrikası
1968	Kars Süt Ürünleri ve Gıda Sanayi A.Ş.
1969	Kars Yem Fabrikası A.Ş.
1972	Et Kombinası
1975	Serhat Un Sanayi ve Ticaret A.Ş.
1976	Kars Çimento Fabrikası
1976	Kars Organize Sanayi Bölgesi
1983	Sümer Holding A.Ş. Sarıkamış Ayakkabı İşletmesi
1983	Sarıkamış Küçük Sanayi Sitesi
1993	Kars Şeker Fabrikası
1998	Küçük Sanayi Sitesi
2004	İlk yabancı sermayeli şirket STS İnşaat ve İnşaat Malzemeleri Ltd. Şti.
2023	Kars Lojistik Merkezi
2023	Kars Hayvancılık ve Besi Organize Sanayi Bölgesi

Kaynak: Araştırmacı tarafından ilgili kaynaklar derlenerek oluşturulmuştur.

Tablo 45'e bakıldığında Kars'ın geçmişte önemli bir sanayi potansiyeli taşıdığı söylenebilir. Türkiye'deki ilk süt tozu fabrikasının Kars'ta kurulması tarıma dayalı sanayi potansiyelinin dikkate değer düzeyde olduğunu göstermektedir. Ancak süreç boyunca bu potansiyel değerlendirilememiş ve kent sanayisi küçük ölçekli firmalardan öteye bir gelişim kaydedememiştir. Kars sanayisi için kilometre taşı niteliğinde olan bu kurumların bazıları zamanla özelleştirilerek satılmış bazıları ise çeşitli gerekçelerle kapatılmıştır. Dolayısıyla kentin sanayisinin günümüzde oldukça zayıf bir durum sergilemesi kaçınılmaz olmuştur.

Tablo 46'da ise Kars'ta son yıllarda düzenlenen yatırım teşvik belgeleri kapsamında çeşitli göstergelere yer verilmektedir. Tabloya bakıldığında 2015-2022 arası dönemde Kars'ta sabit yatırım tutarının istikrarsız bir yapı sergilemekle birlikte kayda değer bir biçimde arttığı görülmektedir. Bu durumun düzenlenen belge sayısı ve istihdam edilen kişi sayısına da yansdığı görülmektedir.

Tablo 46. Kars'ta Düzenlenen Yatırım Teşvik Belgeleri

Yıl	Sabit Yatırım Tutarı (Milyon TL)	Düzenlenen Belge Adedi	İstihdam (Kişi)
2015	35.079.998	9	157
2016	50.727.642	5	1344
2017	990.833.104	18	570
2018	69.587.213	7	106
2019	132.149.700	11	278
2020	294.317.751	23	566
2021	255.932.420	14	2727
2022	565.568.329	27	1130

Kaynak: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. 2023

Tablo 46'ya göre 2015-2022 arası dönemde Kars'ta gerçekleştirilen sabit yatırım tutarı 2017'de en yüksek tutara ulaşmış ancak sonraki yıl olan 2018'de çarpıcı bir şekilde düşmüştür. Ancak 2022 yılı itibariyle gerçekleştirilen sabit yatırım tutarına bakıldığında bir önceki yıla göre neredeyse iki kat artış yaşandığı görülmektedir. Ayrıca düzenlenen belge adedi 2015'te 9 iken 2022'de üç kat artışla 27'e yükselmiş aynı dönemlerde istihdam edilen kişi sayısı da 157'den 1130'a yükselmiştir.

Göstergelerdeki bu olumlu gelişmelere rağmen Kars, hem rekabetçilik endekslerinde hem de sosyoekonomik gelişmişlik sıralamalarında maalesef iyi bir sırada yer almamaktadır. Kars ayrıca bölgesel yatırım teşvik sistemi kapsamında (maliyetlerin en düşük olduğu) 6'ncı teşvik bölgesinde yer almaktadır. Buna göre Kars'ın içinde yer aldığı 6'ncı bölge yatırım teşvikleri: Gümrük vergisi muafiyeti, KDV istisnası, vergi indirimi, sigorta primi işveren hissesi desteği, gelir vergisi stopajı desteği, sigorta primi desteği, faiz desteği ve yatırım yeri tahsisi 6. bölgede uygulanan başlıca bölgesel teşvik tedbirleridir. O halde sorun verilen teşviklerde değil teşviklerin etkin olup olmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla teşviklerin etkin olabilmesi için aşağıdaki koşulların yeterince sağlanması gerekmektedir:

- ✓ Mali, vergisel ve kredi avantajlarından yararlanmayı isteyen girişimcilerin, başlatmak veya geliştirmek istedikleri projeleri, başarı şansına sahip özellikler göstermelidir. Kısacası kaynaklar hayalci projelerle israf edilmemelidir.
- ✓ Projeye teşvikle ilgili onayın verilmesi yerel idareye veya bölgesel kalkınma teşkilatına bırakılmalıdır. Böylece başarılı bir proje daha sağlıklı tespit edilebilir.
- ✓ Teşviklerin büyüklüğü, söz konusu teşvikten yararlanan işletmelerin yaşamasını sağlayabilecek nitelikte olmalıdır. Düşük teşvikler yeterince harekete geçirmez!
- ✓ Teşviklerin etkin olabilmesi için bölgede potansiyel girişimcilerin olması veya teşviklerin dışarıdaki girişimcileri cezbedebilecek düzeyde olması gerekir.
- ✓ Ekonomik ve sosyal alt yapı yatırımlarının belirli bir düzeyde olması gerekir. Bu yatırımlar; eğlence ve kültür hizmetlerinin yanı sıra eğitim ve sağlık alanındaki personel ve tesisleri kapsar. Bu tür yatırımlar tamamlanmışsa kent son derece cazip hale gelir. Aksi halde kente yeni yatırımcı gelmeyeceği gibi yöre halkı da göç etmek zorunda kalacaktır.

- ✓ Teşvik tedbirleri ilk hızı sağlayacak yardımlardan öte bir nitelik taşımamalıdır. Aksi halde sürekli yardım, işletmeleri tembelliğe ve hantallığa sürükler.
- ✓ Teşvik tedbirleri seçici ve sıkı denetimle kontrol altında olmalıdır.
- ✓ Teşvik tedbirlerinin özellikle vergisel nitelikte olanlarının etkin olabilmesi için vergi idaresinin kuvvetli, vergi kaçakçılığının da az olması gerekir. Çünkü vergisel avantajlar girişimcilere yasal yollardan yapılan yardımı ifade eder. Vergi denetiminin çok az ve kaçakçılığın fazla olduğu bir ülkede tüm vergisel avantajlar şekilsel bir fantezi olur!
- ✓ Ekonomik ve siyasi istikrar ile teşviklerde istikrar birbirleriyle yakında ilişkilidir. Bir bölgede güvenlik, politik ve ekonomik anlamda istikrar yoksa belirsizlik olacağı için yatırımcı önünü göremez ve ürker. Kısacası yatırımcı için güven olgusu olmazsa olmaz koşullardan biridir.
- ✓ Haberleşme, enerji ve ulaşım şebekeleriyle ilgili yatırımların acilen tamamlanması gerekmektedir. Bu yatırımların eksikliği o bölgedeki ekonomik faaliyetleri köreltmektedir. Kars gibi sosyoekonomik olarak az gelişmiş bir kentin kalkınabilmesi için zorunlu olan bu yatırımlar, yapıma esnasında bile ekonomik canlılığın filizlenmesine katkı sağlayacaktır.
- ✓ Serhat Kalkınma Ajansının (SERKA) gerek kentteki yaşayan yatırımcıları, gerekse göç eden Karşılıarı bölgenin yatırım öncelikleri konusunda bilgilendirmeli ve özellikle istihdama dayalı proje hazırlamalarını kolaylaştırmalıdır. SERKA, bu anlamda özellikle kırsal kalkınma projelerini desteklemelidir. Ayrıca geri dönüp memleketine yatırım yapmak isteyenlere istihdam sağlamaları koşuluyla belediyeler tarafından bedelsiz arazi tahsis edilmeli ve kamu bankalarından düşük faizli kredilerden yararlandırılarak rekabet edecek düzeye gelene kadar vergi (KDV) muafiyetine tabi tutulmalıdır.
- ✓ Sonuç olarak; dışsal ekonomiler niteliğinde olan ekonomik altyapı yatırımlarından yararlanmak isteyen işletmeler, bölgeye yığılırken bir kutup oluşturacaklardır. Her gelen işletme yeni işletmeleri buraya çekeceği için böylece kentte ekonomik canlılık artacaktır.

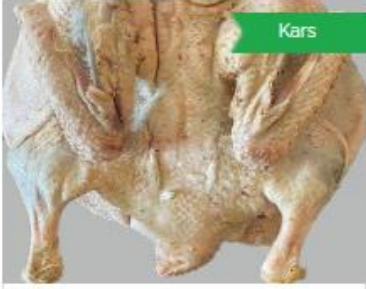

Tablo 47. Kars'ta Coğrafi İşaret göstergeleri

Coğrafi işaretin adı	Türü	Başvuru Tarihi	Tescil tarihi	Tescil ettiren	Durumu
Sümer Kars El Halısı	Mahreç işareti	1996	1997	Kars Belediyesi	Tescilli
Kars El Halısı	Mahreç işareti	1996	1997	Kars Belediyesi	Tescilli
Kars Türk Çoban Köpeği	Menşe adı	2001	2002	Askeri Veteriner Okulu Ve Eğitim Me. Komutanlığı	Tescilli
Kars Kaşarı	Menşe adı	2014	2015	Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü	Tescilli
Kağızman Uzun Elması	Menşe adı	2012	2017	Kars İl Özel İdaresi	Tescilli
Kars Balı	Menşe adı	2016	2018	Kars İli Arı Yetiştiriciler Birliği	Tescilli
Kars Kaz Eti	Menşe adı	2021	2023	Kars Ticaret Ve Sanayi Odası	Tescilli
Sarıkamış Obsidyen Taşı	Mahreç işareti	2021	2023	Kars Ticaret Ve Sanayi Odası	Tescilli
Kars Ketesi	Mahreç işareti	2021	2023	Kars Ticaret Ve Sanayi Odası	Tescilli

Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu

Kars'ta çeşitli kurumlar tarafından başvuru yapılarak coğrafi işaret tescili alan 9 adet ürün bulunmaktadır. Tabloya bakıldığında özellikle son dönemlerde Kars Ticaret ve Sanayi Odasının (KATSO) coğrafi işaretli ürün konusundaki çabalarının sonuç verdiği görülmektedir. Buna göre 2021 yılında Kars Kaz Eti, Sarıkamış Obsidyen Taşı ve Kars Ketesi gibi üç önemli ürün için coğrafi işaret başvurusu yapan KATSO'nun 2023 yılı itibariyle bu üç ürünü de tescil ettirdiği görülmektedir. Kars'ın coğrafi işaret tescilli ürünleri Resim 1'de yer almaktadır.

Resim 1. Kars'ın Coğrafi İşaret Tescilli Ürünleri

 <p>Kars</p>	 <p>Kars</p>	 <p>Kars</p>
Kars Balı	Kars El Halısı	Kars Kaz Eti
2018 Menşe Adı	1997 Mahreç İşareti	2023 Menşe Adı
 <p>Kars</p>	 <p>Kars</p>	 <p>Kars</p>
Kars Kaşarı	Kars Ketesi	Kars Türk Çoban Köpeği
2015 Menşe Adı	2023 Mahreç İşareti	2002 Menşe Adı
 <p>Kars</p>	 <p>Kars</p>	 <p>Kars</p>
Kağızman Uzun Elması	Sarıkamış Obsidyen Taşı	Sümer Kars El Halısı
2017 Menşe Adı	2023 Mahreç İşareti	1997 Mahreç İşareti

Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu

Tablo 48. Kars'ta Patent, Faydalı Model ve Marka başvurusu

Yıl	Patent		Faydalı model		Marka	
	Başvuru sayısı	Tescil sayısı	Başvuru sayısı	Tescil sayısı	Başvuru sayısı	Tescil sayısı
2010	0	0	0	0	40	15
2011	0	0	0	0	35	16
2012	0	0	0	0	38	21
2013	1	0	1	0	28	20
2014	1	0	3	1	28	17
2015	1	0	0	0	24	18
2016	4	2	0	0	29	21
2017	0	0	1	0	39	11
2018	3	0	2	0	39	30
2019	2	0	0	0	42	20
2020	4	0	6	1	55	35
2021	3	0	2	1	85	34
2022	5	0	12	1	100	55

Kaynak: Türk Patent ve Marka Kurumu, 2023

Kars'ta son dönemlerde özellikle marka başvuru ve tescil sayısında önemli bir gelişme yaşandığı görülmektedir. Buna göre 2022 itibariyle 100 marka başvurusundan 55 tanesi tescil edilmiştir. Öte yandan yalnızca 2016'da yapılan 4 patent başvurusundan 2 tanesinin tescil edildiği görülmektedir. Faydalı modelde ise 2014'te yapılan 3 başvurudan 1 tanesi tescil edilirken özellikle son üç yılda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Buna göre 2020, 2021 ve 2022'de yapılan başvurular neticesinde her yıl birer faydalı model tescil edilebilmiştir. Patent başvurularında ise henüz istenilen başarı yakalanamamış ve 2022'de 5 başvuru yapılmasına rağmen henüz olumlu bir gelişme kaydedilememiştir.

Bununla birlikte Kars'ta son dönemlerde sanayi kapasite raporlarında artış kaydedildiği görülmektedir. Kapasite raporu; üretim yapan tüm kamu ve özel sektör kuruluşlarının üretim gücünü gösteren ve onay tarihinden itibaren 2 yıl geçerli olan bir belgedir. Kapasite raporları düzenlenebilmesi için öncelikle kapasite raporu düzenlenecek firmaların ticaret siciline tescili ve işyerinin bulunduğu yerdeki odaya üye olması gerekir. Kapasite raporları; firmaların iletişim bilgilerinin yanı sıra, yıllık üretim kapasitelerini, makine parkını, kullandıkları hammaddeleri, kapasite hesaplamaları ile sermaye ve istihdam bilgilerini içerir. Kapasite raporları ülkenin sınai üretim gücünü tespit etmek, ekonomik ve stratejik plan ve programlara ışık tutmak amacıyla düzenlenmektedir (TOBB, 2023). Buna göre Kars'ta en çok kodlanan ilk beş ürüne dair sanayi kapasite raporlarının son beş yıllık gelişimi Tablo 49'dan izlenebilir.

Tablo 49. Kars Sanayi Kapasite Raporu İstatistikleri-En çok kodlanan ilk 5 ürün (2017-2022)

Yıl	2017		2018		2019		2020		2021		2022		
	Sıra	Ürün	Rapor	Ürün	Rapor	Ürün	Rapor	Ürün	Rapor	Ürün	Rapor	Ürün	Rapor
1		Kaşar peyniri	20	Kaşar peyniri	26	Kaşar peyniri	18	Kaşar peyniri	19	Kaşar peyniri	22	Kaşar peyniri	26
2		Tereyağı ve süttten türetilen diğer katı ve sıvı yağlar	17	Tereyağı ve süttten türetilen diğer katı ve sıvı yağlar	21	Tereyağı ve süttten türetilen diğer katı ve sıvı yağlar	14	Tereyağı ve süttten türetilen diğer katı ve sıvı yağlar	17	Tereyağı ve süttten türetilen diğer katı ve sıvı yağlar	20	Tereyağı ve süttten türetilen diğer katı ve sıvı yağlar	24
3		Diğer peynirler (dil peyniri, örgü peyniri, vb.)	10	Diğer peynirler (dil peyniri, örgü peyniri, vb.)	13	Hazır beton	13	Lor ve çökelek	13	Lor ve çökelek	12	Diğer peynirler (dil peyniri, örgü peyniri, vb.)	13
4		Hazır beton	9	Tulum peyniri	13	Mıdır	11	Hazır beton	11	Hazır beton	11	Lor ve çökelek	9
5		Tulum peyniri	9	Hazır beton	12	Lor ve çökelek	10	Diğer peynirler (dil peyniri, örgü peyniri, vb.)	10	Diğer peynirler (dil peyniri, örgü peyniri, vb.)	10	Hazır beton	9
		Toplam	65		85		66		70		75		81

Kaynak: TOBB, 2023

Tablo 49'a göre Kars'ta sanayi kapasite raporu istatistikleri bağlamında en çok kodlanan ürünlerin başında beklendiği üzere Kaşar peyniri gelmektedir. Buna göre kaşar peyniri özelinde 2022 yılı itibariyle 26 adet rapor düzenlendiği görülmektedir. Diğer ürünlerin ise Kars'ta önemli bir hayvansal ürün olan Tereyağı ve süttten türetilen diğer katı ve sıvı yağlar ile Hazır beton ve Diğer peynirler (dil peyniri, örgü peyniri, vb.) olduğu görülmektedir. Öte yandan son beş yılda en yüksek rapor sayısı (85) 2018'de düzenlenirken 2022 yılı itibariyle 81 adet raporun düzenlendiği görülmektedir.

Tablo 50. Kars Organize Sanayi Bölgesi Sanayi Parselleri Dağılımı, 2020-2021

Sanayi Parselleri Dağılımı	2020	2021
Bölge Büyüklüğü	1.009.300.34 m ²	1.009.300.34 m ²
Sanayi Parseli Sayısı (Adet)	108	108
Tahsisli Parsel Sayısı	94	98
Tahsis Yapılan Firma Sayısı (Adet)	84	87
Boş Parsel Sayısı (Adet)	14	10
Üretimdeki Parsel Sayısı (Adet)	63	68
Proje Safhasındaki Parsel Sayısı (Adet)	11	9
İnşaat Halindeki Parsel Sayısı (Adet)	20	21

Kaynak: Kars OSB Müdürlüğü

Kars'ta Organize Sanayi Bölgesinde 2021 yılı itibariyle sanayi parseli sayısı 108 adet olup bunlardan 98'i tahsisli 10 tanesi ise boş vaziyettedir. Üretimdeki parsel sayısı 68, proje safhasındaki parsel sayısı 9, inşaat halindeki parsel sayısı ise 21'dir.

KARS ORGANİZE SANAYİ (KOS)

07.11.1975 gün ve 7/10992 sayılı kararname ile ilimizde dengeli bir kalkınma aracı olarak Kars Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulması kararı alınmıştır. Bunun üzerine il merkezinin Paşacıyırı Mahallesi ile Kümbetli Köyü arasında 1.947.000 m²'lik bir alan üzerinde 75 parselden oluşan bir fabrika sahası planlanmış ve 1976 yılında vali başkanlığında, İl Özel İdaresi, Kars Belediyesi ve Kars Sanayi ve Ticaret Odası'nın iştiraki ile oluşturulan Müteşebbis Teşekkül Heyeti'nin sorumluluğunda Organize Sanayi Bölgesi kurulmuştur.

1976 yılında kurulan ve günümüzde yaklaşık 1 milyon m²'lik bir alanı kaplayan Kars OSB, 98'i tahsisli olmak üzere 108 parselden oluşmaktadır. 54 parselde aktif bir şekilde üretimlerine devam eden işletmeler arasında süt ve süt ürünleri alanında faaliyet gösteren işletmeler 23 parselle ilk sırayı alırken; 4'er parsel ile süt ve süt ürünlerini orman ürünleri ve hazır beton alanında üretim yapan işletmeler takip etmektedir. OSB'nin altyapı yenileme çalışmaları devam etmekle beraber 2018'de ihalesi yapılan doğalgaz dağıtım şebekesi de bitirilmiş ve 2021 itibariyle doğalgaza kavuşturulmuştur. Kars OSB'nin kapasitesinin yeni yatırımlar için yetersiz hale gelmesi ve yatırımcılardan gelen talepler doğrultusunda 2. OSB'nin kurulması için kamulaştırma çalışmaları devam etmektedir. 2. OSB'de 80 sanayi parselinin yer alması planlanmaktadır.

KARS TARIMA DAYALI İHTİSAS (TDİ) BESİ ORGANİZE SANAYİ BÖLGESİ (OSB)

Kuruluş amacı, Kars'ta ve bölgedeki canlı hayvan potansiyelinin modern bir besicilik anlayışı ile ekonomiye kazandırılmasını sağlamaktır. Bitkisel ve hayvansal üretimin ve bunlara dayalı sanayinin desteklenmesi ve geliştirilmesi amaçlarıyla Karadağ Tepesi mevkiinde 1,47 milyon m²'lik alanda kurulma kararı alınan Besi OSB'nin imar planları ve altyapı projeleri tamamlanmakla beraber altyapı inşaat çalışmaları devam etmektedir.

OSB'nin merkez 1. kısmında besi işletmelerine hizmet edecek idari ve sosyal tesisler, acil kesim alanı, dezenfekte sevkiyat kontrol merkezi, hayvan kliniği, kantar ve tır kamyon parkı yer alacaktır. 2. kısım alan ise tamamen besi işletme alanları ve gerekli teknik altyapı alanları olarak düzenlenmiştir. Kurulması düşünülen işletme alan sayısı 115 adettir. Bu kısımda toplam 11.250 hayvanın besi amacı ile barındırılması mümkün hale gelecektir.

3.Kısım alan ise TDİ Besi Organize Sanayi Bölgesi'nin toplam alanının %5,48'ini kapsayacak şekilde sanayi alanı olarak planlanmıştır. Sanayi alanı içerisinde yem üretim tesisleri ve hayvansal ürün amaçlı entegre tesisler yer alacaktır. Projede karantina amacıyla bir alan da ayrılmıştır. Bu alan TDİ Besi Organize Sanayi Bölgesi'nin doğusunda sağlık koruma bandı içerisinde besi parsellerinden bağımsız alanda kurulacaktır.

KARS TDİ BESİ OSB

Kars Tarıma Dayalı İhtisas Besi Organize Sanayi Bölgesi

"Canlı hayvan potansiyelini modern besicilikle ekonomiye kazandırmak"

Tablo 51. Kars Organize Sanayi Bölgesindeki Parsellerin Sektörel Dağılımı, 2021

1- Üretimdeki Firmalar: 68 Parsel			
GIDA (%43)	İNŞAAT (%25)	ORMAN ÜRÜNLERİ (%18)	DİĞER (%15)
Süt ve süt ürünleri:24	Taş kesme:1	Mobilya dekorasyon:2	Temizlik ürünleri:1
Unlu mamüller:1	Hazır beton:4	Orman ürünleri:7	Araç muayene istasyonu:1
Et ve süt ürünleri:1	Isı izolasyon-Tuğla:2	Tarım makineleri:3	Karma yem:1
Gıda imalatı:1	Kilit parke taş:4		Çevre koruma hizmetleri:1
Et ve et ürünleri:2	Beton boru imalatı:1		Kaz tüyü toplama ve işletme:1
	Kum eleme mıcır:2		Titanyum paslanmaz plastik:1
	Karo imalatı:1		Tekstil:1
	Isı cam imalatı: 1		Kimyevi maddeler imalatı:1
	Çatı sacı imalatı:1		Soba ve plastik imalatı:1
			Elektrik malzemeleri imalatı:1
2- İnşaat Durumundaki Firmalar: 21 Parsel			
GIDA (%33)	İNŞAAT (%29)	ORMAN ÜRÜNLERİ (%5)	DİĞER (%33)
Et ve et ürünleri:1	Taş kesme:2	Okul malzemeleri:1	Metal rekor üretimi:3
Gıda işleme ve paketleme:2	Kilit parke taş:2		Tekstil:1
Süt ve süt ürünleri:4	Mermer ve doğal gaz imalatı:1		Elektronik cihazlar üretimi:1
	Taş kırma ve mıcır:1		Karma yem:1
			Demir çelik imalatı:1
3- Proje Durumundaki Firmalar: 9 Parsel			
GIDA (%44)	İNŞAAT (%22)	ORMAN ÜRÜNLERİ(%11)	DİĞER (%22)
Süt ve sür ürünleri:4	Kilit parke taş imalatı:1	Kereste imalatı:1	Nişasta bazlı tek kullanımlık ürün imalatı:2
	Andezit taş kesimi ve üretimi:1		

Kaynak: Kars OSB Müdürlüğü

Üretimdeki 68 parselin yaklaşık %43'ü Gıda, %25'i inşaat, %18'i orman ürünleri ve %15'i ise diğer üretim faaliyetlerinde bulunan firmalarca kullanılmaktadır. İnşaat Durumundaki 21 parselde bulunan firmaların %33'ü Gıda, %29'u inşaat, %5'i orman ürünleri ve %33'ü ise diğer üretim alanlarında faaliyet göstermektedir. Son olarak 9 parselde proje durumundaki firmalar yer almakta ve bunların yaklaşık yarısı (%44,4) Gıda sektöründe yer alırken %22,2'si İnşaat, %11,1'i orman ürünleri ve % 22,2'si ise diğer alanlarda faaliyet göstermektedir.

SEGE 2017 (1 Ocak 2021'den itibaren geçerli)

1. Bölge	2. Bölge	3. Bölge	4. Bölge	5. Bölge	6. Bölge
Ankara	Aydın	Adana	Afyonkarahisar	Bayburt	Adıyaman
Antalya	Balıkesir	Burdur	Alsaray	Çankırı	Ağrı
Bursa	Bilecik	Düzce	Amasya	Erzurum	Ardahan
Eskişehir	Bolu	Gaziantep	Artvin	Giresun	Batman
İstanbul	Çanakkale	Karaman	Bartın	Gümüşhane	Bingöl
İzmir	Denizli	Kırıkkale	Çorum	Kahramanmaraş	Bitlis
Kocaeli	Edirne	Kütahya	Elâzığ	Kilis	Diyarbakır
Muğla	İsparta	Mersin	Erzincan	Niğde	Hakkâri
Tekirdağ	Karabük	Samsun	Hatay	Ordu	Iğdır
	Kayseri	Trabzon	Kastamonu	Osmaniye	Kars
	Kırklareli	Rize	Kırşehir	Sinop	Mardin
	Konya	Uşak	Malatya	Tokat	Muş
	Manisa	Zonguldak	Nevşehir	Tunceli	Siirt
	Sakarya		Sivas	Yozgat	Şanlıurfa
	Yalova				Şırnak
					Van
9 İL	15 İL	13 İL	14 İL	14 İL	16 İL

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı

BÖLGESEL TEŞVİK UYGULAMALARINDA SAĞLANAN DESTEK UNSURLARI								
Destek Unsurları			BÖLGELER					
			I	II	III	IV	V	VI
KDV İstisnası			✓	✓	✓	✓	✓	✓
Gümrük Vergisi Muafiyeti			✓	✓	✓	✓	✓	✓
Vergi İndirimi	Yatırıma Katkı Oranı* (%)	OSB ve EB Dışı	15	20	25	30	40	50
		OSB ve EB İç	20	25	30	40	50	55
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği**		OSB ve EB Dışı	2 yıl	3 yıl	5 yıl	6 yıl	7 yıl	10 yıl
		OSB ve EB İç	3 yıl	5 yıl	6 yıl	7 yıl	10 yıl	12 yıl
Yatırım Yeri Tahsisi			✓	✓	✓	✓	✓	✓
Faiz veya Kar Payı Desteği	İç Kredi				3 Puan	4 Puan	5 Puan	7 Puan
	Döviz / Dövizle Endeksli Kredi		-	-	1 Puan	1 Puan	2 Puan	2 Puan
Sigorta Primi İşçi Hissesi Desteği			-	-	-	-	-	10 yıl
Gelir Vergisi Stopajı Desteği			-	-	-	-	-	10 yıl

EB: İmalat sanayiine yönelik olarak Endüstri Bölgesinde gerçekleştirilen yatırımlar.

*İmalat sanayiine yönelik (US-97 Kodu:15-37) düzenlenen yatırım teşvik belgeleri kapsamında, 1/1/2017 ile 31/12/2022 tarihleri arasında gerçekleştirilecek yatırım harcamaları için yatırıma katkı oranı her bir bölgede geçerli olan yatırıma katkı oranına 15 puan ilave edilmek suretiyle, vergi indirimi oranı tüm bölgelerde %100 oranında ve yatırıma katkı tutarının yatırım döneminde kullanılabilir oranı %100 olarak uygulanır.

** Teşvik belgesi düzenlenmesine ilişkin müracaat aşamasında talep edilmesi halinde, vergi indiriminden yararlanılmamak kaydıyla, desteğin sabit yatırım tutarına oranı, yatırıma katkı oranının yarısı kadar artırılarak uygulanır.

CMP DESTEKLERİ		DESTEK ORAN VE SÜRELERİ
KDV İstisnası		✓
Gümrük Vergisi Muafiyeti		✓
Vergi İndirimi	Yatırıma Katkı Oranı (%)	50 (OSB'de 55)
Sigorta Primi İşveren Hissesi Desteği		10 yıl (OSB'de 12 yıl)
Yatırım Yeri Tahsisi		✓
Faiz veya Kâr Payı Desteği	İç Kredi	7 Puan
	Döviz / Dövizle Endeksli Kredi	2 Puan
	Azami Tutar	1,8 Milyon TL
Sigorta Primi İşçi Hissesi Desteği		10 yıl
Gelir Vergisi Stopajı Desteği		10 yıl
Enerji Desteği		% 30; azami 3 yıl, yatırım tutarının % 25'i, 10 milyon TL

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı

TARIM VE HAYVANCILIK

6. TARIM VE HAYVANCILIK

Tarım ve hayvancılık, ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma süreçlerine doğrudan ve dolaylı etki eden önemli bir sektördür. Bu nedenle hem gelir kaynağı olarak hem de gıda ihtiyaçlarının uygun bir şekilde karşılanması açısından diğer sektörlerle oranla desteklenmesi gereken önemli faaliyetlerden biridir. Örneğin hayvancılık sektörünün sürekli büyümesi ve dönüşümü, tarımsal kalkınma, yoksulluğun azaltılması, gıda güvenliği kazanımları ve insan beslenmesinin iyileştirilmesi için önemli fırsatlar sunmaktadır. Sektör ayrıca kırsaldaki kadınları ve gençleri güçlendirebilir, doğal kaynak kullanım verimliliğini artırabilir ve hanelerin iklim şoklarıyla başa çıkma direncini artırabilir. Ayrıca tarım, ekonominin diğer sektörlerine bağlı olduğu için ve istihdama katkı sağladığı için ekonomik büyüme ve kalkınmayı da teşvik etmektedir. Buna göre güçlü tarım sektörüne sahip ülkelerde diğer sektörlerde de istihdam artışı yaşanmaktadır. Tarımsal üretkenlik artışına ve sağlam tarım altyapısına sahip ülkeler aynı zamanda kişi başına düşen gelirin de daha yüksek olmasına neden olmaktadır.

Buradan hareketle bu kısımda Kars'taki tarım ve hayvancılık sektörünün kısa bir tarihsel geçmişine yer verilerek günümüzdeki mevcut durumu analiz edilmektedir. 1877-1917 yılları arasında Rus işgalinde kalan Kars'ta, Rus idarecileri tarafından tarım ve hayvancılık alanlarında birçok faaliyet gerçekleştirilmiştir (Ortaylı, 1978, s.346, akt. Aydın, 2013, s.30). Bununla birlikte Kars tarımında Malakanların ciddi bir katkısı olmuştur. 1877-1878 Osmanlı Rus harbinden sonra, Rusya tarafından Kars'a yerleştirilen Malakanlar Kars'ta buldukları süre içerisinde yerli halka peynircilik, bahçe ziraatı, değirmencilik, arıcılık ve hayvancılık gibi pek çok alanda modern tarım yöntemlerini öğretmişlerdir. Bugünkü mandıraların atası sayılan Zavot adlı küçük işletmeleri kurarak halka kaliteli peynir üretimini öğretmişlerdir (Refik, 1998,s.83, akt. Aydın, 2013, s.13). Kars'ta 1927 Nüfus sayımına göre çiftçi nüfusunun miktarı 134.729 kişi, toplam nüfus içindeki payı ise %79,2 olarak kaydedilmiştir (İstatistik Yıllığı, 1930, s.161). Devlet salnamelerine göre (1925-1926 yılı), Kars'ta 38.200 hektarlık tarım arazisinin olduğu, bu arazinin 13.765 hektarlık kısmına buğday, 23.219 hektarlık kısmına ise arpa ekildiği görülmektedir. Ayrıca düşük oranlarda mısır, darı, çavdar, patates, susam, mercimek ve fasulye ekimi de yapılırken özellikle Kağızman tarafında meyve bahçelerinin bulunduğu ve sebze tarımını yapıldığı görülmektedir (Kars, İl Yıllığı, 2005,s.103, akt. Aydın, 2013, s.31). 1927 verilerine göre yıllık arpa üretimi 157.227 ton olan Kars, iller sıralamasında 16'ncı sırada yer alırken %53'lük Arpa ekimi yapılabilecek arazi sahası bakımından da Türkiye'de ilk sırada yer almaktadır. Ayrıca Kağızman'da yıllık 30 ton mercimek, Iğdır bölgesinde 30 ton nohut ve Posof civarında 250 ton mısır üretiminin olduğu görülmektedir (Kars, 1943: 59-62, akt. Aydın, 2013:34). 1937 Tarım yılı üretim verilerine göre Kars'ta 72.00 ton Buğday, 55.05 ton Çavdar 27 ton Darı, 26 ton Fasulye, 24 ton Mercimek, 814 ton Mısır, 16 ton Nohut, 2092 ton Bakla, 27.463 ton Patates, 800 ton Pirinç, 56 ton Soğan, 3570 ton Bostan ve 2.500.000 ton Pamuk (Iğdır) üretildiği görülmektedir (Toker, 1939,s.36, akt. Aydın, 2013, s.34).

Tablo 52. Kars'ta Tarımsal Alan Kullanımı (Çayır ve mera alanları hariç)

Yıl	Toplam işlenen tarım alanı (hektar)	Ekilen (hektar)	Nadas (hektar)	Sebze (hektar)	Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı (hektar)	Toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı (hektar)	Yem bitkileri (hektar)
1995	309279	221115	87919	245	1586	1586	14007
1996	237752	206196	30877	679	979	979	13509
1997	219634	219441	-	193	667	667	12788
1998	242697	242498	-	199	818	818	12500
1999	239463	239241	-	222	2563	2563	12611
2000	226751	226597	-	154	2524	2524	12658
2001	234538	234330	-	208	654	654	13514
2002	338613	250774	87570	269	810	810	12915
2003	336480	244821	91500	159	698	698	12527
2004	338110	246430	91500	180	772	772	15683
2005	340321	250141	90000	180	679	679	21336
2006	335196	260786	74230	180	679	679	30457
2007	289482	228082	61400	-	653	653	59665
2008	307147	249781	57366	-	937	937	63785
2009	243487	204567	38920	-	809	809	55534
2010	236155	203285	32870	-	684	684	65511
2011	243338	219339	23999	-	686	686	77219
2012	374071	237180	36891	-	685	685	98874
2013	211174	209436	1738	-	690	690	78454
2014	208739	207591	1148	-	777	777	84719
2015	215088	213119	1969	-	777	777	92626
2016	201305	199384	1919	2	889	889	100569
2017	201499	199897	1600	2	1058	1058	113304
2018	208357	207305	1053	-	1715	1715	128687
2019	217200	216163	1037	-	1828	1828	133776
2020	218815	216849	1967	-	1894	1894	141031
2021	228996	228238	757	1	1737	1737	146083

Kaynak: TÜİK

Kars'ta tarım alanlarının kullanımına bakıldığında ekilen alanın son on yıllık süreçte arttığı, nadasa bırakılan alanın azaldığı ve özellikle uzun ömürlü bitkilerin alanında önemli bir artış kaydedildiği görülmektedir. Ayrıca son beş yıllık dönemde yem bitkileri alanında gözle görülür artış dikkat çekmektedir. Kars 9.442 km² yüz ölçümüyle, Türkiye yüz ölçümünün %1,3'üne tekabül etmektedir. 2021 yılı itibariyle ildeki tarım ve uzun ömürlü bitkiler alanı 2.293.794 dekar olup bunun içerisinde tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanı 2.268.840 dekadır. İlin yüz ölçümünün %22,2'si tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin alanından oluşmaktadır. Bu miktar diğer iller ile karşılaştırıldığında Kars'ın, ülke içinde 29'uncu sırada

yer aldığı görülmektedir (Atalay, 2022, s.53). Buna göre 2021 yılı Türkiye ve Kars iline ait tarım alanı bilgileri Tablo 21’de verilmiştir.

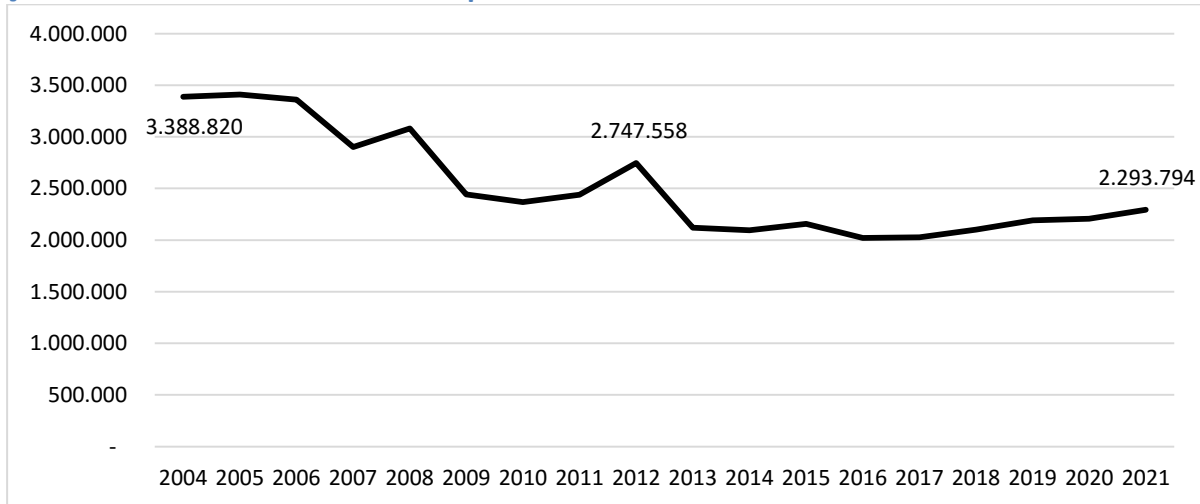
Tablo 53. 2021 Yılı Türkiye ve Kars Tarım Alanları (dekar)

Tarım Alanı	Türkiye	Kars	% Oran	Sıralama
Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Alanı	160.310.275	2.268.840	1,42%	29
Nadas Alanı	30.591.619	7.571	0,02%	68
Meyveler, İçecek ve Baharat Bitkileri Alanı	35.946.916	17.373	0,05%	75
Sebze Alanı	7.553.346	10		
Süs Bitkileri Alanı	54.642,3	0		
Toplam	234.467.798	2293794	%1	44

Kaynak: TÜİK, 2022

Tabloya göre Kars’ta en fazla tarım alanının tahıllara ve diğer bitkisel ürünlere ayrıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra 10 dekar sebze alanı ve 17.373 dekar da Meyveler, İçecek ve Baharat Bitkileri Alanına ayrılmıştır.

Şekil 7. 2004-2021 Yılları Kars İli Toplam Tarım Alanı

Kaynak: TÜİK

Şekil 7’de 2004-2021 yılları arası Kars ilinin toplam tarım alanı verilmiştir. 2004-2016 yılları arasında toplam tarım alanında, 2008 ve 2012 yılları arası istisna olarak değerlendirildiğinde, sürekli düşüş yaşanmıştır. 2016 yılından itibaren toplam tarım alanındaki düşüş yerini yükselişe bırakmıştır. Son 18 yılda Kars ilinin toplam tarım alanı yaklaşık %32 azalmıştır. Kars ilinin toplam tarım alanı her yıl bir önceki yıla göre yaklaşık %2 oranında azalmaya devam etmektedir (Atalay, 2022, s.53).

Tablo 54. Kars'ta Tahıllar ve diğ er bitkisel ürünlerin üretim miktarı (Ton)

Yıl	Toplam	Parfümeri, eczacılık vb. bitkiler, şekerpancarı ve yem bitkileri tohumları	Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular	Saman ve ot (yem bitkileri)	Şeker imalatında kullanılan bitkiler (şeker pancarı)	Tahıllar	Yağlı tohumlar
1995	440872	3712	13407	165127	46370	212253	3
1996	449355	521	38475	155055	58898	196403	3
1997	316092	1575	38524	46369	51916	177705	3
1998	393382	1288	38157	54273	62945	236716	3
1999	384650	1254	38535	51290	60728	232840	3
2000	329900	966	36314	45568	78822	168228	2
2001	407718	2805	30724	55570	73791	244815	13
2002	424266	5124	34379	46509	85712	252529	13
2003	434680	3152	37929	52200	71142	270249	8
2004	416324	9065	48466	39150	46587	273041	15
2005	413487	2235	47730	67720	55057	240586	159
2006	428485	4209	48733	107376	26435	241445	287
2007	457312	7200	45036	164678	27877	212521	-
2008	486884	10680	47483	180868	26812	220772	269
2009	413259	33720	83800	138568	23727	133061	383
2010	514199	34589	18686	288135	43848	128940	1
2011	615476	19955	5275	409087	32532	148258	369
2012	642805	18410	6405	412023	18865	187102	-
2013	478406	28627	6430	275226	7919	160204	-
2014	581279	352	1918	394844	13470	170695	-
2015	708777	352	152010	334311	27421	194683	-
2016	585797	3000	1729	392766	46059	142242	1
2017	652548	28	1007	451408	73235	126870	-
2018	668408	1600	1284	503389	37542	124593	-
2019	657453	800	1856	507372	36346	111079	-
2020	707452	-	1670	551696	58907	95179	-
2021	337175	-	1481	254579	45414	35698	3
2022	568207	-	616	337557	53824	175934	276

Kaynak: TÜİK

Tahıl ve diğ er bitkisel ürünlerin üretimleri açısından Kars'ta 1995-2022 arası dönemde genel olarak olumlu sayılabilecek bir durum söz konusudur. Buna göre 1995'te 440.872 ton olan toplam üretim 2022'de 568.207 tona yükselmiş, en yüksek üretim ise 2020'de (707.452 ton) kaydedilmiştir. Bununla birlikte dönem sonunda Parfümeri, eczacılık vb. bitkiler, şekerpancarı ve yem bitkileri tohumlarında yaklaşık %80 düşüş kaydedilirken Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumruların üretim miktarında ise %95'lik bir düşüş yaşanmıştır.

Saman ve ot üretiminde ise yaklaşık % 105'lik artış kaydedilirken Kars'taki toplam üretimin yaklaşık %30 arttığı görülmektedir. Kars'ta tarımsal ürün miktarının 2000'li yılların başından günümüze nasıl bir seyir izlediğini ise Tablo 55'te görmek mümkündür.

Tablo 55. Kars'ta tarımsal mahsul (2004-2022)

Yıl	Buğday	Arpa	Yulaf	Patates	Şeker pancarı	Yonca	Çavdar	Kaplıca	Korunga	Mısır	Nohut	Mercimek
2004	87097	141017	2118	38295	46587	0	256		0	**	**	38
2005	71939	123094	982	38250	55057	0	241		0	3731	**	4
2006	78246	126624	1656	38250	26435	0	245		0	4200	**	4
2007	66730	141795	3930	44999	27877	0	66		0	1625	5	**
2008	76706	139231	4614	47453	26812	0	81	140	0	1895	**	**
2009	48857	81164	1734	83800	23727	0	35	215	0	75	**	**
2010	52650	75610	620	18686	43848	19744	**	60	122803	662	**	**
2011	58118	88699	1363	5275	32532	17999	**	78	149020	765	**	**
2012	76677	109975	450	6405	18865	17244	**		159662	540	**	**
2013	82589	76910	705	6430	7919	9202	**		111747	13891	**	**
2014	84039	85995	661	1918	13470	5926	**		95552	13822	**	**
2015	94801	98683	1199	152010	27421	5855	**		74296	15082	**	**
2016	63684	76922	1330	1629	46059	5411	170	13	75812	31260	**	100
2017	48016	75756	2982	941	73235	4954	32	8	78957	21090	5	61
2018	47409	76523	518	1282	37542	5690	18		61680	41754	**	2
2019	33212	66985	10778	1833	36346	5484	16		57914	36926	**	23
2020	36672	58420	**	1644	58907	5962	83	4	63080	36651	1	25
2021	16575	19075	**	1416	45414	2997	34	14	23771	23241	21	43
2022	78397	97414	**	610	53824	7677	116	7	41073	46155	1	5

Kaynak: TÜİK

Tablo 55'e göre buğday üretiminde 2004 yılından itibaren (2015 yılındaki yaklaşık 95 bin ton hariç) düşüş eğilimi ve istikrarsız bir durum görülmektedir. Aynı durum arpa üretimi için de geçerli olup 2004'te 141017 ton olan üretim miktarı 2022'de 97 bin ton civarına gerilemiştir. Bununla birlikte şeker pancarı ve mısır üretim miktarlarında dönem boyunca meydana gelen olumlu göstergeler dikkat çekicidir. Öte yandan ürünlerin büyük bölümünde 2021 yılı üretim miktarlarındaki çarpıcı düşüşün kaynağı olarak ilgili yılda yaşanan kuraklık gösterilebilir.

Tablo 56. Kars'ta 2021 Yılı Tarımsal Destek Tutarları

Destek adı	Destek tutarı (TL)
Mazot, Gübre ve Toprak Analiz Dest.	72.674.014,05
Buzağı Desteği	66.865.846,64
Yem Bitkileri Üretim Desteği	66.298.748,72
Verim Kaybı Kuraklık Desteği	56.264.800,74
Koyun-Keçi Desteği	9.020.025
Hayvan Hastalıklarıyla Mücadele Desteği	3.811.536
Kırsal Ekonomik Altyapı Yatırımlarının desteklenmesi 14.1. Edat Destekleri	3.631.762
Çiğ Süt Teşvik Desteği	1.761.607
Arılı Kovan Desteği	1.130.440
Organik Tarım Desteği	579.761,04
Sertifikalı Tohum ve Fidan Desteği	185.957,91
Hastalıktan Ari İşletme Desteği	133.650,00
Atık Desteği	33.000,00
Hububat-Baklagil-Dane Mısır Fark Desteği	11.904,86
Su Ürünleri Desteği	4.868,64
Anaç Manda-Malak Desteği	7.000
Sürü Yönetici Desteği	5.000

Kaynak: Kars İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Tablo 56'ya bakıldığında 2021 yılındaki en büyük dört tarımsal desteğin sırasıyla Mazot, Gübre ve Toprak Analiz Desteği, Buzağı Desteği, Yem Bitkileri Üretim Desteği ve Verim Kaybı Kuraklık Desteği olduğu görülmektedir.

Tarım ve hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu Kars'ta; yalnızca üretim yapan arazi sahiplerine yem, tohum ve mazot gibi girdi desteği sağlanmalıdır. Burada önemli olan; verilecek desteğin özellikle nakit para olmaması ve desteğin yalnızca üretimde bulunan kişilere verilmesidir. Böylelikle çok önceden Bölgeden göç edip gitmesine rağmen halihazırda adına kayıtlı arazilerden dolayı hak etmediği halde devlet desteği alanların önüne geçilmiş olacaktır. Ayrıca verilen desteklerin karşılığında ortaya çıkan üretim miktarının sağlıklı bir biçimde denetlenmesi gerekir ki, verilen desteklerin boşa gitmediği belirlenebilsin.

Tablo 57. Kars'ta Tarımsal alet ve makineler

Yıl	Pulluk	Ekim makinesi	Gübre dağıtma makinesi	Su pompası	Sabit süt sağım tesisi	Seyyar süt sağım makinesi	Biçerdöver	Traktör
1995	7853	22	911	161	5	1	27	3906
1996	7206	23	923	224	8	5	30	4126
1997	6901	96	1373	726	9	16	30	4541
1998	7177	119	1393	739	11	27	-	4846
1999	7291	128	1438	767	15	37	-	4992
2000	7406	120	1427	760	15	40	-	5175
2001	6644	97	1404	752	15	41	-	4592
2002	7619	22	1947	749	-	34	85	5113
2003	7335	27	2002	764	-	34	85	5877
2004	7361	27	2034	769	-	43	-	5901
2005	7545	30	2244	780	-	56	-	6088
2006	7726	75	2288	774	-	58	-	6490
2007	7746	77	2295	774	-	63	-	6500
2008	6475	173	2340	768	-	172	-	6505
2009	6463	242	2374	739	-	364	-	6615
2010	6506	226	2160	710	-	373	-	6498
2011	6535	237	2399	717	-	377	-	6605
2012	6636	253	2417	718	-	473	-	6733
2013	6699	258	2484	720	-	508	1	7401
2014	6747	270	2504	725	-	540	1	7465
2015	6840	283	2517	741	-	562	1	7692
2016	6964	300	2530	747	-	582	1	7735
2017	8184	388	2803	768	-	1179	1	9220
2018	8552	398	3227	823	-	1534	-	10025
2019	8811	536	3405	883	-	1967	-	11562
2020	9009	564	3642	925	-	3286	221	20005
2021	9130	572	3432	937	-	3372	241	12015
2022	10349	1087	3416	785	2	5002	13624	243

Kaynak: TÜİK

Kars'ta 90'lı yıllardan itibaren genç nüfusun büyük şehirlere göç etmesiyle birlikte tarım ve hayvancılık alanında ortaya çıkan tarımsal işgücü açığı büyük ölçüde tarımsal ekipmanlarla karşılanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Tablo 57'de yer alan göstergelerdeki artışın kaynağı olarak (tek başına olmasa da) büyük oranda göçün payı olduğu söylenebilir. Kuşkusuz teknolojik gelişmelerin üretime dahil edilmesi verimliliği büyük ölçüde arttırmaktadır ancak Kars'ta bu durum ne yazık ki üretim miktarlarına yansımadağı için makineleşmedeki artışı göçten kaynaklı işgücü açığına bağlamak daha isabetli olabilir. Örneğin seyyar süt sağım makinesi sayısındaki muazzam artış dikkat çekmektedir. Nitekim

gelenen noktada tarım ekipmanlarının artık bir aile üyesinin, akrabasının veya işçinin yerine ikame edilmek üzere kullanıldığını söyleyebiliriz.

Buraya kadar yapılan analizler sadece tarıma yönelik olup hayvancılık faaliyetleri bundan sonraki kısımda detaylandırılacaktır. Zira Kars'ın sahip olduğu yayla ve mera sayısı bakımından hayvancılıkta tarımın önüne geçtiği söylenebilir. İlin 1943'teki mera genişliği 13.000 km² den fazla olduğu için Türkiye'de 10'ncu sırada bulunmaktadır. Bu dönemde 267.000 baş hayvan varlığı ile iller içerisinde 9'ncu sırada yer almaktadır. Ayrıca bir çiftçi ailesine düşen irad (süt, yün, et) hayvan sayısı ve büyük baş hayvan sayısı bakımından da Türkiye'de birinci sırada yer almaktadır. Özellikle sığır yetiştiriciliği için oldukça uygun olan Kars coğrafyasında başta Göle Irkı olmak üzere birkaç çeşit ırkın (Çıldır ırkı, Kars ırkı, Zavot ırkı) ıslahı ve üretimi yapılmıştır. Bu amaçla 1936'da Göle'de Türkiye'nin ilk inekhanesi olan Göle İnekhanesi kurulmuştur (Aydın, 2013, ss.16-17).

Tablo 58. Kars'ta 1929-1950 Döneminde Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Varlığı* (baş)

Yıl	Koyun	Kıl keçi	Tiftik keçi	Küçükbaş Toplam	Manda	Sığır	Büyükbaş Toplam
1929	430922	66451	796	498169	13692	187689	201381
1930	548551	76574	847	625972	14852	195261	210113
1931	575962	72094	1164	649220	14726	198832	213558
1932	489822	51932	2059	543813	16185	224987	241172
1933	388502	34457	1604	424563	14773	182690	197463
1934	206822	20835	754	228411	11945	147539	159484
1935	352960	43684	2821	399465	18120	193324	211444
1936	377773	52523	5007	435303	20435	217796	238231
1937	439912	63111	8085	511108	22049	251570	273619
1938	550335	84847	13463	648645	25657	295023	320680
1939	619702	93787	14061	727550	26876	328619	355495
1940	563391	83015	13250	659656	28477	356380	384857
1941	521081	76810	13473	611364	29731	381.870	411601
1942	444369	70231	12219	526819	22516	348613	371129
1943	446897	71948	6651	525496	22711	343441	366152
1944	550711	87425	9059	647195	23580	366901	390481
1945	638129	109032	8365	755526	23691	395710	419401
1946	693477	117246	11178	821901	23475	419343	442818
1947	724230	117494	10964	852688	25230	440476	465706
1948	761173	120765	1621	893559	26206	445337	471543
1949	673698	101397	8485	783580	26214	433205	459419
1950	589272	93779	--	683051	25601	408439	434040

Kaynak: Araştırmacı tarafından ilgili dönemlere ait istatistik yıllıkları derlenerek oluşturulmuştur. *Not: Sadece vergiye tabi hayvan sayılarıdır.

Tablo 58'deki verilere göre küçükbaş hayvan varlığındaki artış büyükbaş hayvan varlığındaki artışın üzerinde seyrederken büyükbaş sayısında artış olmakla birlikte dönem boyunca 400 bin civarında seyretmiştir. Öte yandan Türkiye'de 1945-1949 arası dönemde koyun sayısı 18.397.997 iken, Kars'ın 856.857 baş koyun sayısı ve %3,8 payla Türkiye'de Konya ve Ankara'dan sonra 3'üncü sırada yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte aynı

dönemde sığır sayısı 7.789.111 iken, Kars'ın 426.814 baş sığır sayısı ve %5,5 payla Türkiye'de ilk sırada yer aldığı görülmektedir (Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1952, ss.7-8). *Genel Hayvan Sayımı 1984* verilerine göre 54.454 adet hayvancılık işletmesinin yer aldığı Kars'ta 636.044 büyükbaş (620.661 sığır, 15.383 manda) ve 2.269.815 küçükbaş hayvan (2.173.256 koyun, 96.150 Kıl keçi, 409 Tiftik keçi) varlığının olduğu görülmektedir (Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1992, s.29). Kars'taki hayvan varlığının 1990'lı yıllardan günümüze olan gelişim süreci ise Tablo 59'da sunulmaktadır.

Tablo 59. Kars'ta Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Varlığı (baş)

Yıl	Büyükbaş (baş)	Küçükbaş (baş)
1995	281520	920990
1996	267770	710980
1997	301320	669670
1998	301560	647610
1999	303380	625910
2000	269560	592710
2001	292470	461490
2002	247959	390166
2003	258511	334120
2004	303470	323672
2005	333689	389720
2006	353277	402692
2007	365387	423745
2008	346408	419625
2009	402967	278772
2010	396620	206540
2011	432499	261121
2012	488252	363212
2013	519645	346821
2014	518722	499500
2015	442575	567148
2016	451368	563927
2017	467362	481869
2018	450101	456500
2019	596966	468501
2020	607754	520455
2021	620723	604755
2022	620625	645124
1995-2022 Değişim (%)	120,5	-30,0

Kaynak, TÜİK

Tablo 59'a göre toplam büyükbaş hayvan sayısında 1995 ile 2022 arasında 339.105 başlık bir artış kaydedilmiş olup aynı dönemler arasındaki artış oranı ise %120,5 olmuştur.

Küçükbaş hayvancılıkta ise tersi bir durum yaşanmış ve 1995'ten 2022'ye gelindiğinde 275.866 başlık bir azalış olurken aynı dönemler arasındaki azalış oranı % 30 olmuştur. Öte yandan Kars'taki büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık göstergelerinin detaylarına yakından bakmak için aşağıdaki iki tabloya bakılmasında fayda vardır.

Tablo 60. Kars'ta büyükbaş hayvan varlığı (baş)

Yıl	Dana ve buzağı: erkek (baş)	Dana ve buzağı: dişi (baş)	Tosun: 1-2 yaş (baş)	Düve: 1-2 yaş (baş)	İnek: 2 yaş ve üzeri (baş)	Boğa ve öküz: 2 yaş ve üzeri (baş)	Sığır: 2 yaşın altında (baş)	Manda (baş)	Toplam büyükbaş
1995	136823	48261	95656	780	281520
1996	153762	23700	89738	570	267770
1997	192075	25804	83091	350	301320
1998	180772	24149	96279	360	301560
1999	181231	25723	96116	310	303380
2000	162281	23640	83369	270	269560
2001	177456	33927	80847	240	292470
2002	152694	27345	67702	218	247959
2003	144850	40093	73356	212	258511
2004	41905	38010	23096	29878	153075	17294	...	212	303470
2005	45185	45717	32427	47229	146311	16608	...	212	333689
2006	42621	51028	31705	43711	163465	20747	...	-	353277
2007	44105	49510	33730	45910	171405	20727	...	-	365387
2008	44698	50350	33990	46295	156030	15045	...	-	346408
2009	43604	49029	40310	58090	192705	19229	...	-	402967
2010	44898	49781	41052	58365	184064	18460	...	-	396620
2011	49061	49383	43246	58883	208069	23850	...	7	432499
2012	50527	50483	41025	65523	252625	28050	...	19	488252
2013	54482	55020	52622	74143	255980	27379	...	19	519645
2014	61056	57968	44363	66185	257062	32058	...	30	518722
2015	53447	52599	27838	36471	235225	36969	...	26	442575
2016	52968	53340	28849	41923	234806	39460	...	22	451368
2017	49625	54504	38063	74627	215025	35480	...	38	467362
2018	54844	57096	37559	73484	190412	36656	...	50	450101
2019	76872	82672	66589	102711	216710	51347	...	65	596966
2020	81064	83647	67609	105739	218782	50850	...	63	607754
2021	81145	83766	74019	109546	220815	51369	...	63	620723
2022	81141	83753	74010	109526	220809	51359	...	27	620625

Kaynak: TÜİK

Tablo 60'a göre Kars'ta 1995 yılında 281.520 olan büyükbaş hayvan sayısı 2022 itibariyle 620.625 olarak kaydedilmiştir. Dönemin başından bu yana büyükbaş hayvan sayısında yaklaşık 340 bin başlık bir artışın yaşandığı değişimin ise %120'nin üzerinde olduğu görülmektedir. Tablo dikkatle incelendiğinde manda hariç bütün büyük baş hayvan sayısında ciddi artışlar kaydedildiği görülmektedir. Toplam büyükbaş hayvan sayısında en fazla artış

Düvede (1-2 yaş) yaşanırken en çarpıcı düşüş ise yaklaşık %90 oranında Manda sayısında görülmektedir.

Tablo 61. Kars'ta küçükbaş hayvan varlığı

Yıl	Koyun (baş)	Keçi (baş)	Toplam Küçükbaş
1995	870770	50220	920990
1996	686220	24760	710980
1997	646740	22930	669670
1998	623280	24330	647610
1999	602480	23430	625910
2000	567410	25300	592710
2001	437310	24180	461490
2002	362674	27492	390166
2003	306579	27541	334120
2004	296764	26908	323672
2005	360969	28751	389720
2006	386665	16027	402692
2007	404010	19735	423745
2008	403060	16565	419625
2009	264600	14172	278772
2010	195992	10548	206540
2011	247644	13477	261121
2012	338959	24253	363212
2013	321052	25769	346821
2014	466500	33000	499500
2015	531704	35444	567148
2016	529541	34386	563927
2017	446532	35337	481869
2018	423500	33000	456500
2019	440272	28229	468501
2020	486989	33466	520455
2021	574538	30217	604755
2022	609471	35653	645124

Kaynak: TÜİK

Kars'ta son on yıllık dönemde küçükbaş hayvan sayısında çarpıcı bir artış olduğu görülmektedir. Buna göre 2010 yılı ile 2021 yılı arasındaki farka bakıldığında 398.215 başlık bir artış yaşandığı görülmektedir. Aynı dönemler arasındaki farka koyun ve keçi açısından bakıldığında 378.546 baş koyun artışı ve 19.669 baş keçi artışı olduğu görülmektedir.

Tablo 62. Kars'ta diğer hayvan varlığı

Yıl	At, katır ve eşek (baş)	Kümes hayvanı (baş)
1995	28200	629250
1996	25500	436300
1997	28830	362200
1998	26870	360660
1999	24140	367240
2000	22630	355950
2001	30280	314163
2002	22545	299553
2003	20411	375953
2004	18546	374963
2005	19107	373113
2006	21879	354460
2007	22548	347760
2008	22203	347760
2009	27715	297790
2010	19437	285390
2011	19038	284830
2012	16318	340480
2013	15171	347195
2014	14346	581748
2015	12760	557330
2016	12923	570763
2017	12922	584358
2018	10834	594365
2019	8007	667607
2020	7993	749380
2021	7300	893192
2022	5293	867640

Kaynak: TÜİK

Tablo 62'ye göre Kars'ta at, katır ve eşek sayısında 90'lı yıllardan itibaren gözle görülür düşüş dikkat çekerken kümes hayvanı sayısında ciddi bir artış kaydedildiği görülmektedir. Kümes hayvancılığı üretimi istatistikleri TÜİK tarafından sadece ticari olarak faaliyet gösteren kanatlı işletmelerine uygulanmaktadır. Yani hane halkı yetiştiriciliği şeklindeki köy tavukçuluğu kapsam dışında tutulmaktadır. Dolayısıyla Kars'ta kümes hayvanı varlığının tabloda yer alan sayılardan çok daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.

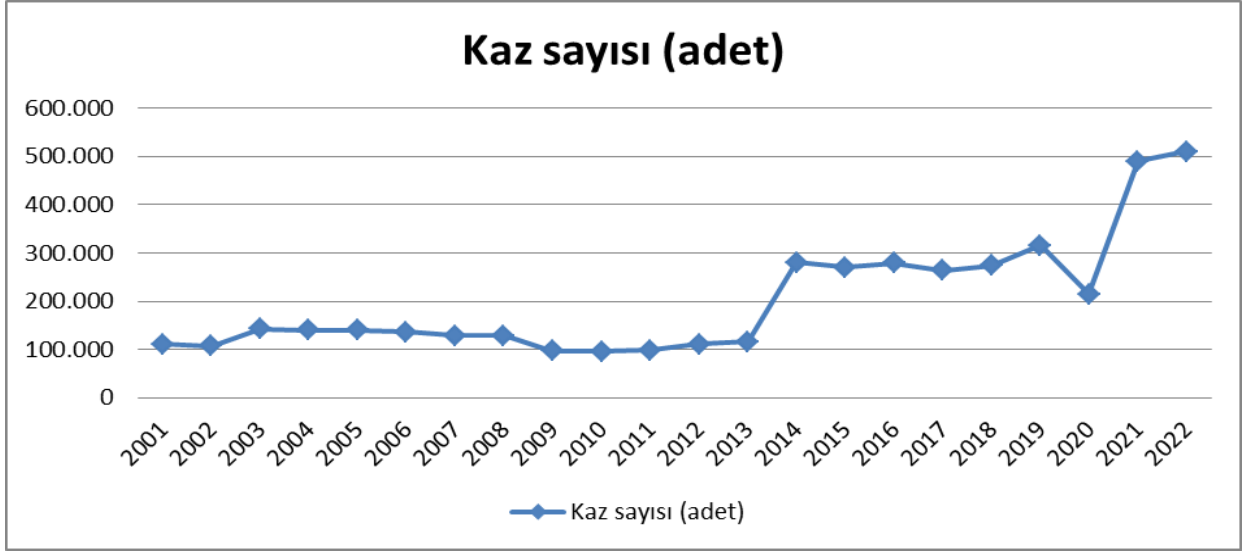
Tablo 63. Kars'ta kaz varlığı

Yıl	Kaz sayısı (adet)
2001	110.844
2002	107.644
2003	142.844
2004	139.644
2005	140.194
2006	136.560
2007	128.400
2008	128.400
2009	96.950
2010	96.480
2011	98.480
2012	111.150
2013	116.480
2014	280.500
2015	270.000
2016	279.200
2017	264.161
2018	274.157
2019	315.375
2020	214.161
2021	489.304
2022	510.000

Kaynak: TÜİK

Özellikle turizmdeki gelişmeye bağlı olarak son on yıllık dönemde Kars'taki kaz varlığı önemli ölçüde artmıştır. Tabloya göre 2001'den 2008'e kadarki dönemde 100 binin üzerinde seyreden kaz sayısı, sadece üç yıllık süreçte (2009, 2010, 2011) 100 binin altına düşmüş olup devam eden yıllarda sürekli artmış ve 2022'de 510 bine ulaşmıştır. Ancak son dönemlerde kış turizmine bağlı olarak artan kaz talebinin karşılanması için civar illerden (Muş, Ardahan, Erzurum vb.) Kars'a kaz getirilmektedir. Bu durumun orijinal Kars kazının, pazarını, lezzetini ve en önemlisi de imajını yakın gelecekte ciddi şekilde tehdit edebileceğini söyleyebiliriz.

Şekil 8. Kars'ta Kaz sayısı 2001-2022

Şekil incelendiğinde Kars'ta 2001-2013 arası dönemde kaz sayısının yüz bin civarında seyrettiği görülmektedir. Ancak 2013'ten itibaren iki katına çıkan kaz sayısı 2019'a kadar yine durağan bir seyir izleyerek üç yüz binin altında seyretmiştir. Bununla birlikte son birkaç yıl içinde kaz sayısında ciddi bir artış olduğu grafikten izlenebilmektedir. Tabii Kars'ta kaz yetiştiriciliğinin çoğunlukla küçük aile işletmelerinde yapıldığı ve rakamların ancak tahmini verilere dayandırıldığı hesaba katılırsa bu sayıların oldukça üstünde bir kaz varlığının olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan Kars Kazınının 2023 yılında coğrafi işaret tescili aldığını da belirtmekte fayda vardır.

Hayvancılık, Kars ekonomisi için önemli bir paya sahip olmakla birlikte bu alandaki hayvansal ürünlerin de ticaret açısından ciddi katkı sağladığı bilinmektedir. Kars'ta hayvansal ürün miktarlarının yıllara göre değişimi Tablo 64'te sunulmaktadır.

Tablo 64. Kars'ta üretilen hayvansal ürünler (ton)

Yıl	İnek sütü	Manda sütü	Koyun sütü	Keçi sütü	Süt	Bal
1995	107168	175	15274	1050	123667	1955
1996	128563	135	13580	587	142865	948
1997	145938	101	12831	567	159437	795
1998	141379	106	12548	619	154652	1034
1999	141547	109	12302	603	154561	939
2000	130417	97	11468	643	142625	802
2001	138041	78	9022	618	147759	668
2002	128069	69	6000	719	134857	749
2003	181811	78	7125	1106	190120	1111
2004	259242	65	5768	1126	266201	1059
2005	220769	65	7899	1271	230004	1069
2006	273091	-	10131	897	284119	976
2007	284522	-	10544	952	296018	1009
2008	246391	-	10544	681	257616	1016
2009	318737	-	6283	567	325587	418
2010	307652	-	4067	405	312124	486
2011	372686	2	5449	545	378682	476
2012	502555	4	8507	765	511831	398
2013	523904	4	8152	792	532852	353
2014	659259	5	10607	871	670742	1260
2015	611642	5	12565	1061	625273	1224
2016	613023	5	12575	1027	626630	1151
2017	565221	8	13011	1032	579272	1278
2018	508051	9	12690	1009	521759	1294
2019	577544	12	13727	871	592154	1819
2020	'''	'''	'''	'''	'''	1815
2021	'''	'''	'''	'''	'''	1147
2022	'''	'''	'''	'''	'''	833

Kaynak: TÜİK

Tablo 64'teki verilere göre Kars'ta önemli iki ticari ürünü olan süt ve bal gibi hayvansal ürün miktarında 1990'lardan bu yana kayda değer bir artış olduğu görülmektedir. Kars'ta üretilen hayvansal ürünlerin son on yıllık değişimine bakıldığında genel olarak tüm ürünlerde gözle görülür bir artış olduğu görülmektedir. Toplam süt miktarı 2010'da 312.124 ton iken Kars İl Tarım ve Orman Müdürlüğünden alınan bilgiye göre 2020'de 620.000 tona yükselmiştir. Bununla birlikte mevcut süt miktarının Türkiye'nin en önemli peynir üretim merkezi konumundaki Kars için yeterli olmadığı söylenebilir:

“Nitekim süt üretiminin çoğunlukla köylerde yürütülen hayvancılık faaliyetiyle olan ilişkisi dikkate alındığında köylerde yaşanan ciddi nüfus azalışlarının peynirin hammaddesi olan sütün de giderek azalmasına yol açması kaçınılmaz bir sonuçtur. Göçle birlikte sütün temin edildiği köylerin boşalmasının yanı sıra bölgede süt hayvancılığının yetersiz oluşu ve mevcut hayvan ırklarının verimliliklerinin düşük olması ciddi bir hammadde (süt) yetersizliği

yaratmaktadır. Hammaddede yaşanan yetersizlik hem süt işletmelerinin eksik kapasiteyle çalışmalarına hem de aralarında adeta süt savaşları yaşanmasına yol açmıştır. Coğrafi işaret tescilinin yanı sıra Doğu Ekspresi bağlamında turizmde yaşanan olumlu gelişmelerle birlikte kaar peynirinde meydana gelen talep artışlarının evre illerden (IĞdır, Erzurum) karşılanmaya balandığı tespit edilmiştir. Aynı şekilde sütün de bu illerden karşılanmaya balanması orijinal Kars kaarının lezzeti, aroması ve en önemlisi de imajı açısından gelecekte ciddi riskler barındırması kaınılmadır. İşletmelerin sözü edilen süt yetersizliğini açmak ve daha fazla süt elde etmek için üreticilere önceden yüklü miktarda nakit demeler yapması beraberinde avans sistemini ortaya çıkarmıştır” (SERKA, 2022:165).

Öte yandan kentteki bir diğer önemli hayvansal ürün ise baldır. Tablo 64’te de grldĞi 2009-2013 arası dönem haricinde dönem boyunca oldukça kayda değer bir bal üretiminin gerçekleştiği görülmektedir. Örneğin 2010’da 486 ton olan bal rimi 2019’da yaklaşık be kat artmış ve 1.819 tona ulaşmıştır. Ancak 2020 ve 2021 yılarının çok kurak geçmesi hem süt hem de bal olmak üzere tüm hayvansal rimi olumsuz etkilemiştir. Bununla birlikte dünya nüfusu arttıkça ve yaşam standartları yükseldikçe süt, yumurta, bal ve ete olan talep de artmaktadır. Dolayısıyla Kars’ta bu ürünlerde kalitenin ve verimliliğin arttırılması için geleneksel hayvan yetiştirme ve bakım prosedürlerinin yanı sıra modern teknolojinin de kullanılması gerekmektedir. Özellikle hayvancılık, çiftlik hayvanlarının yönetiminde bilimsel metodolojilerin uygulanmasını gerektirir. Ayrıca, hayvansal ürünlere yönelik artan talebin karşılanmasına yardımcı olan beslenme, üreme ve hastalık kontrol yönetimi gibi çeşitli faktörlerin de dikkatle izlenmesi gerekmektedir.

EGİTİM

7. EĞİTİM

Eğitim, ekonomik kalkınmanın temel unsurlarından biridir. Üretkenliği ve yaratıcılığı artırmanın yanı sıra girişimciliği ve teknolojik atılımları teşvik eden eğitim, daha fazla üretime ve ekonomik büyümeye yol açmaktadır. Dolayısıyla eğitime yatırım yaparak beşeri sermaye potansiyelini arttıran ülkelerin günümüzde gelişmiş ülkeler kategorisinde yer almaları tesadüf değildir. Özellikle beşeri sermaye ve ekonomik kalkınma arasındaki güçlü ilişki düşünüldüğünde eğitimin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Nitekim Kars'ta faaliyet gösteren Serhat Kalkınma Ajansının (SERKA) hazırladığı TRA2 Bölge Planına göre; *“Bölgede halkın temel ihtiyaç unsurlarına erişmede yaşadıkları sorunlar, önlenemeyen yoğun göç, eğitim imkânlarındaki yetersizlikler, sosyal donatıların niteliksizliği ve yetersizliği vb. nedenlerin yanı sıra ekonomik anlamda yaşanan kısır döngünün temel sebebi olan beşeri sermayenin yetersizliği sosyal kalkınmayı bölgede en öncelikli gelişme eksenine haline getirmiştir”* (SERKA, 2014). Buradan hareketle kalkınma planında yer alan hedefler; bölgede iş gücünün beceri seviyesinin yükseltilmesi ve istihdam edilebilirliğin artırılması, eğitimde altyapı ve hizmet kalitesinin iyileştirilmesi olmuştur. Dolayısıyla eğitimin hem bireylerin hem de bölge illerinin kalkınmasındaki rolü açıkça belirtilmiştir.

Bu bağlamda Kars'ta eğitim alanında geçmişten günümüze nasıl bir süreç yaşandığı önem kazanmaktadır. Bu kısımda söz konusu süreç, çeşitli değişkenler üzerinden analiz edilmektedir. Cumhuriyet ilan edildiğinde Kars'taki ilkokul sayısı 39 iken 1927 yılına gelindiğinde 1927'de 69'a, 1943'te 283'e çıkmıştır. 1923'te 1560 ilkokul öğrencisi bulunmaktayken, 1943'te bu sayı 12480 öğrenciyi bulmuştur. İlkokul öğretmenlerinin sayısı ise 1923'te 46 iken, 1943'te 402'ye çıkmıştır. 1939-1941 yılları arasında şehirde 96 okul bulunmaktadır. Bu okullara 1937 yılından itibaren 127 eğitimci köy okulu daha ilave edilmiştir. 1940 yılında okul sayısı 223 öğretmen sayısı 315'i bulmuştur. 1944 yılında ise köy bütçelerine konulan tahsilat ile yaptırılmak üzere 120 köy okulunun yapımına başlandığı haberi Kars Gazetesi'nde yer almaktadır. Habere göre Cilavuz Köy Enstitüsünden mezun olacak 80 öğretmen yeni yapılacak olan bu okullarda göreve başlayacaklardır (Parlak, 1982, s. 4532; Kars Gazetesi, 1944, s.1; Kars Gazetesi, 1940, s.1, akt. Sancar, 2021).

1948-1949 Milli Eğitim İstatistiklerine göre Kars ili ilçelerinde 113, köylerinde 368 toplamda 481 öğretmen olduğu belirtilmektedir (1948-1949 Milli Eğitim istatistikleri, 1950, s. 246). 1930 İstatistik yılına göre 1929-1930 arası dönemde Kars'ta 89 mektep, 133 Muallim ve 5119 talebenin olduğu görülmektedir (1930 İstatistik yılı, 1930, s.112). 1927 nüfus sayımına göre 204.846 kişilik nüfusa sahip Kars il genelinde okuma yazma bilenlerin oranı %2.87 iken, bilmeyenlerin oranı %97,13'tür. 1948 İstatistik Yıllığı verilerine göre okuma yazma bilenlerin oranı 1935'te %10,08'e yükselirken okuma yazma bilmeyenlerin oranı ise 89,92'ye düşmüştür. Türkiye İstatistik Yıllığı, 1950 verilerine göre ise 1945 yılı itibarıyla okuma yazma bilenlerin oranı yaklaşık %27'ye yükselmiş, okuma yazma bilmeyenlerin oranı ise %73'lere kadara gerilemiştir. Kars'ın günümüzdeki eğitim göstergeleri ise Tablo 65'te yer almaktadır.

Tablo 65. Kars'ta bitirilen eğitim durumu, 2008-2022 (6 ve daha yukarı yaştaki nüfus)

Yıl	Toplam	Okuma yazma bilmeyen	Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	İlkokul	İlköğretim	Ortaokul ve dengi meslek okulu	Lise ve dengi meslek okulu	Yüksekokul veya fakülte	Yüksek lisans	Doktora	Bilinmeyen
2008	275 035	30 622	73 663	57 882	31 248	7 761	31 932	7 003	442	166	34 316
2009	268 953	29 235	72 691	59 784	35 379	7 768	31 790	9 564	466	236	22 040
2010	263 871	23 276	69 734	55 264	44 309	9 240	32 136	9 791	589	270	19 262
2011	268 210	20 999	70 172	53 853	52 506	8 852	34 886	13 740	680	298	12 224
2012	266 896	20 143	69 361	52 717	55 421	8 664	33 844	14 803	673	295	10 975
2013	263 540	19 235	67 251	51 156	55 327	8 462	34 188	16 688	818	321	10 094
2014	260 108	18 748	40 642	73 173	45 512	20 356	35 365	18 508	884	331	6 589
2015	257 282	18 071	38 399	72 607	40 786	25 087	35 782	20 389	965	404	4 792
2016	255 353	16 932	35 210	72 405	35 531	31 090	37 472	22 072	1 001	417	3 223
2017	254 052	15 856	33 339	70 902	35 704	32 447	38 658	21 909	1 601	593	3 043
2018	256 034	15 057	31 890	65 642	36 167	37 557	41 940	22 724	1 730	606	2 721
2019	252 885	13 957	32 194	60 794	19 800	54 048	43 142	23 793	1 997	618	2 542
2020	254 018	13 252	30 280	59 718	19 353	56 900	43 247	26 017	2 137	627	2 487
2021	251 829	12 623	28 326	58 757	17 769	54 269	46 745	27 051	3 263	667	2 359
2022	247 936	12 095	27 297	57 294	17 092	52 669	47 720	27 565	3 197	705	2 302

Kaynak: TÜİK

Kars'ta nüfusun eğitim durumuna bakıldığında son dönemlerde olumlu gelişmelerin yaşandığı ve bu durumun rakamlara yansıdığı söylenebilir. Genel olarak okuma yazma bilmeyenlerin sayısı neredeyse yarı yarıya düşerken özellikle ortaöğretimden yükseköğretime doğru gözle görülür bir artış olduğu söylenebilir. Tablo 65 incelendiğinde, 2013 yılında ortaokul düzeyinde eğitimde ciddi bir artışın olduğu ve 2020 yılına kadar artarak devam ettiği, 2022 yılında ise küçük bir azalmanın olduğu söylenebilir. Ayrıca 2008'de eğitim durumu bilinmeyen şeklinde kategorileştirilen 34 bin kişinin 2022'de 2 binlere kadar düşmesi son derece olumlu bir göstergedir.

Tablo 66. Kars'ta öğretmen başına ve okul başına düşen öğrenci sayısı

Yıl	Öğretmen başına düşen öğrenci sayısı			Okul başına düşen öğrenci sayısı		
	İlkokul	Ortaokul	Ortaöğretim	İlkokul	Ortaokul	Ortaöğretim
2012	18	17	19	70	159	323
2013	20	16	17	69	160	318
2014	19	14	15	66	144	367
2015	18	12	14	66	136	348
2016	16	16	15	60	143	323
2017	16	15	14	59	139	312
2018	15	13	13	61	135	296
2019	13	12	13	57	133	295
2020	13	11	15	56	123	350
2021	13	11	14	54	119	398

Kaynak: TÜİK

Tablo 66'ya göre Kars'ta 2012'den 2022'ye gelindiğinde öğretmen başına düşen öğrenci sayısının ilkokulda 18'den 13'e ortaokulda 17'den 11'e, ortaöğretimde ise 19'dan 14'e düşmüş olması olumlu bir göstergedir. Aynı dönemler arasında okul başına düşen öğrenci sayısı ilkokulda 70'ten 54'e, ortaokulda 159'dan 119'a düşmüş, ortaöğretimde ise 323'ten 398'e yükselmiştir.

Tablo 67. Kars'ta öğretmen ve okul sayısı

Yıl	Okul sayısı			Öğretmen sayısı			Öğrenci sayısı		
	İlkokul	Ortaokul	Ortaöğretim	İlkokul	Ortaokul	Ortaöğretim	İlkokul	Ortaokul	Ortaöğretim
2012	400	163	45	1.520	1.555	778	27.973	26.676	17.455
2013	395	160	48	1.355	1.581	912	27.180	26.210	19.052
2014	391	163	44	1.323	1.671	1.054	25.788	23.985	20.093
2015	373	167	46	1.385	1.843	1.173	24.634	23.434	19.965
2016	363	169	48	1.370	1.481	1.014	21.841	24.659	19.844
2017	362	172	49	1.351	1.596	1.067	21.343	24.259	19.045
2018	350	171	50	1.459	1.767	1.169	21.204	23.561	18.686
2019	349	170	51	1.527	1.859	1.190	20.053	23.163	18.913
2020	348	165	50	1.481	1.805	1.147	19.616	20.722	22.118

Kaynak: TÜİK

Tablo 67'ye göre Kars'taki öğretmen sayısında yaklaşık on yıllık dönemde ortaöğretim düzeyi dışında belirgin bir değişim yaşanmadığı görülmektedir. Buna göre 2012'de 1.520 olan ilkokul düzeyi öğretmen sayısı 2020'de 1.481 olarak kaydedilmiştir. Aynı şekilde 2012'de 1.555 olan ortaokul düzeyi öğretmen sayısı sınırlı bir artışla 2020'de 1.805 olmuştur. Okul sayısına bakıldığında ise ilkokul düzeyinde tüm yıllarda küçük miktarlarda azalma, diğer düzeylerde ise sınırlı sayıda bir artma olduğu görülmektedir. Öğrenci sayısında ise ilkokul ve ortaokul düzeyinde düşüş olurken ortaöğretimde bir artış mevcuttur. Söz konusu bu artış 11 Nisan 2012 tarihli ve 28261 sayılı karar ile zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılmasının bir sonucu olduğu söylenebilir (Resmî Gazete, 2012).

Tablo 68. Kars'ta net okullaşma oranı (%)

Yıl	Ortaokul	İlkokul	İlköğretim	Ortaöğretim
2012	90,64	99,19	97,72	51,23
2013	92,81	100	98,56	58,35
2014	93,47	98,94	97,94	63,65
2015	94,23	98,03	97,88	64,57
2016	96,38	92,85	98,02	67,17
2017	96,14	92,52	97,86	68,65
2018	94,82	92,63	97,32	69,00
2019	96,65	91,5	98,63	72,65
2020	88,22	92,3	94,57	77,25
2021	88,33	92,25	94,35	82,94

Kaynak: TÜİK

Tablo 68'e göre yaklaşık son on yıllık süreçte Kars'taki net okullaşma oranlarında ortaokul, ilkokul ve ilköğretim düzeyinde düşüş kaydedilirken sadece ortaöğretim düzeyinde

kayda değer bir artış olduğu görülmektedir. Buna göre 2012’de ortaöğretimde %51’lerde olan net okullaşma oranı 2021 yılı itibariyle yaklaşık %83’e yükselmiştir.

Tablo 69. Kars’ta ortalama eğitim süresi, 2011-2022

Yıl	Kars	Türkiye
2011	6,2	7,3
2012	6,3	7,4
2013	6,4	7,6
2014	6,6	7,8
2015	6,7	7,9
2016	7	8,1
2017	7,1	8,3
2018	7,4	8,5
2019	7,6	8,7
2020	7,8	8,9
2021	8	9,1
2022	8,1	9,2

Kaynak: TÜİK

Tablo 69’a göre Kars’ta ortalama eğitim süresi Türkiye ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Eğitimdeki göstergelerde doğrudan eğitim hizmetinin kalitesini ve başarısını etkilemesi açısından son derece önemlidir. Dolayısıyla eğitim açısından kentteki okullara alanında uzman branş öğretmenleri atanmalı ve bu öğretmenlerin yüksek maaş, servis, lojman vb. imkanlarla kentte uzun süre kalmaları sağlanmalıdır. Ayrıca öğrenciler için taşımali sistem yerine kendi köylerinde veya ilçelerinde okuyabilecekleri ve modern araç gereçlerle teknolojik altyapısı olan okullar inşa edilmelidir. Böylece kalabalık veya birleştirilmiş sınıf, derme çatma okul ve uzman olmayan ücretli/sözleşmeli öğretmen gibi sorunlar ortadan kalkacağı için kaliteli bir eğitim hizmeti sağlanmış olur.

Öte yandan Kars’ta yükseköğretim kurumu olarak 1992’de Kafkas Üniversitesi kurulmuştur. Üniversite, günümüzde sahip olduğu öğrenci sayısı ile sosyal ve ekonomik olarak kente önemli katkılar sağlamaktadır (Özyakışır ve Şayan, 2016). Kurulduğu tarihte Atatürk Üniversitesinden devredilen bir fakülte ve tek programlı bir meslek yüksekokulu ile 245 öğrenci ve 40 öğretim elemanına sahipken günümüzde 5 ayrı yerleşkede 11 Fakülte, 3 Yüksekokul, 9 Meslek Yüksekokulu, 1 Devlet Konservatuarı, 3 Enstitü, 18 Araştırma Merkezi olmak üzere toplam 45 akademik birime, yaklaşık 1000 öğretim elemanına ve yaklaşık 20.000 öğrenci kapasitesine sahiptir (Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, 2023).

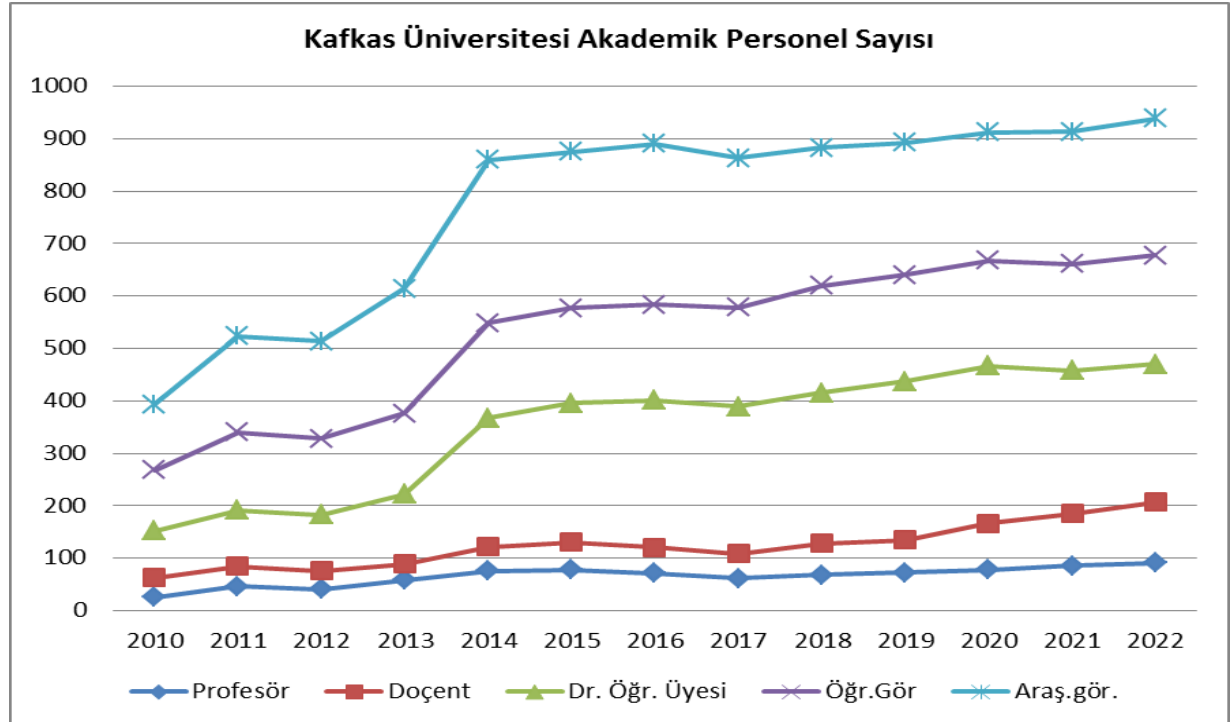
Tablo 70. Kafkas Üniversitesi akademik personel sayısı (2010-2022)

Yıl	Profesör			Doçent			Dr. Öğr. Üyesi			Öğr.Gör.			Araş.Gör.			Genel Toplam		
	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
2010	24	1	25	34	4	38	76	13	89	74	42	116	73	52	125	281	112	393
2011	42	4	46	32	6	38	86	22	108	98	50	148	92	91	183	350	173	523
2012	38	3	41	29	6	35	84	23	107	97	48	145	93	92	185	341	172	513
2013	51	7	58	27	4	31	93	40	133	95	59	154	132	106	238	398	216	614
2014	62	14	76	34	12	46	166	79	245	110	71	181	183	129	312	555	305	860
2015	63	15	78	38	14	52	175	91	266	105	76	181	182	116	298	563	312	875
2016	59	12	71	36	14	50	178	102	280	103	79	182	189	118	307	565	325	890
2017	50	12	62	31	15	46	174	107	281	110	79	189	172	113	285	537	326	863
2018	55	13	68	40	20	60	173	114	287	121	83	204	158	105	263	547	335	882
2019	58	15	73	42	20	62	178	124	302	123	80	203	151	101	252	552	340	892
2020	61	17	78	56	32	88	176	125	301	114	86	200	148	97	245	555	357	912
2021	69	17	86	60	39	99	163	110	273	119	84	203	144	108	252	555	358	913
2022	72	19	91	72	44	116	152	110	262	122	84	206	150	111	261	568	368	936

Kaynak: YÖK. E: Erkek K: Kadın T: Toplam

Yükseköğretim Kurumu (YÖK) verilerine göre Kafkas Üniversitesinde son on yıllık dönemde tüm unvanlar bazında akademik personel sayısının arttığı görülmektedir. Akademik personel sayısının genel toplamı 2010 yılında 393 iken bu sayı yaklaşık üç kat artışla 2022 itibariyle 938 olarak kaydedilmiştir.

Şekil 9. Kafkas Üniversitesi Akademik Personel Sayısı

Kafkas Üniversitesi, günümüzde sahip olduğu öğrenci sayısı ile sosyal ve ekonomik olarak kente önemli katkılar sağlamaktadır. Konuyla ilgili olarak 2012’de yapılan bir araştırmaya göre (Selçuk ve Başar, 2012) Kafkas Üniversitesinde okuyan bir öğrencinin aylık ortalama 549,63 TL harcama yaptığı tespit edilmiş ve o dönemde eğitim gören 12.500 öğrencinin 8 aylık katkısının 54.9 Milyon TL olduğu tespit edilmiştir. 2016’daki başka bir çalışmaya göre (Özyakışır ve Şayan, 2016) Kafkas Üniversitesi öğrencilerinin Kars ekonomisine bir aylık ekonomik katkısının 9.629.448 TL, toplam ekonomik katkının ise (eğitim-öğretimin devam ettiği 8 ayda) 77.235.587 TL olduğu tespit edilmiştir.

Harcamaların çarpan etkisi dikkate alındığında yıllık ekonomik katkının 700.253.485 TL olabileceği hesaplanmıştır. Bununla birlikte üniversitenin kentte yaratmış olduğu istihdam, mal ve hizmet alımları ve sahip olduğu akademik ve idari personelin harcamaları göz önüne alındığında, kente olan sosyo-ekonomik katkının çok daha yüksek olduğu söylenebilir. Söz konusu katkının yanı sıra her bölgeden gelen öğrenci, akademik ve idari personel sayısındaki artışın kentin demografik yapısına da olumlu katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Tablo 71. Kafkas Üniversitesi öğrenci sayısı

Birim Adı	2021	2022	2023	2021-2023 Değişim (Sayı)	2021-2023 Değişim (%)
Adalet Meslek Yüksekokulu	187	228	270	83	44,4
Atatürk Sağlık Hizmetleri MYO	1.937	2.138	2.424	487	25,1
Dede Korkut Eğitim Fakültesi	1.902	1.676	1.609	-293	-15,4
Devlet Konservatuvarı	171	222	258	87	50,9
Diş Hekimliği Fakültesi	115	145	165	50	43,5
Fen Bilimleri Enstitüsü	358	480	488	130	36,3
Fen Edebiyat Fakültesi	2.657	2.551	2.985	328	12,3
Güzel Sanatlar Fakültesi	76	103	142	66	86,8
Güzel Sanatlar Meslek Yüksekokulu	34	51	59	25	73,5
İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi	1.233	1.377	1.710	477	38,7
İlahiyat Fakültesi	1.904	2.032	2.177	273	14,3
Kağızman Meslek Yüksekokulu	785	738	854	69	8,8
Kağızman Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu	48	100	143	95	197,9
Kars Meslek Yüksekokulu	644	745	866	222	34,5
Kazım Karabekir Teknik Bilimler MYO	238	300	348	110	46,2
Mühendislik - Mimarlık Fakültesi	278	248	233	-45	-16,2
Sağlık Bilimleri Enstitüsü	500	471	430	-70	-14,0
Sağlık Bilimleri Fakültesi	1.051	1009	1001	-50	-4,8
Sarıkamış Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu	739	689	785	46	6,2
Sarıkamış Meslek Yüksekokulu	744	792	987	243	32,7
Sarıkamış Turizm Fakültesi	101	142	192	91	90,1
Sosyal Bilimler Enstitüsü	413	824	1.048	635	153,8
Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu	883	984	1.052	169	19,1
Susuz Meslek Yüksekokulu	53	124	185	132	249,1
Tıp Fakültesi	490	521	586	96	19,6
Veteriner Fakültesi	608	603	604	-4	-0,7
TOPLAM	18149	19293	21601	3452	19,0

Kaynak: Kafkas Üniversitesi

Tablo 71'e göre Kafkas Üniversitesi öğrenci sayısının 2021'den 2023'e gelindiğinde yaklaşık %20 oranında arttığı görülmektedir. Öğrenci sayısının en fazla arttığı birimler sırasıyla; Susuz Meslek Yüksekokulu (%250), Kağızman Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu (%198) ve Sosyal Bilimler Enstitüsü (%154) olmuştur. Son üç yıllık dönemde öğrenci sayısının azaldığı birimler sırasıyla; Mühendislik - Mimarlık Fakültesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü ve Dede Korkut Eğitim Fakültesi olmuştur. İçinde bulunduğumuz 2023-2024 Eğitim-Öğretim yılı itibarıyla Kafkas Üniversitesi öğrencilerinin %86'sı (18.640 öğrenci) Kars Merkez Kampüsünde eğitim görürken, %9'u (1.964 öğrenci) Sarıkamış Yerleşkesinde ve yaklaşık %5'i de (997 öğrenci) Kağızman Yerleşkesinde eğitim görmektedir (KAÜ, 2023).

Tablo 72. Kafkas Üniversitesi öğrencilerinin bölgelere göre dağılımı, 2023

Bölge Adı	Öğrenci Sayısı	(%)
Doğu Anadolu Bölgesi	11.664	54,0
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	3.830	17,7
Karadeniz Bölgesi	1.396	6,5
Akdeniz Bölgesi	1.148	5,3
İç Anadolu Bölgesi	1.043	4,8
Ege Bölgesi	436	2,0
Marmara Bölgesi	362	1,7
Yurt dışı	1.722	8,0
Toplam	21.601	100,0

Kaynak: Kafkas Üniversitesi, 2023 Kurumsal İstatistikler

Tablo 72'ye göre Kafkas Üniversitesine gelen öğrencilerin yarısından fazlasının Doğu Anadolu Bölgesinden, yaklaşık %18'inin de Güneydoğu Anadolu'dan geldiği görülmektedir. Diğer bölgelerden gelen öğrencilerin payı %7'nin altında olup sadece yurt dışı öğrencilerin payı %8 olarak kaydedilmiştir. En az öğrencinin geldiği bölge, %1,7 ile Marmara Bölgesi olmuştur. Öte yandan Kafkas Üniversitesi her yıl Türkiye dışından da çok sayıda yabancı uyruklu öğrenci almaya devam etmektedir. Buna göre üniversitesinin yabancı uyruklu öğrenci sayıları Tablo 73'te sunulmuştur.

Tablo 73. Kafkas Üniversitesi Yabancı uyruklu öğrenci sayısı

Ülke	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Türkmenistan	90	357	390	470	925	1350	1576	1331	951	560
Azerbaycan	124	221	261	296	339	356	351	310	235	260
Suriye	1	1	2	4	9	23	31	130	163	179
Gürcistan	10	10	9	11	11	10	9	11	7	8
İran	4	5	7	8	7	6	7	8	5	10
Rusya	3	7	8	7	9	8	4	8	6	7
Filistin	2	5	5	5	5	4	4	3	2	3
Kırgızistan	2	1	2	2	2	2	2	2	2	2
Burundi		2	2	2	4	1	1	1	0	-
Özbekistan		2	2	5	8	10	17	35	31	29
Afganistan		3	4	3	3	4	11	16	15	18
Kazakistan		1	6	8	9	7	6	6	5	2
Ukrayna		1		1	1	1	3	3	2	2
Fas			1	1	2	2	3	5	4	3
Ürdün						3	5	4	4	2
Irak						1	3	3	3	7
Somali							53	62	73	50
Çad							47	153	152	214
Mısır							5	12	9	14
Kamerun							3	7	7	5
Yemen							3	40	43	41
Diğer ülkeler							8	37	37	48
TOPLAM	236	616	699	823	1.334	1.788	2.152	2.182	1.756	1.464

Kaynak: YÖK

Kafkasya, Orta Asya ve diğer ülkelerle olan çeşitli işbirliklerini son dönemlerde daha da arttıran Kafkas Üniversitesi, yabancı uyruklu öğrenci sayısındaki artışla dikkat çekmektedir. Daha önce çoğunlukla Azerbaycan, Türkmenistan ve Gürcistan'dan öğrenci gelirken son yıllarda ülke sayısı oldukça artmış ve buna bağlı olarak öğrenci sayısında da artış kaydedilmiştir. Tablo 73 dikkatle incelendiğinde son dönemlerde özellikle Somali, Çad, Mısır ve Kamerun gibi Afrika ülkelerinden gelen öğrenci sayılarındaki artış dikkat çekmektedir.

SAĞLIK

8. SAĞLIK

Sağlık, sosyo-ekonomik gelişmişliğin en önemli göstergelerinden biridir. Ancak hemen belirtmek gerekirse Kars, sağlık konusunda oldukça yetersiz bir durumdadır Sağlık alanında özellikle Erzurum'a olan bağımlılığı beraberinde "Kars'tan Erzurum'a taşınmalı sağlık sistemi" gibi tartışmaları (Kolyiğit ve Özyakışır, 2022) gündeme getirmiştir. Kentin 1955-2000 arası dönemdeki sağlık göstergeleri Tablo 74'te yer almaktadır.

Tablo 74. Kars'ta Sağlık Göstergeleri

Yıl	Uzman	Pratisyen	Hastane sayısı	Yatak sayısı	Eczacı	Diş hekimi	Hemşire	Ebe	Diğer
1955	30	63	5	260	8	8	5	17	64
1956	15	46	8	290	6	7	5	17	78
1957	14	50	8	290	6	4	6	22	60
1958	18	51	8	305	7	3	9	15	35
1959	23	37	9	315	8	9	7	34	55
1960	17	31	12	350	8	6	8	30	55
1961	21	40	12	360	8	5	13	31	55
1962	19	32	12	360	8	7	5	33	55
1963	17	46	12	360	10	6	36	38	132
1964	26	93	7	365	12	3	81	124	174
1965	28	87	6	365	11	9	88	125	100
1966	26	88	6	355	11	11	82	165	128
1967	23	76	7	405	14	11	65	155	127
1968	23	62	7	455	12	8	56	166	133
1969	22	60	8	400	11	10	67	199	173
1970	20	53	7	420	14	9	79	247	147
1971	23	55	7	430	20	10	86	290	151
1972	27	52	8	525	22	10	117	315	143
1973	27	31	10	500	23	12	327	295	140
1974	22	33	10	500	22	11	388	352	107
1975	41	39	10	500	27	16	159	3311	120
1976	33	43	10	500	24	24	173	327	105
1977	36	47	10	500	32	25	196	329	101
1978	35	54	6	345	38	29	197	341	96
1979	44	57	10	500	47	29	255	361	99
1980	32	66	10	550	43	26	297	373	96
1981	38	58	10	565	37	24	287	352	107
1982	46	83	10	565	34	27	321	341	96
1983	43	104	10	565	37	23	361	273	85
1984	52	100	10	565	44	20	312	351	80
1985	31	117	10	565	48	18	298	397	79
1986	47	86	10	580	50	18	330	395	71
1987	62	92	10	580	57	11	339	402	93
1988	65	120	10	580	59	27	334	436	89
1989	47	166	10	580	64	17	314	459	100
1990	46	177	10	580	60	17	309	466	104
1991	54	186	10	580	60	10	286	504	96
1992	31	125	5	365	61	8	197	379	69
1993	35	109	5	365	64	9	211	350	121
1994	34	101	5	365	43	15	182	222	82
1995	38	130	5	365	36	18	216	248	98
1996	30	112	5	365	37	14	225	243	124
1997	34	110	5	365	40	20	281	267	155
1998	40	111	6	375	40	19	275	282	148
1999	43	140	6	375	36	18	257	284	143
2000	38	127	6	375	36	22	254	279	155

Kaynak: Araştırmacı tarafından istatistik yıllıkları derlenerek oluşturulmuştur.

Tablo 74'e göre 1955'ten 2000'e geldiğinde uzman doktor sayısında kayda değer bir artışın yaşanmaması dikkat çekicidir. Ayrıca bu dönem boyunca hastane sayısı ve yatak sayısında da düşüşler yaşanmıştır. Eczacı, ebe ve hemşire sayısındaki artış ise olumlu bir göstergedir. Bununla birlikte 2000'li yıllardan günümüze Kars'taki sağlık personeli verileri ise aşağıdaki Tablo 75'te sunulmaktadır.

Tablo 75. Kars'ta sağlık personeli sayısı

Yıl	Uzman Hekim	Pratisyen Hekim	Toplam Hekim	Diş Hekimi	Eczacı	Hemşire	Ebe	Diğer sağlık personeli
2002	30	128	158	12	29	188	231	116
2003	42	119	161	15	30	181	222	136
2004	57	77	134	16	32	211	234	197
2005	62	94	156	14	34	210	236	183
2006	89	148	237	17	37	225	279	200
2007	97	131	243	26	40	250	281	241
2008	103	152	270	30	41	262	262	266
2009	129	131	279	30	40	291	265	296
2010	144	168	330	36	43	308	254	323
2011	190	159	364	37	42	357	287	362
2012	208	162	417	34	54	439	298	324
2013	224	148	426	52	60	458	320	529
2014	229	157	442	46	58	463	314	518
2015	214	184	454	41	53	460	294	494
2016	209	194	463	39	54	442	259	458
2017	223	213	479	37	55	508	268	605
2018	193	179	411	50	67	569	288	585
2019	205	256	508	50	69	623	290	630
2020	213	231	495	53	69	705	387	761
2021	213	217	478	55	71	700	375	775

Kaynak: TÜİK

Kars'ta sağlık personeli bakımından son on yıllık dönemde sayısal olarak bir artış kaydedildiği görülmektedir. Ancak gelen personelin uzun süre burada kalmayı tercih etmemesi ve genel sağlık altyapısındaki yetersizliklerden dolayı rakamlardaki bu olumlu durum ne yazık ki sağlık hizmetine yansımamaktadır. Dolayısıyla Kars'ın sağlık alanında özellikle Erzurum'a ciddi anlamda bağımlı bir konumda olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 76. Kars'ta hastane ve hastane yatak sayısı

Yıl	Hastane Yatak sayısı				Hastane Sayısı				Yüz bin kişi başına toplam hastane yatak sayısı
	Toplam Yatak Sayısı	Sağlık Bakanlığı	Üniversite	Diğer Kamu*	Toplam Hastane sayısı	Sağlık Bakanlığı	Üniversite	Diğer Kamu	
2002	483	364	-	119	5	4	-	-	
2003	501	383	-	118	5	4	-	-	
2004	466	353	-	113	6	5	-	-	
2005	489	373	-	116	5	4	-	-	
2006	545	430	-	115	5	4	-	-	
2007	534	420	-	114	7	6	-	-	171
2008	557	441	-	116	7	6	-	-	178
2009	657	441	100	116	7	5	1	-	214
2010	617	441	60	116	7	5	1	-	204
2011	571	461	60	50	7	5	1	-	187
2012	757	474	233	50	7	5	1	-	248
2013	772	489	233	50	7	5	1	-	257
2014	772	489	233	50	7	5	1	-	260
2015	762	463	264	35	9	7	1	-	260
2016	726	493	233	-	8	7	1	-	251
2017	768	493	275	-	8	7	1	-	267
2018	738	463	275	-	8	7	1	-	255
2019	743	468	275	-	8	7	1	-	260
2020	809	534	275	-	8	7	1	-	284
2021	809	534	275	-	8	7	1	-	288

Kaynak: TÜİK, * Askeri hastane

Tablo 76'ya göre Kars'ta halihazırda toplam 8 hastane hizmet vermekte olup bunların 7 tanesi Sağlık Bakanlığı, 1 tanesi Kafkas Üniversitesi bünyesinde hizmet vermektedir. Hastane yatak sayılarına bakıldığında Sağlık Bakanlığına bağlı hastanelerde sınırlı bir artış olduğu buna karşılık üniversite hastanesinde gözle görülür bir artış olduğu söylenebilir. Genel olarak bakıldığında yüz bin kişi başına toplam hastane yatak sayısında ise sınırlı bir artışın olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla Kars'ta sağlık alanında çok ciddi yatırımlar yapılmalıdır. Öncelikle uzman doktor, hemşire ve ebe sayısı arttırılmalıdır. Ayrıca köylerde tam donanımlı sağlık ocakları kurulmalı ve buralarda bebek ölüm oranlarının azaltılması için yeterli düzeyde ekipman ve ebe bulundurulmalıdır. Özellikle kamu hastanelerinin makine ve teçhizat eksiklikleri giderilmeli, bütün bölümler hizmet verebilecek hale getirilmeli ve alanında uzman doktorlar istihdam edilmelidir. Çünkü uzman doktor ve teknik altyapının eksikliğinden dolayı Kars'taki hastaların birçoğu Erzurum'daki hastanelere sevk edilmekte ve bu sevk esnasında bazı ağır hastalar hastaneye yetişmeden yolda ölmektedir. Bazı ameliyat, hastalık veya tahlil için

bulunduğu şehir veya ilçedeki hastaneye giden bir kişinin doğrudan Erzurum'a sevk edilmesi, adeta rutin bir uygulama haline gelmiştir.

Öte yandan sağlık durumunu gösteren önemli göstergelerden biri de kuşkusuz doğumda beklenen yaşam süresidir. Çok sık kullanılan doğumda beklenen yaşam süresi, mevcut ölüm oranları değişmediği takdirde, yeni doğmuş bir bebeğin ortalama olarak ne kadar yaşamayı bekleyebileceği olarak tanımlanmaktadır. Doğumda beklenen yaşam süresindeki kazanımlar, artan yaşam standartları, iyileşen yaşam tarzı ve daha iyi eğitimin yanı sıra kaliteli sağlık hizmetlerine daha fazla erişim gibi bir dizi faktöre bağlanabilir. Bu gösterge toplam ve cinsiyet bazında sunulmakta ve yıl bazında ölçülmektedir. Buna göre Kars'ta cinsiyete göre doğuştan beklenen yaşam süresinin seyrini Tablo 77'den izlemek mümkündür.

Tablo 77. İllere ve cinsiyete göre doğuştan beklenen yaşam süreleri, 2013-2020 (Yıl)

Yıl	Türkiye			Kars		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
2013	78	75,3	80,7	77,7	75,3	80,3
2014	78	75,3	80,7	77,7	75,1	80,3
2017	78	75,3	80,8	77,3	75,1	79,7
2020	78,3	75,6	81,1	77,8	75,1	80,8

Kaynak: TÜİK T: Toplam E: Erkek K: Kadın

Tablo 77'ye göre Kars'ta doğuştan beklenen yaşam süresi 2013'te 77,7 yıl iken 2017'de 77,3 yıla düşmüş ancak 2020'de tekrar bir artış yaşanmış ve yaşam süresi 77,8 olarak kaydedilmiştir. Kentteki doğuştan yaşam süresi Türkiye ortalamasıyla kıyaslandığında hem erkeklerde hem de kadınlarda ortalamanın altında olduğu görülmektedir. Öte yandan Kars'ta ortalama yaşam süresi açısından kadınların erkeklere göre neredeyse 5 yıl daha uzun yaşadığı söylenebilir. Örneğin Tablo 77'ye göre Kars'ta 2020'de kadınlarda doğuştan beklenen yaşam süresi 80,8 yıl iken erkeklerde 75,1 yıl olarak kaydedilmiştir. Ayrıca tablo dikkatle dikkatle incelendiğinde erkeklerde yaşam süresinin 2013'ten bu yana değişim göstermediği buna karşılık kadınlarda artış yaşandığı açıkça görülebilmektedir.

Doğumda beklenen yaşam süresi büyük ölçüde nüfus sağlığı ve sosyoekonomik kalkınmadan etkilenmektedir. Yani bir toplumdaki nüfusun sağlığı ve sosyoekonomik gelişimi iyiye gittiğinde bebek ölüm oranı azalmakta ve buna bağlı olarak doğumda beklenen yaşam süresi artmaktadır. Ayrıca kişi başına düşen GSYH, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın arttırılması yoluyla doğumda beklenen yaşam süresini arttırmakta ve dolayısıyla yaşam süresinin uzamasına yol açmaktadır. Oysa Kars'ta son yirmi yıllık dönemde dolar cinsinden kişi başı gelir iki katına çıkmasına rağmen maalesef doğumda beklenen yaşam süresini gerçekleştirmediği. Kars'ın mevcut sosyo-ekonomik gelişmişlik sırası (69'uncu) ve bebek ölüm oranı birlikte ele alındığında doğuştan beklenen yaşam süresinin düşüş sebebi daha net ortaya çıkmaktadır.

KÜLTÜR VE TURİZM

9. KÜLTÜR VE TURİZM

Bu kısımda öncelikle Kars'ta kütüphane, sinema ve tiyatro göstergelerine yer verilmiştir. Bu amaçla hazırlanan Tablo 78 dikkatle incelendiğinde kentteki kültürel altyapının oldukça yetersiz olduğu söylenebilir.

Tablo 78. Kars'ta kütüphane, sinema ve tiyatro göstergeleri

YIL	Kütüphane			Sinema				Tiyatro			
	Kütüphane sayısı	Kitap sayısı	Yararlanma sayısı	Salon sayısı	Koltuk sayısı	Gösteri sayısı	Seyirci sayısı	Salonu sayısı	Koltuk sayısı	Gösteri sayısı	Seyirci sayısı
1995	6	70634	138415	-	-	-	-	-	-	-	-
1996	7	72523	138676	-	-	-	-	-	-	-	-
1997	7	75931	156566	-	-	-	-	-	-	-	-
1998	7	78716	127850	1	288	45	49500	-	-	-	-
1999	7	80795	129101	1	288	35	8750	-	-	-	-
2000	7	81611	112794	1	288	47	16900	-	-	-	-
2001	7	83426	127353	-	-	-	-	-	-	-	-
2002	7	84677	120769	1	288	40	800	1	304	15	3947
2003	7	85757	103946	1	300	32	2400	1	300	35	9901
2004	7	87186	93387	1	300	32	7300	1	311	34	9285
2005	7	88116	92563	1	271	36	11900	1	311	6	1814
2006	7	87962	125552	1	286	36	8000	1	311	35	11645
2007	7	91582	120053	1	286	32	3650	1	311	360	108000
2008	7	99748	118910	1	286	30	1500	1	311	100	3000
2009	7	106383	89325	1	286	27	4320	1	311	7	2125
2010	7	112785	101687	1	286	32	3900	2	650	9	2630
2011	7	117385	113051	1	274	45	17000	2	650	15	4900
2012	7	117995	99341	1	268	25	7000	1	300	6	1800
2013	7	112438	89055	1	266	39	3600	2	642	8	2250
2014	7	124771	150938	2	383	57	17483	2	659	16	4636
2015	7	141810	149089	2	383	92	43200	2	659	17	5596
2016	7	149993	201173	2	389	65	109000	2	657	17	5210
2017	7	153912	183046	2	387	50	33300	2	657	27	6460
2018	7	152879	202076	2	387	36	23600	2	657	18	2550
2019	8	155480	238905	1	269	31	19500	2	652	14	3009
2020	8	155759	98656	1	269	-	-	2	652	14	3260
2021	8	157018	60208	1	269	-	-	1	307	2	600
2022	8	162318	95813	1	269	19	3020	3	1612	47	11900

Kaynak: TÜİK

Tablo 78'e göre Kars'ta kütüphanelerdeki kitap sayısında son yılda gözle görülür bir artış olmasına rağmen 2014'ten itibaren yaşanan artış eğilimi son yıllarda azalmış ve kullanıcı sayısı 100 binin altına düşmüştür. Öte yandan kentte 1 adet sinema salonu ve 3 adet tiyatro

salonu bulunurken sinema filmlerinin çoğu kez kente geç gelmesi sinema seyirci sayısına yansımaktadır. Bu durum seyirci sayısında yıllara göre ciddi bir istikrarsızlık yaşanmasına sebep olmaktadır.

Sahip olduğu tarihsel, mimari ve eşsiz kültür eserleriyle sinema endüstrisi için adeta film platosu olabilecek Kars, maalesef bu potansiyelinden yeterince yararlanamamaktadır. Birincisi 2006'da düzenlenen ve çok sayıda sinema sanatçısının kentteki seyirciyle buluştuğu Altın Kaz Film Festivali maalesef geleneksel hale getirilip sürdürülebilir hale getirilememiştir. Oysa Kars bu yönüyle Altın Portakal Film Festivaline ev sahipliği yapan Antalya ve Altın Koza Film Festivaline ev sahipliği yapan Adana gibi sinema endüstrisinde önemli bir marka kent olarak öne çıkarılmalıdır. Kentin ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımı için son derece etkili olabilecek bu yöndeki bir adım, kuşkusuz kentin sosyoekonomik kalkınmasına da katkı sağlayacaktır.

Bununla birlikte tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Kars, barındırdığı doğal ve kültürel turizm kaynakları ile bölgenin önemli turistik destinasyonu olarak ön plana çıkmaktadır. Kars ve ilçelerinde; kış turizmi, kültür turizmi, tarih turizmi, yayla turizmi, inanç turizmi, gastronomi turizmi gibi alternatif turizm türlerine elverişli doğal ve kültürel turizm kaynakları bulunmaktadır (Akyol, 2022). Pek çok alternatif turizme ev sahipliği yapmakla birlikte Kars turizminin en önemli turizm çeşidi kültür turizmi olarak ön plana çıkmaktadır. Çok sayıda somut ve somut olmayan kültürel miras varlığına sahip olan Kars bu anlamda bir kültür turizmi destinasyonu (Duman ve Gelibolu, 2021) olma özelliğini taşımaktadır. Serhat Kalkınma Ajansı (SERKA) tarafından 2015'te yapılan kapsamlı bir araştırmaya göre ziyaretçilerin/misafirlerin gözünde Kars'ın en çok bilinen turistik varlıkları sırasıyla: Ani Ören Yeri, Sarıkamış Kayak Merkezi, Kars'taki Rus mimarisi, Çıldır Gölü, Kuyucuk Kuş Gölü, Katarina Köşkü, Susuz Şelalesi, Borluk Vadisi, Ebul Hasan Harakani Türbesi, Kars Arkeoloji Müzesi, Kars Kalesi, Keçivan kalesi, Kars Tabyaları, Çamuşlu Kaya Üstü Resimleri, Kars Çayı, Kars'taki Osmanlı Mirası, Magazbert Kalesi (SERKA, 2015) olmuştur. Kalkınma Ajansının bu araştırmasından kısa bir süre sonra Kars'a 2017'de "Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi" ve 2022'de ise "Kars Peynir Müzesi" adıyla iki yeni turizm varlığı daha kazandırılmıştır.

Ayrıca son dönemlerde Doğu Ekspresi, Kars turizminin parlayan yıldızı olmaya başlamıştır. Ankara'dan Kars'a yavaş seyahat tecrübesi sunan Doğu Ekspres treni, doğal, tarihi, kültürel değerleri ve alternatif turizm türleri ile zengin bir turizm potansiyeli olan Kars'ın sürdürülebilir turizmine katkı sağlamaktadır (Buluk ve Eşitti, 2019). Kars turizmi açısından önemli bir yeri olan destinasyon kuşkusuz Ani Ören Yeri olup her yıl binlerce yerli ve yabancı ziyaretçi akınına uğramaktadır. Aniye gelen yerli ve yabancı ziyaretçi sayılarının yıllar itibarıyla nasıl bir seyir izlediği Tablo 79'dan görülebilir.

Tablo 79. Kars Ani Ören Yeri Ziyaretçi Sayısı

Yıl	Yerli	Yabancı	Toplam
2011	9.256	12.204	21.460
2012	13.258	10.736	23.994
2013	13.410	13.220	26.630
2014	13.274	10.832	24.106
2015	15.664	3.511	19.175
2016	39.280	2.402	41.682
2017	58.185	2.340	60.525
2018	94.448	1.480	95.928
2019	125.800	3.238	129.038
2020	64.293	329	64.622
2021	64.358	1.816	66.174

Kaynak: Kars İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü

Ani Ören yerini ziyaretçi sayılarına bakıldığında 2011'den 2015'e kadar yabancı sayısında gözle görülür artış dikkat çekmektedir. Ancak 2015'ten sonra yabancı ziyaretçi sayısında ciddi bir düşüş yaşanırken yerli ziyaretçi sayısında olumlu bir seyir izlenmiş bu durum toplam ziyaretçi sayısının giderek artmasını sağlamıştır. Öte yandan 2020'de rakamların çarpıcı bir biçimde düşmesini dünya genelinde yaşanan Covid-19 Pandemisiyle açıklamak mümkündür. Ancak 2021 yılı itibarıyla ziyaretçi sayılarının bir önceki yıla göre arttığı görülmektedir. Ziyaretçiler için bir diğer önemli durak ise Kars arkeoloji ve etnografya müzesidir. Müzenin ziyaretçi sayılarına Tablo 80'de yer verilmiştir.

Tablo 80. Kars Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Ziyaretçi Sayısı

Yıl	Yerli	Yabancı	Toplam
2015	6.583	889	7.472
2016	9.673	381	10.054
2017	15.243	363	15.606
2018	25.601	463	26.064
2019	25.600	1.060	26.660
2020	13.900	146	14.046
2021	7.943	224	8.167

Kaynak: Kars İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü

Tablo 80'e göre müze ziyaretçi sayılarının 2015'ten 2019'a neredeyse dört kat arttığı 2020'de ise düşüş yaşanmakla birlikte 2015'e göre iki katlık bir artış olduğu görülmektedir. Ancak 2021 yılında müzenin ziyaretçi sayısı 8 binlere kadar gerilemiştir. Öte yandan toplam ziyaretçi sayısında yerli ziyaretçilerin sayısı dikkat çekmektedir.

Tarih boyunca pek çok savaşın ve saldırının merkezinde olan Kars'ta, 46 adet askeri tabya¹ bulunmaktadır. Son dönemlerde bazı tabyalar restore edilerek turizme kazandırılmaktadır. İl merkezindeki 46 tabyadan birisi olan Kanlı Tabya binasının turizme kazandırılması amacıyla 2012'de restorasyon çalışmalarına başlanılmış ve 2017'de hizmete açılmıştır (Özyakışır, 2022).

Kanlı Tabya binası "1803 tarihinde Padişah III. Selim Döneminde Yeni Tabya ismiyle yapılmış tabyalardandır. 1828 yılında Rusların Kars'a yaptıkları saldırılarında bir gece baskını sırasında tabyadaki askerlerin tamamı şehit edildiği için bu tabyanın adı Kanlı Tabya olarak anılmıştır. Kanlı Tabya binası Kars şehrini güney cepheden korumak için yapılmış ve günümüze kadar mimari özelliklerini koruyarak ulaşmış bir tabya binasıdır" (Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022). Bu yapı günümüzde Kafkas Cephesi Harp Tarihi Müzesi ismiyle ziyaretçilerini ağırlamaktadır. Müzenin ziyaretçi sayıları aşağıdaki tablo yer almaktadır.

Tablo 81. Kafkas Cephesi Tarihi Müzesi Ziyaretçi Sayısı

Yıl	Yerli	Yabancı	Toplam
2018	79.775	551	80.326
2019	101.693	622	102.315
2020	42.122	110	42.232
2021	22.570	420	22.990

Kaynak: Kars İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü

Kafkas Cephesi Tarihi Müzesinin ziyaretçi sayısı da 2018'den 2019'a gelindiğinde 20 binden fazla bir artışla 100 bini geçmiştir. Ancak 2020'de Covid-19 Pandemisinin etkisiyle bu sayı 42 binlere 2021'de ise yaklaşık 23 bine kadar gerilemiştir.

Kanlı tabyanın yanı sıra restore edilerek turizme kazandırılan tabyalardan biri de Süvari tabyasıdır. Kars'ı güneyinden gelebilecek saldırılara karşı korumak için 1734 yılında inşa ettirilen il merkezindeki tarihi Süvari Tabyası restore edilerek Peynir Müzesine dönüştürülmüş ve 2022 yılında hizmete açılmıştır. "Turizme kazandırılan tarihi tabyada kurulan peynir müzesinde ahır bölümü, içi süt dolu güğümler, yaylalardaki yaşam ve peynir yapımı ile peynirin imalatının serüveni anlatıldığı bölümler bulunuyor. Süvari Tabyasının tarihçesine de yer verilen müzede, gravyer yapım salonu, peynir salonu, video odası, temsili Kars Garı, Kars bitki örtüsü, Ankara Gazi Garı, Kars evleri, şefin bölümü, atölye bölümleri de yer alıyor. Müzede temsili olarak oluşturulan Kars Garı'ndan hareket eden maket Doğu Ekspresi Treni, gerçek Doğu Ekspresi Treni'nde olduğu gibi temsili olarak Ankara Gazi Garı'na giderek yeniden Kars'a dönüyor. Peynir yapımının canlandırıldığı müzede, Kars'taki peynirin serüvenini de canlandırmalı olarak ziyaretçilerin beğenisine sunuluyor" (Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

Kars'a özgü endemik bitkilerin de sergilendiği Peynir Müzesinde 30'dan fazla peynir çeşidi sergilenmektedir. Her geçen gün artan ziyaretçi sayısı Kars'ın yeni bir turizm

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Ülkü, O. (2006). *Kars ve Ardahan tabyaları* (Yayınlanmamış Doktora tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum.

destinasyon noktası olan müze aynı zamanda Türkiye’de bir ilk olma özelliği de taşımaktadır. Nitekim *“Türkiye'nin ilk ve tek peynir müzesi olan ve "Dünya'nın 18. Peynir Rotası" olarak tescillenen 'Peynir Müzesi' 8 ayda yaklaşık 40 bin yerli ve yabancı turist ağırladı”* (İhlas Haber Ajansı, 2022).

Tabyaların yanı sıra tarihi Kars Kalesi de Kars’a gelen turistlerin sıkça uğradığı önemli bir tarihsel yapıdır. Kalenin içerisinde Celal Baba Türbesi, Askeri Koğuşlar, Cephanelik ve Mescit bulunurken Kalenin eteklerinde ise Evliya Cami, Havariler Kilisesi, Taşköprü, Selçuklu mimarisinde camiler, hamamlar ve kümbetler yer almaktadır. Bununla birlikte Kars’ta uzun süren Rus hâkimiyeti sırasında Baltık Mimarisinde yapılan resmi bina ve konutlar da kentin turizm potansiyelinin zenginliğini yansıtmaya açısından oldukça önemlidir.

Özellikle Evliya Camisinde yer alan Ebu’l Hasan Harakânî Türbesi, inanç turizmi açısından son derece önemli bir yapıdır. Nitekim Harakânî türbesini ziyaret etmek için Kars’a gelen kültürel deneyim avcıları veya kültür turistleri sayesinde Konya’nın, “Mevlânâ” imgesi gibi, Kars’ın da, “Harakânî” imgesi ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda kültürel ve ekonomik bir imge olarak ele alınan Harakânî (Diken, 2021) kentin inanç turizminde çok önemli bir yer tutmaktadır.

Doğu Ekspresi: Kars’a yapılan masalsi tren yolculuğu...

Tarihsel geçmişi hayli uzun olmasına rağmen son yıllarda sosyal medya üzerinden yapılan paylaşımlarla ünü artan Doğu Ekspresi: *“Ankara-Kars- Ankara arasında her gün işlemekte, pulman, örtülü kuşetli ve yemekli vagonlardan oluşmaktadır. Tren geçtiği doğal güzellikler nedeniyle gezginler ve fotoğraf sanatçılarından oldukça yoğun talep gösterdiği trenlerdendir. En yoğun sezon yaz dönemi olup, bu sezonda seyahatler genelde pulman vagonlarla yapılmaktadır. Kış aylarında ise yürüyüş grupları, fotoğraf sanatçıları, dağcılık grupları, üniversite öğrencileri, öğretmenler gibi farklı meslek gruplarından talepler genelde kuşetli vagonlara alınmaktadır. Bu grupların tercihi Aralık sonunda başlayıp Mart ayı ortalarına kadar devam etmektedir. Doğu Ekspresi Ankara-Kars arasındaki seferini yaklaşık 26 saat içerisinde tamamlamaktadır. Dünyanın en güzel demiryolu 10 seyahat rotası içerisinde yer alan Doğu Ekspresi güzergahı, manzarası ile yolcuları adeta büyülemektedir. Ankara hareket eden tren sırasıyla Kırıkkale, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum ve Kars illerinden geçmektedir”* (TCDD, 2022).

Ankara’dan Kars’a yavaş seyahat tecrübesi sunan Doğu Ekspres treni, doğal, tarihi, kültürel değerleri ve alternatif turizm türleri ile zengin bir turizm potansiyeli olan Kars’ın sürdürülebilir turizmine katkı sağlamaktadır. Sunduğu yavaş seyahat deneyiminin yanı sıra kara ve hava yoluna göre uygun fiyat avantajından dolayı özellikle kış aylarında gençler tarafından çok fazla rağbet görmektedir (Buluk ve Eşitti, 2019). Nitekim sosyal medya araçlarını aktif bir şekilde kullanan ve popüler kültürün gerisinde kalmak istemeyen insanların özellikle genç bireylerin bu masalsi seyahat deneyimini yaşamak istedikleri görülmektedir. Çünkü Doğu Ekspresi treni turistler tarafından bir ulaşım aracının da ötesinde bir turizm faaliyeti-aktivitesi olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla Doğu Ekspresinin hem kendi turistini yarattığı hem de Kars turizmini bir kış destinasyonu olarak desteklediği (Doğan, Pekiner ve Karaca, 2018) görülmektedir.

Bu nedenle özellikle “Kış sezonunda Doğu Ekspresi ile Kars'a yoğun bir ilgi var. Yerli ve yabancı ziyaretçiler Kars'ın tarihini, Sarıkamış'ı, Çıldır Gölü'nü görmek için yoğun bir şekilde Kars'a geliyorlar. Gelen turistler mutlaka Ani'yi de görüyorlar turist sayımız kış aylarında 3 katına çıktı” (Milliyet, 2018). En popüler döneminin kış mevsimi olduğu Doğu Ekspresi, 2022 yılının ilk 6 ayında yaklaşık 215 bin kişi tarafından tercih edilmiştir (Turizm Günlüğü, 2022).

Tablo 82. Turizm İşletme Belgeli Tesislerde Konaklayan Yerli ve Yabancı Turist Sayısı

Yıl	Yerli	Yabancı	Toplam
2011	65.573	24.774	90.347
2012	70.333	12.587	82.920
2013	79.364	8.916	88.280
2014	72.113	13.747	85.860
2015	43.691	4.065	47.756
2016	33.845	1.551	35.396
2017	48.927	3.275	52.202
2018	80.692	2.747	83.439
2019	108.456	2.642	111.098
2020	64.822	622	65.444
2021	71.761	1.155	72.916

Kaynak: Kars İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü

Kars'ta son on yıllık dönemde turizm işletme belgeli tesislerde konaklayan yerli turist sayısında ciddi bir artış yaşanırken yabancı turist sayısında hızlı düşüş dikkat çekmektedir. Özellikle 2014'ten itibaren yabancı turist sayısında çarpıcı bir düşüş yaşanmıştır. Bu durum aynı dönemde toplam turist sayısının neredeyse yarı yarıya düşmesine yol açmıştır.

Tablo 83. Belediye Belgeli Tesislerde Konaklayan Yerli ve Yabancı Turist Sayısı

Yıl	Yerli	Yabancı	Toplam
2017	51.681	1.774	53.455
2018	46.833	2.967	49.800
2019	52.668	5.386	58.054
2020	37.762	732	38.494
2021	31.596	786	32.382

Kaynak: Kars İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü

Kars'ta belediye belgeli tesislerde konaklayan yabancı turist sayısında son dört yılda ciddi bir artış yaşanırken yabancı turist sayısında sınırlı bir artış yaşanmıştır. Buna göre 2017'de bu tesislerde toplam 53.455 ziyaretçi konaklamışken 2021'de Pandeminin etkisiyle 32.382 kişi konaklamıştır.

Tablo 84. Kars'ta konaklama tesisleri

Yıl	Belediye Belgeli			Turizm Yatırım Belgeli			Turizm İşletme Belgeli		
	Tesis	Oda	Yatak	Tesis	Oda	Yatak	Tesis	Oda	Yatak
2017	22	705	1 538	4	207	440	26	992	2 010
2018	19	522	1 036	3	186	416	30	1 216	2 457
2019	19	522	1 036	4	228	510	30	1 213	2 457
2020	25	663	1 316	8	448	932	34	1 275	2 579
2021	25	655	1 301	8	432	900	38	1 489	3 065

Kaynak: Kültür Ve Turizm Bakanlığı

Kars'ta gerek belediye belgeli gerekse turizm yatırım belgeli ve turizm işletme belgeli statüsündeki konaklama tesisi sayısında son dönemlerde ciddi bir artış kaydedilmiştir. En fazla artışın turizm işletme belgeli tesis sayısında yaşandığı görülmektedir. Genel olarak tesis sayılarındaki bu olumlu gelişme oda ve yatak sayısı bakımından da yaşanmıştır.

Tablo 85. Kars'ta Tesislerde Konaklama Sayıları

Yıl	Turizm İşletme Belgeli Tesis			Belediye Belgeli Tesis		
	Yerli	Yabancı	Toplam	Yerli	Yabancı	Toplam
2015	45.324	4.299	49.623	47.091	4.022	51.113
2016	33.845	1.551	35.396	27.854	1.450	29.304
2017	48.927	3.275	52.202	51.681	1.774	53.455
2018	80.692	2.747	83.439	46.833	2.967	49.800
2019	108.456	2.642	111.098	52.668	5.389	58.057
2020	64.822	622	65.444	37.762	732	38.494
2021	71.761	1.155	72.916	31.596	786	32.382

Kaynak: Kars İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü

Kars ve ilçelerinde bulunan tesislerdeki konaklama sayılarına bakıldığında Covid-19 Pandemisinin hız kazandığı 2020 yılı hariç genel olarak son beş yılda artış kaydedildiği görülmektedir. Özellikle turizm işletme belgeli tesislerde 2015'te yaklaşık 50 bin olan konaklama sayısı, 2019'da iki kattan daha fazla artarak 111 binlere yükselmiştir. Belediye belgeli tesislerde aynı dönemler için yaklaşık 7 binlik bir artış kaydedilmiştir.

TİCARET

10. TİCARET

Ticari faaliyetler, kentsel yerleşimlerde en önemli hizmet faaliyetlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ticaret, kalkınma fırsatlarını ve verimliliği artırmaya yardımcı olan önemli bir faaliyet alanıdır. Şehirler için önemli bir ekonomik temel oluşturan bu alan aynı zamanda nüfus için de oldukça cazip imkanlar barındırmaktadır. Nitekim ticaret; ekonomik büyümeyi, kalkınmayı ve refahı teşvik eder, istihdam yaratır, insanların daha geniş bir ürün ve hizmet yelpazesine erişmelerini sağlayarak yaşam standartlarını iyileştirir ve daha iyi ürünler için inovasyonu ve rekabeti teşvik eder. Bu çerçeveden hareketle Kars'taki ticari yapı birtakım göstergeler ışığında ve aşağıdaki tablolar yardımıyla analiz edilmektedir.

Tablo 86. Kars'ta kurulan ve kapanan şirket istatistikleri (2015-2022)

Yıl	Kurulan				Tasfiye			Kapanan			
	Şirket	Koop.	Ger. Kişi Tic. İşl.	Toplam	Şirket	Koop.	Toplam	Şirket	Koop.	Ger. Kişi Tic. İşl.	Toplam
2015	35	2	77	114	1	0	1	10	1	26	37
2016	41	0	101	142	1	0	1	2	0	19	21
2017	58	1	78	137	4	2	6	3	0	20	23
2018	52	1	8	61	4	3	7	5	0	30	35
2019	53	2	30	85	8	4	12	6	3	25	34
2020	53	5	69	127	2	2	4	7	1	54	62
2021	55	8	57	120	4	3	7	4	0	47	51
2022	66	3	45	114	24	3	27	11	2	46	59
2015-2022 Değişim (%)	88,6	50,0	-41,6	0,0	2300,0		2600,0	10,0	100,0	76,9	59,5

Kaynak: TOBB.

Tablo 86'ya göre Kars'ta yaklaşık son on yıllık süreçte kurulan şirket sayısının yaklaşık %89, kooperatif sayısının da %50 arttığı görülmektedir. Bununla birlikte gerçek kişi ticaret işletmelerinde %70'in üzerinde bir düşüş kaydedilmiştir. Genel toplamda bakıldığında 2015'ten 2022'ye gelindiğinde kurulan şirket sayısında herhangi bir değişiklik görülmemiş olup (her iki dönem arasında değişim olmakla birlikte) 114 adet şirketin kurulduğu görülmektedir. Dönem boyunca tasfiye edilen toplam şirket sayısına bakıldığında %2600'lük bir artışın kaydedildiği görülmektedir. Buna göre 2015'te tasfiye edilen şirket sayısı sadece 1 iken, 2022'de 24'e yükselmiştir. Kapanan şirket sayılarına topluca bakıldığında ise sekiz yıllık süreçte yaklaşık %60lık bir artış kaydedildiği görülmektedir. Kısacası 2015'ten 2022'ye gelindiğinde Kars'ta kurulan şirket sayısındaki değişim sıfır iken, kapanan şirket sayısındaki değişim %60 civarında olmuştur.

Tablo 87. Kars'ta İş kayıtlarına göre girişim sayıları

İş kayıtlarına göre girişim sayıları	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2011-2021 (%)
Toptan ve perakende ticaret; motorlu kara taşıtlarının ve motosikletlerin onarımı	3334	3122	3064	3008	3007	3008	3027	3041	3053	3086	3165	-5,1
Ulaştırma ve depolama	1985	1862	1738	1695	1603	1542	1510	1443	1447	1378	1349	-32,0
Konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri	712	696	663	663	663	729	740	760	813	781	777	9,1
İmalat	475	492	487	473	480	495	507	518	539	548	602	26,7
İnşaat	295	318	306	327	363	408	438	454	441	505	561	90,2
Mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler	215	211	221	230	231	263	275	305	325	334	361	67,9
Kültür, sanat, eğlence, dinlenme ve spor	100	89	98	108	111	122	131	129	133	131	132	32,0
İdari ve destek hizmet faaliyetleri	49	51	55	56	66	76	92	96	98	91	100	104,1
Eğitim	25	28	25	24	37	42	38	43	45	49	51	104,0
Bilgi ve iletişim	45	57	53	57	58	56	54	47	46	45	47	4,4
İnsan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri	33	43	34	34	32	32	33	32	38	42	42	27,3
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	27	29	31	31	32	26	30	33	33	34	33	22,2
Finans ve sigorta faaliyetleri	32	25	23	26	29	27	27	35	33	34	30	-6,3
Gayrimenkul faaliyetleri	24	17	21	14	14	17	14	27	26	26	30	25,0
Su temini; kanalizasyon, atık yönetimi ve iyileştirme faaliyetleri	6	5	7	10	9	7	6	7	11	10	13	116,7
Madencilik ve taş ocaklığı	8	7	6	6	8	8	7	8	9	10	10	25,0
Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı	1	2	-	-	1	5	8	10	5	6	6	500,0
Diğer hizmet faaliyetleri	748	818	822	855	912	903	967	963	1109	1121	1172	56,7
Toplam	8114	7872	7654	7617	7656	7766	7904	7951	8204	8231	8481	4,5

Kaynak: TÜİK

Tablo 87'ye göre Kars'ta son on yıllık dönemde girişim sayılarında %4,5'lik bir artış kaydedildiği görülmektedir. Bu artış İdari ve destek hizmet faaliyetleri, eğitim ve su temini gibi alanlarda %100'ün üzerindeyken, en büyük artış (%500) Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı alanında kaydedilmiştir. En fazla girişim sayısında ilk sırada toptan ve perakende ticaret; motorlu kara taşıtlarının ve motosikletlerin onarımı yer alırken ulaştırma ve depolama hizmetleri ikinci sırada konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri ise üçüncü sırada yer almaktadır. Bununla birlikte dönemin sonunda sadece üç alanda bir düşüş kaydedildiği görülmektedir. Buna göre en fazla düşüş %32 ile Ulaştırma ve depolamada görülürken Finans ve sigorta faaliyetlerindeki düşüş %6,3 olarak gerçekleşmiştir. En fazla girişimin olduğu Toptan ve perakende ticaret alanındaki düşüş ise %5,1 olarak kaydedilmiştir.

Tablo 88. Kars'ın son beş yılda en fazla ticaret yaptığı ilk 10 il (sattığı il) (TL)

Sıra	2016		2018		2020	
1	İstanbul	170.757.812	İstanbul	258.905.824	İstanbul	287.215.173
2	Ankara	102.066.457	Ankara	143.484.258	Ankara	115.889.371
3	Erzurum	34.022.791	Erzurum	44.538.411	Erzurum	58.468.263
4	Ardahan	26.545.330	Ardahan	33.751.347	Ardahan	39.652.554
5	Konya	14.636.561	Diyarbakır	15.715.040	Bursa	23.742.622
6	Kocaeli	14.007.637	Bursa	15.113.791	Kocaeli	19.880.235
7	Batman	11.666.188	Van	10.540.243	Diyarbakır	17.682.227
8	Ağrı	11.535.012	Kocaeli	10.349.171	İzmir	16.672.714
9	İzmir	10.309.355	Kayseri	9.509.201	Trabzon	15.476.114
10	Kayseri	9.407.351	İzmir	9.048.685	Antalya	11.635.118

Kaynak: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2023

Tablo 88'e göre Kars'ın son beş yılda en fazla ticaret yaptığı (sattığı il) illere bakıldığında sırasıyla İstanbul, Ankara, Erzurum ve Ardahan'ın ilk dört içindeki yerinin değişmediği görülmektedir. Sonrasındaki iller ise Doğudan İç Anadolu'ya Egeden Karadeniz'e kadar geniş bir dağılımı görmek mümkündür.

Tablo 89. Kars'ın son beş yılda en fazla ticaret yaptığı ilk 10 il (aldığı il) (TL)

Sıra	2016		2018		2020	
1	İstanbul	545.510.650	İstanbul	840.833.878	İstanbul	993.865.673
2	Erzurum	130.891.106	Erzurum	179.035.404	Erzurum	244.271.116
3	Ankara	127.985.246	Ankara	147.187.337	Ankara	214.053.712
4	İzmir	75.272.679	İzmir	67.141.816	İzmir	96.053.891
5	Ağrı	37.380.768	Ağrı	59.489.571	Ağrı	76.027.176
6	Kocaeli	37.007.283	Konya	25.241.229	Trabzon	35.598.941
7	Gaziantep	24.467.291	Hatay	22.829.439	Kocaeli	31.139.070
8	Rize	20.134.754	Samsun	21.537.566	Gaziantep	27.062.647
9	Iğdır	17.749.828	Bursa	18.593.307	Bursa	26.359.598
10	Konya	15.477.903	Iğdır	18.278.370	Diyarbakır	24.942.900

Kaynak: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2023

Tablo 89'daki verilere bakıldığında son beş yıllık dönemde Kars'ın en fazla ticaret yaptığı (mal aldığı) ilk beş ilin sırasıyla; İstanbul, Erzurum, Ankara, İzmir ve Ağrı olduğu ve bu sıralamanın dönem boyunca değişmediği görülmektedir. Sonrasındaki illerin ise Konya, Rize, Diyarbakır, Iğdır, Bursa gibi İç Anadolu, Karadeniz ve Güneydoğu ve Marmara Bölgesi illerinden oluştuğu görülmektedir.

Her iki tablo birlikte değerlendirildiğinde Kars'ın ciddi bir yurt içi ticaret açığı verdiğini ve söz konusu illere olan bağımlılığın oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Aşağıdaki Tablo 90 bu durumu göstermesi açısından önemli veriler sunmaktadır. Tabloda özellikle Kars'ın mal sattığı ve mal aldığı ilk üç il (İstanbul, Ankara ve Erzurum) yer almaktadır.

Tablo 90. Kars'ın mal aldığı ve mal sattığı ilk üç il

İl	2016			2018			2020		
	Sattığı (TL)	Aldığı (TL)	Fark (TL)	Sattığı (TL)	Aldığı (TL)	Fark (TL)	Sattığı (TL)	Aldığı (TL)	Fark (TL)
İSTANBUL	170.757.812	545.510.650	-374.752.838	258.905.824	840.833.878	-581.928.054	287.215.173	993.865.673	-706.650.500
ANKARA	102.066.457	127.985.246	-25.918.789	143.484.258	147.187.337	-3.703.079	115.889.371	214.053.712	-98.164.341
ERZURUM	34.022.791	130.891.106	-96.868.315	44.538.411	179.035.404	-134.496.993	58.468.263	244.271.116	-185.802.853

Kaynak: T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı

Tablo 90 dikkatle incelendiğinde Kars'ın ticaret açığının büyük bölümünün İstanbul ile yapılan ticaretten kaynaklandığı görülmektedir. Söz konusu açık, son dönemlerde giderek artmakta ve 2016'dan 2020'ye gelindiğinde açığın neredeyse iki katına yaklaştığı görülmektedir. Aynı dönem sonunda (2020) komşusu Erzurum ile arasındaki ticarete yaklaşık iki katı, Ankara ile yaptığı ticarete ise yaklaşık dört katı bir ticaret açığı veren Kars, maalesef söz konusu ticaretten olumsuz etkilenen taraf olmaktadır.

ÇEVRE VE ENERJİ

11. ÇEVRE VE ENERJİ

Çevre, karbonun tutulması, hava ve su kirliliğinin filtrelenmesi, sel riskine karşı koruma ve toprak oluşumu gibi ekonomik faaliyetleri mümkün kılan pek çok hizmeti kapsamaktadır. Aynı şekilde enerji de bir ülkenin ekonomik kalkınmasının kritik bir bileşeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Gübre, böcek ilacı ve tarım makinelerinin üretimi ve dağıtımı gibi tarım sektöründe çokça kullanıldığı gibi sanayi ve hizmetler sektöründe de yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunların yanı sıra evlerde yemek pişirme, aydınlatma ve ısınma amaçlı enerji kullanımı da söz konusudur. Enerji ve çevre ilişkisi bağlamında birtakım sorunların meydana gelmesi kaçınılmaz olmaktadır. Enerji üretimi ve tüketimiyle doğrudan ilgili olan çevre sorunları arasında; hava kirliliği, iklim değişikliği, su kirliliği, termal kirlilik ve katı atıkların bertaraf edilmesi yer almaktadır.

Buradan hareketle Kars'ta çevre ve enerji alanında mevcut durumun ortaya konulmasında fayda vardır. Bu amaçla öncelikle Kars'taki atık su istatistikleri ile içme ve kullanma suyu şebekesi ve arıtma tesislerine dair göstergelere yer verilmektedir. Devamında ise Kars'a ait hava kirliliği ölçüm değerleri, elektrik tüketim göstergeleri ile enerji kaynaklarına yer verilmektedir.

Tablo 91. Kars'ta Belediye atık su istatistikleri

Gösterge	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Belediyelerde kanalizasyon şebekesinden deşarj edilen atık su miktarı (1000 metreküp/yıl)	4711	5724	5953	6400	8804	9580
Kişi başı ortalama belediye atık miktarı (kg/kişi-gün)	1,43	1,81	1,61	1,75	1,69	1,89
Kanalizasyon şebekesi ile hizmet verilen belediye nüfusunun toplam belediye nüfusuna oranı (%)	87	87	87	90	95	95
Belediyelerde kişi başı günlük atık su miktarı (litre/kişi-gün)	116	132	140	142	181	191
Atık hizmeti verilen nüfusun toplam nüfus içinde oranı (%)	42	43	44	47	49	51
Atık hizmeti verilen nüfusun belediye nüfusu içinde oranı (%)	100	96	98	100	100	100
Toplanan atık miktarı (1000 ton)	67	86	77	87	86	100
Atık su arıtma tesisi ile hizmet verilen belediye nüfusunun belediye nüfusu içindeki payı (%)	2	2	2	12	12	11
Belediyelerdeki toplam atık su arıtma tesisi sayısı	1	1	1	1	1	1
Belediyeler tarafından arıtılan atık su miktarı (1000 metreküp/yıl)	59	60	60	1024	1024	1103

Kaynak: TÜİK.

Kars Belediyesinin atık su göstergelerine göre kanalizasyon şebekesi ile hizmet verilen belediye nüfusunun toplam belediye nüfusuna oranı 2010'da %87 iken 2020'de %95 olarak kaydedilmiştir. Aynı dönemde belediyeler tarafından arıtılan su miktarında ciddi bir artış olduğu görülmektedir.

Tablo 92. Kars'ta içme ve kullanma suyu şebekesi ve arıtma tesisleri

Gösterge	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
İçme ve kullanma suyu şebekesi ile hizmet verilen nüfusun belediye nüfusu içindeki oranı (%)	100	100	100	99	97	98	98
Belediyelerde kişi başı çekilen günlük su miktarı (litre/kişi-gün)	245	249	281	414	420	461	432
Toplam çekilen su miktarı (1000 m3/yıl)	12551	11622	13906	20094	20490	23019	22408
İçme ve kullanma suyu arıtma tesisi ile hizmet verilen nüfusun belediye nüfusu içindeki oranı (%)	4	14	40	44	43	41	46
Toplam arıtılan içme ve kullanma suyu miktarı (1000 m3/yıl)	948	2510	6210	10170	10120	10730	11144
Belediyelerde içme ve kullanma suyu şebekesi için çekilen yüzey suyu miktarı (1000 m3/yıl)	2365	2510	3630	7920	10870	10548	11144
Belediyelerde içme ve kullanma suyu şebekesi için çekilen yeraltı suyu miktarı (1000 m3/yıl)	10186	9112	10276	12174	9620	12471	11263

Kaynak: TÜİK.

Tablo 92'ye göre Kars'ta toplam çekilen su miktarının 2008'den 2020'ye kadarki dönemde yaklaşık iki katına çıktığı görülmektedir. Aynı dönemde toplam arıtılan içme ve kullanma suyu miktarında da yaklaşık on kat bir artış kaydedilmiştir.

Göstergelerdeki olumlu gelişmelere rağmen kentte yaşanan su kesintileri yıllardır çözüme kavuşturulamamaktadır. Kars'ta deposu bulunmayan konut ve işyerlerinde gündüz vakitlerinde ciddi su kesintileri yaşanmakta ve bu sorun yıllardır devam etmektedir. Birçok ilçe ve köyde belli saatler arasında su verilmesi beraberinde ciddi sorunlar yaratmaktadır. Ayrıca son dönemlerde sık sık su arıtma tesislerinde yapılan bakım ve onarım çalışmalarından kentte uzun süreli planlı su kesintileri yaşanmaktadır. Suyun verimli ve etkin kullanılması noktasında da özellikle ilçe ve köylerde ciddi sorunların olduğu görülmektedir. Bazı ilçelerde ve köylerde aylık standart/sabit bir su ücretinin alınması mevcut su kaynağının israfına yol açmaktadır. Dolayısıyla elektrik tüketiminde olduğu gibi kullanılan miktar kadar ücret alınması suyun daha tasarruflu kullanılmasını sağlayacaktır.

Tablo 93. Kars'ta hava kirliliği ölçümleri (PM₁₀ yıllık ortalama değerleri)

Yıl	PM ₁₀ Yıllık Ortalamaları (µg/m ³)	Yıllık önerilen ortalama sınır limitleri
2010	49	PM ₁₀ 2020 yılı; Türkiye: 40 µg/m ³ Avrupa Birliği (AB): 40 µg/m ³ Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ): 20 µg/m ³ Not: Partikül Madde (PM)
2011	50	
2012	45	
2013	52	
2014	39	
2015	42	
2016	49	
2017	61	
2018	48	
2019	45	
2020	43	
2021	52	

Kaynak: Temiz Hava Hakkı Platformu, 2022

Sanayinin gelişmediği Kars'ta hava kirliliği değerlerine bakıldığında yıllık önerilen ortalama sınır limitlerinin biraz üzerinde seyrettiği söylenebilir. Özellikle 2017 yılında ciddi bir artışın görüldüğü hava kirliliği değeri son on yıldır Dünya Sağlık Örgütünün belirlediği 20 µg/m³'lik sınır limitinin iki katından fazla olarak kaydedilmektedir. Özellikle son birkaç yıl içinde 50'nin altında olan ortalama PM değerinin 2021 yılı itibariyle 52'ye yükseldiği görülmektedir.

Tablo 94. Kars'ta elektrik tüketim göstergeleri

Yıl	Toplam tüketim (MWh)	Resmi daire (MWh)	Sanayi işletmesi (MWh)	Ticarethane (MWh)	Mesken (MWh)	Tarımsal sulama (MWh)	Şantiye (MWh)	Sokak aydınlatma (MWh)	Diğer (MWh)
1995	105184	15826	36163	3585	30802	9	269	13366	5164
1996	108739	12795	43110	3450	30086	-	829	14348	4121
1997	126481	15541	51049	3019	44632	3	669	10950	618
1998	143519	15543	68597	4577	36335	11	1025	11195	6236
1999	150225	14018	52135	6238	46493	7	1041	28098	2195
2000	162779	15993	60903	6324	47832	7	880	22080	8760
2001	159168	16858	52333	6231	48443	10	880	22938	11475
2002	179044	17245	55670	10222	53275	12	-	29024	13596
2003	180596	26165	54309	7987	52701	15	-	23083	16336
2004	190444	21724	62859	11007	49549	5	-	25867	19433
2005	207136	21329	65120	12924	60866	160	-	22853	23884
2006	220510	26439	60376	17693	73687	77	-	23812	18426
2007	237645	27121	62693	22323	84601	41	-	25295	15573
2008	257400	23850	58535	25449	69839	216	-	27094	52418
2009	258740	31729	58944	24683	98732	102	-	27407	17143
2010	266459	33211	61553	27379	103093	68	-	23990	17166
2011	273471	34960	63019	29120	107268	122	-	21024	17958
2012	281248	36073	62678	30219	109188	331	-	18595	24164
2013	269064	36409	73685	34420	104415	39	-	13094	7001
2014	280896	37932	72793	39580	110115	301	-	12702	7471
2015	273878	38904	89299	40568	85576	299	-	11161	8070
2016	321195	36483	71720	70680	116488	78	-	13571	12175
2017	330423	40086	66174	90363	110232	244	-	14427	8898
2018	320821	43640	58317	88987	106696	153	-	13905	9123
2019	310989	49895	18135	105522	108327	260	-	18890	9961
2020	324661	45107	59928	70394	118465	387	-	19088	11292
2021	324945	51984	51363	67773	125338	630	-	19455	8402
1995-2021 (%)	208,9	228,5	42,0	1790,5	306,9	6900,0	-	45,6	62,7

Kaynak: TÜİK.

Tablo 94'e göre Kars'ta toplam elektrik tüketimi 1995'te 105.184 MWh iken, dönem 2000'li yılların başından itibaren artmaya başlamış ve 2021 yılı itibariyle 324.945 MWh olarak kaydedilmiştir. En fazla değişim yaklaşık %6900'lük bir oranla tarımsal sulama alanında kaydedilirken, ticarethanelerde %1790'lık bir tüketim artışı yaşanmıştır. Bu bağlamda 1995-2021 döneminde Kars'ta toplam elektrik tüketiminde yaklaşık % 209'luk bir artış kaydedildiği

görülmektedir. Bununla birlikte en az elektrik tüketiminin %42 ile sanayi işletmesinde yaşanmış olması kentteki sanayinin potansiyelini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Tablo 95. Kars'ta Kişi başı elektrik tüketimi

Yıl	Kişi başına toplam elektrik tüketimi (KWh)	Kişi başına sanayi elektrik tüketimi (KWh)	Kişi başına mesken elektrik tüketimi (KWh)
2007	761	201	271
2008	825	188	224
2009	844	192	322
2010	883	204	342
2011	894	206	351
2012	923	206	358
2013	894	245	347
2014	947	246	371
2015	936	305	292
2016	1108	247	402
2017	1149	230	383
2018	1111	202	369
2019	1090	64	380
2020	1139	210	416
2021	1156	183	446
2007-2021 Değişim (%)	51,9	-9,0	64,6

Kaynak: TÜİK

Tablo 95'e göre, kişi başına düşen toplam elektrik tüketim miktarı 2007'de 761 KWh iken, 2021'de 1.156 KWh olarak gerçekleşmiştir. Bu miktar, 2007'den günümüze tüketimde yaklaşık %52'lik bir artışın yaşandığını göstermektedir. Bütün yıllarda kişi başına mesken elektrik tüketimi kişi başına sanayi elektrik tüketiminin üzerinde olmuştur. Buna göre kişi başına düşen toplam elektrik tüketim miktarı 2007'de 761 KWh iken, 2021'de 1.156 KWh olarak gerçekleşmiştir. Tabloya bakıldığında kişi başı sanayi elektrik tüketimindeki %9'luk düşüş dikkat çekmektedir. Bu oran, kentteki sanayinin gelişimi ile ilgili önemli bir ipucu vermektedir. Öte yandan kişi başına mesken elektrik tüketiminde ise 2007'den bu yana yaklaşık %65'lik bir artış yaşandığı görülmektedir.

Tablo 96. Kars'ta elektrik santralleri

Mevcut Santraller	Güç
Karakurt Barajı ve HES	97 MW
Narinkale HES	34 MW
Sefaköy Barajı ve HES	33 MW
Serap HES	29 MW
Sena HES	21 MW
Kars Kale HES	17 MW
Çıldır HES	15 MW
Kars Şeker Fabrikası Termik Santrali	6,00 MW
Can 1 HES	1,84 MW
Dereçi HES	0,40 MW
Arpaçay Telek HES	0,062 MW
Kars'taki diğer lisanssız GES'ler	5,74 MW
Yapım Aşamasındaki Santraller	
Yağmur Reg. ve HES	24 MW
Kars Barajı Çatma HES	2,24 MW
Ön Lisans Alan Santraller	
Gümüštepe RES	20 MW
Planlanan Elektrik Santralleri	
Nazhan HES	15 MW
Ağabey HES	15 MW

Kaynak: Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı

Tablo 96'ya göre Kars'ta mevcut durumda 12 adet elektrik santrali bulunurken, 2 tanesi yapım aşamasında, 1 tanesi ön lisans almış 2 tanesinin de yapımı planlanmaktadır. Kars'taki en büyük elektrik santrali Sarıkamış'ta yer alan ve yaklaşık 100 MW'lık kurulu güce sahip Karakurt Barajı ve HES olduğu görülmektedir.

Karakurt Barajı ve HES Türkiye'nin 156'ncı, Kars'ın ise en büyük enerji santrali olma özelliği taşımaktadır. Tesis ayrıca Türkiye'nin 64'üncü büyük Hidroelektrik Santrali'dir. Karakurt Barajı ve HES ortalama 176.456.460 kilovatsaat elektrik üretimi ile 48.584 kişinin günlük hayatında ihtiyaç duyduğu (konut, sanayi, metro ulaşımı, resmi daire, çevre aydınlatması gibi) tüm elektrik enerjisi ihtiyacını karşılayabilir. Karakurt Barajı ve HES sadece konut elektrik tüketimi dikkate alındığında ise 59.075 konutun elektrik enerjisi ihtiyacını karşılayabilecek elektrik üretimi yapmaktadır (Enerji Atlası, 2023).

Tablo 97. Kars'ta bulunan maden ve enerji kaynakları

Maden adı	Saha adı	Rezerv
ALTIN (Au)	Kağızman-Darphane Sahası	Tenör : 0.1 gr/m ³ Au, Rezerv : 9.000.000 m ³ mümkün. Yatak geçmiş yıllarda işletilmiştir
KİREÇTAŞI (Kçt)	Merkez ilçe-Şeker fabrikasına ait yatak	Tenör : % 94.30 CaCO ₃ , % 1.80 SiO ₂ Rezerv : 3.890.533 ton muhtemel rezerv.
	Sarıkamış-Aktaş Tepe yatağı	Tenör : % 96.55-98 CaCO ₃ Rezerv : 1.913.390 Görünür+muhtemel rezerv.
	Sarıkamış-Kapılıtaş yatağı	Tenör : % 97,45-98,35 CaCO ₃ Rezerv : 3.003.450 ton görünür+ muhtemel rezerv
KROM (Cr)	Kağızman krom sahası	Tenör : % % 46-48 Cr ₂ O ₃ Rezerv : Yataktan 16.000 cevher üretilmiştir
MANYEZİT (Mag)	Kağızman Sahası	Tenör : % 45 MgO Rezerv : 465.000 ton mümkün rezerv
PERLİT (Per)	Kars-Sarıkamış-Mescitli-Kızılkaşe-Şehit Emin Köyü Sahaları	Tenör : Orta Rezerv : 2.091.346.000 ton jeolojik rezerv
LİNYİT	Digor Kilittaş	Rezerv (1000 ton) Muhtemel:380. Analiz sonuçları: Su:%36,36, Kül:29,74, AİD KCal/kg:1171. Eş değeri (1000 ton) Petrol:44, Taş Kömürü:64
JEOTERMAL	Kağızman ilçesi Kötek'de	26 °C sıcaklıkta 5 lt/sn debili, Susuz ilçesinde ise 26 °C sıcaklıkta ve 2 lt/sn debili jeotermal kaynak bulunmaktadır (MTA, 2005).

Kaynak: MTA Genel Müdürlüğü Kars İli Maden ve Enerji Kaynakları

Tablo 97'ye göre Kars'ta bulunan maden ve enerji kaynaklarının daha çok Kağızman ve Sarıkamış ilçelerinde bulunduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra Merkez ilçedeki Kars Şeker fabrikasına ait yatakta kireçtaşı ve Digor ilçesinde ise linyit kaynağı bulunmaktadır. Yine Krom, Manyezit, Perlit ve Linyit rezervleri bulunmaktadır. Yine geçmiş yıllarda işletilen Altın alanı da mevcuttur.

ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK

12. ÇALIŞMA VE SOSYAL GÜVENLİK

Sosyal güvenlik, çalışanların emekliliklerini planlamak için kullanabilecekleri bir gelir temeli sağlamaktadır. Aynı zamanda engelli işçilere, bakmakla yükümlü kişilere ve yakını ölen ailelere de önemli bir sosyal sigorta koruması sağlanmaktadır. Kısacası sosyal güvenlikle birlikte hem çalışma hayatında hem de sonraki süreçte kişilere düzenli bir gelir garantisi sağlanmaktadır. Böylece ortaya çıkabilecek risklerden dolayı yaşanan birtakım ekonomik sorunlar önlenmiş olmaktadır. Örneğin bir sigorta kapsamında çalışan kişilere; iş kazası, meslek hastalığı, hastalık ve analık nedeniyle çalışmadıkları durumlarda geçici iş göremezlik ödeneği ödenmektedir. Buradan hareketle Kars'taki sosyal güvenlik kapsamıyla ilgili aşağıdaki tablolarda oldukça detaylı bilgiler sunulmaktadır.

Tablo 98. Kars'ta Sosyal Güvenlik Kapsamı (4-1/A, 4-1/B, 4-1/C), 2018-2022

Yıl		2018	2019	2020	2021	2022	2018-2022 Değişim (%)	
Sosyal güvenlik kapsamı	(XIII+XIV+XV+XVI)	271.231	278.565	266.123	263.834	272.509	0,5	
Aktif sigortalı	4-1/a	(I)	27.530	26.047	28.396	29.428	32.526	18,1
	4-1/b	(II)	9.411	9.152	8.668	8.713	8.694	-7,6
	4-1/c	(III)	12.955	13.162	13.493	13.925	13.652	5,4
	Toplam	(IV)	49.896	48.361	50.557	52.066	54.872	10,0
Gelir ve aylık alan	4-1/a	(V)	10.316	10.734	11.080	11.619	12.079	17,1
	4-1/b	(VI)	9.030	8.972	8.763	9.007	8.989	-0,5
	4-1/c	(VII)	3.865	3.957	4.020	4.096	4.107	6,3
	Toplam	(VIII)	23.211	23.663	23.863	24.722	25.175	8,5
Bakmakla yükümlü	4-1/a	(IX)	46.249	46.697	50.525	50.837	63.593	37,5
	4-1/b	(X)	37.598	36.974	35.608	36.380	36.241	-3,6
	4-1/c	(XI)	24.978	25.401	25.978	26.760	26.336	5,4
	Toplam	(XII)	108.825	109.072	112.111	113.977	126.170	15,9
Sosyal güvenlik kapsamı. 4-1/a	(I+V+IX)=(XIII)	84.095	83.478	90.001	91.884	108.198	28,7	
Sosyal güvenlik kapsamı. 4-1/b	(II+VI+X)=(XIV)	56.039	55.098	53.039	54.100	53.924	-3,8	
Sosyal güvenlik kapsamı. 4-1/c	(III+VII+XI)=(XV)	41.798	42.520	43.491	44.781	44.095	5,5	
Genel sağlık sigortası kapsamında tescil edilenler (*)	(XVI)	89.299	97.469	79.592	73.069	66.292	-25,8	

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

Tablo 98'e göre Kars'ta son beş yıllık süreçte aktif sigortalı sayısında %10, Gelir ve aylık alanların sayısında %8,5, Bakmakla yükümlü olanların sayısında ise yaklaşık %16'lık bir artış kaydedilmiştir. Ayrıca 2018'den 2022'ye gelindiğinde Sosyal güvenlik kapsamı 4-1/a olanların sayısı yaklaşık %30 artarken, 4-1/b olanların sayısı yaklaşık %4 azalmış, 4-1/c olanların sayısı ise %5,5 artmıştır. Öte yandan Genel sağlık sigortası kapsamında tescil edilenlerin sayısındaki yaklaşık %26'lık azalış dikkat çekmektedir. Genel olarak bakıldığında

Kars'ta 2018'de 271.231 kişi sosyal güvenlik kapsamında iken 2022'de 272.509 kişinin kapsam dahilinde olduğunu görülmektedir. Dolayısıyla son beş yıllık süreçte kayda değer bir değişimin yaşanmadığını söylemek mümkündür.

Tablo 99. Kars'ta 4/a Kapsamındaki İşyeri ile Zorunlu Sigortalı Sayısı

Yıl	İşyeri sayısı	Sigortalı sayısı
2015	2792	22218
2016	2890	21969
2017	3063	25472
2018	3001	24499
2019	2937	23519
2020	2934	23995
2021	3153	24753
2022	3342	27492

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

Tablo 99'a göre Kars'ta 4/a kapsamındaki işyeri sayısı yaklaşık on yıllık dönem boyunca 2000-3000 bandında bir seyir izlemiştir. Zorunlu sigortalı kişi sayısında da dönem boyunca 20-30 bin bandında bir değişim yaşandığı görülmektedir.

Tablo 100. Kars'ta 5510 Sayılı Kanunun 4-1/a Maddesi Kapsamında Aylık Alanların Dağılımı

Yıl	Malül Aylığı			Yaşlılık aylığı			Ölüm aylığı							Toplam		
	E	K	T	E	K	T	Dosya	E	K	E	K	Baba	Ana	T	Dosya	Kişi
								Eş	Eş	Çocuk	Çocuk					
2018	144	6	150	5.397	278	5.675	3.001	10	2.603	358	1.066	17	28	4.082	8.826	9.907
2019	160	6	166	5.646	305	5.951	3.067	12	2.635	375	1.136	15	27	4.200	9.184	10.317
2020	156	6	162	5.907	332	6.239	3.159	15	2.692	346	1.171	11	32	4.267	9.184	10.668
2021	144	11	155	6.327	362	6.689	3.278	18	2.766	352	1.191	11	28	4.366	10.122	11.210
2022	145	9	154	6.855	407	7.262	3.237	16	2.707	337	1.157	10	33	4.260	10.653	11.676

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı E: Erkek K: Kadın T: Toplam

Tablo 100 dikkatle incelendiğinde son beş yılda yaşlılık aylığı alan kişi sayısındaki artış dikkat çekmektedir. Buna göre yaşlılık aylığı alanların sayısı erkeklerde %27, kadınlarda %46 toplam da ise yaklaşık %28 artmıştır. Malül aylığı, yaşlı aylığı ve ölüm aylığını birlikte ele aldığımızda 4-1/a maddesi kapsamında aylık alanların toplam sayısında yaklaşık %18, dosya sayısında ise yaklaşık %21 oranında bir artış kaydedildiği görülmektedir.

Tablo 101. Kars'ta 5510 Sayılı Kanunun 4-1/a Maddesi Kapsamında Gelir Alanların Dağılımı

Yıl	Sürekli iş göremezlik geliri			Ölüm geliri									Toplam	
	E	K	T	Dosya	Erkek Eş	Kadın Eş	Erkek Çocuk	Kız Çocuk	Baba	Ana	Toplam kişi	Dosya	Kişi	
2018	117	0	117	164	0	103	41	80	23	45	292	281	409	
2019	125	0	125	163	0	107	42	80	23	40	292	288	417	
2020	130	1	131	161	0	104	38	78	20	41	281	292	412	
2021	130	1	131	165	0	108	33	76	20	41	278	296	409	
2022	142	0	142	149	0	97	34	69	18	43	261	291	403	

Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı E: Erkek K: Kadın T: Toplam

Tablo 101'e göre Kars'ta sürekli iş göremezlik gelirinden yararlananların sayısı son beş yılda %21 oranında artmıştır. Buna göre 2018'de 117 kişi sürekli iş göremezlik gelirinden yararlanırken 2022'de bu sayı 142'ye yükselmiştir. Bununla birlikte ölüm geliri alan kişi sayısı söz konusu dönem sonunda yaklaşık %11 oranında azalmıştır.

İNŞAAT VE KONUT

13. İNŞAAT VE KONUT

İnşaat sektörü, kentleşme sürecindeki hızlı değişimle birlikte ciddi bir ivme kazanmıştır. Özellikle son dönemlerde kaydedilen ekonomik büyümenin temel faktörlerinden biri olarak dikkat çeken bu sektör, istihdama katkı sağlamanın yanı sıra girdi sağlayan pek çok sektörü de harekete geçirmektedir. Bu yönüyle inşaat sektörü “lokomotif sektör” olarak da ifade edilmektedir. Sektörün Kars’ta son yirmi yıllık dönemde nasıl bir değişim yaşadığı aşağıda tablolardan izlenebilir.

Tablo 102. Kars’ta yapı ruhsatı ve yapı kullanma izin belgesi verilen bina ve daire sayısı

Yıl	Yapı ruhsatı		Yapı kullanma izin belgesi	
	Bina sayısı	Daire sayısı	Bina sayısı	Daire sayısı
2002	80	311	10	34
2003	59	234	13	182
2004	87	650	28	298
2005	233	2318	77	374
2006	213	1392	88	982
2007	172	999	70	452
2008	96	251	53	164
2009	175	667	109	534
2010	360	1992	81	377
2011	87	469	108	412
2012	137	1137	61	283
2013	204	1840	154	1273
2014	237	2580	205	1099
2015	299	2688	182	1796
2016	269	2057	179	1282
2017	227	2784	175	1837
2018	212	2299	202	2078
2019	106	1259	115	1025
2020	165	1906	62	507
2021	233	2313	165	958
2022	178	2046	60	452

Kaynak: TÜİK.

Kars’ta yapı ruhsatı alan bina sayısı 2011 yılı hariç 2018’e kadar sürekli 200 bandında gerçekleşmiş olup daire sayısı ise ortalama 1500-2500 civarında seyretmiştir. Yapı kullanma izin belgesi verilen bina sayısı ise aynı dönemde 100-200 arasında seyrederken daire sayısı 377’den 2078’e kadar çıkmıştır. Her iki düzeydeki bina ve daire sayısının 2019’dan itibaren düşüş kaydettiği bu düşüşün özellikle 2022’de daha net yaşandığı açıkça görülmektedir.

Tablo 103. Kars'ta konut satışıları

Yıl	İpotekli Satışlar	Diğer Satışlar	Toplam
2013	579	697	1276
2014	569	1125	1694
2015	691	1390	2081
2016	816	1487	2303
2017	852	1599	2451
2018	522	2040	2562
2019	679	2005	2684
2020	1016	2013	3029
2021	659	2556	3215
2022	812	2774	3586

Kaynak: TÜİK

Karsta ipotekli konut satışıları 2013'te 579 iken 2020 itibariyle bu sayı neredeyse iki katına çıkarak 1016'ya yükselmiştir. Aynı dönemde ipotek dışındaki "diğer satışılarda" da ciddi bir artış görülmüş ve 97'den 2013'e kadar yükselmiştir. Toplam konut satışılarına bakıldığında 2013'te 1276 konut satılmışken 2022'de 3586 konutun satıldığı görülmektedir.

Son yirmi yıllık dönem genel olarak değerlendirildiğinde Kars'ta inşaat sektörünün ciddi bir ivme yakaladığını söylemek mümkündür. Örneğin yapı ruhsatı alan daire sayısında (2002'den 2022'ye) yaklaşık % 560 gibi bir artış yaşanmıştır. Öte yanda özellikle son dönemlerde kent merkezinde apart olarak ifade edilen yapıların sayısındaki ciddi artış dikkat çekmektedir. Daha önce müstakil bahçeli evlerden apartmana doğru değişen yapılaşmanın son dönemlerde apartmandan aparta doğru evrildiğini söylemek mümkündür.

ULAŞTIRMA

14. ULAŞTIRMA

Kars'ta ulaşım; karayolu, demiryolu ve havayolu olmak üzere üç yoldan sağlanmaktadır. 1988 yılında 300 m² terminalle hizmete açılan Kars Harakani Havalimanı, 1995 yılında yapımı tamamlanarak 3200 m²'lik yeni bir terminal binasına kavuşmuştur. Ancak terminal alanının yetersizliği sebebiyle 2013 yılında 35.946 m²'lik kapalı alana sahip iç /dış hat yolculara hitap eden yeni terminal binası yapılmıştır. Yeni terminal binası 2013 yılından bu yana hizmet vermektedir. Kars Harakani Havalimanında iç hat ve dış hat hizmeti aynı terminalde verilmektedir. Havalimanını kullanan yolcu sayıları her yıl giderek artmaktadır (Tablo 104).

Tablo 104. Kars Harakani Havalimanı yolcu sayısı

Yıl	Gelen Yolcu	Giden Yolcu	Toplam Yolcu
2007	39.121	66.792	105.913
2008	107.672	245.084	352.756
2009	154.106	176.355	330.461
2010	181.031	178.983	360.014
2011	190.188	189.133	379.321
2012	190.798	185.216	376.014
2013	215.617	212.839	428.456
2014	193.057	193.812	386.869
2015	214.313	213.763	428.076
2016	259.423	277.285	536.708
2017	287.397	289.268	576.665
2018	287.630	289.287	576.917
2019	259.964	260.792	520.756
2020	187.851	186.467	374.318
2021	225.920	227.795	453.715
2022	231.871	233.349	465.220
2007-2022 Değişim (%)	492,7	249,4	339,2

Kaynak: Kars Harakani Havalimanı Müdürlüğü

Kars Harakani Havalimanı Müdürlüğü'nün verilerine göre 2007'den 2022'ye kadar Kars'a havayoluyla gelen ve giden yolcu sayısında belirgin bir artışın olduğu görülmektedir. Buna göre 2007'den 2022'ye toplam yolcu sayısındaki değişim yaklaşık %340 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemlerde gelen yolcu sayısındaki değişim yaklaşık %493, giden yolcu sayısındaki değişim ise yaklaşık %250 olarak kaydedilmiştir. Bu artış oranları havalimanının ciddi bir talep gördüğünü ve tercih edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Tablodaki veriler dikkatle incelendiğinde 2019 ve 2020'de Covid-19 Pandemisi kaynaklı yolcu düşüşü meydana geldiği ancak sonraki yıllarda ciddi bir toparlanma yaşandığı görülmektedir. Zira

2021’de pandemi kapsamındaki kısıtlamaların kademeli olarak kaldırılmasıyla birlikte 2021 yılı yolcu sayısı 453.715’e 2022’de ise 465.220’ye yükselmiştir.

Havayolunun yanı sıra demiryolu da özellikle Doğu Ekspresi ile birlikte Kars’ın ulaşımında önemli bir yer tutmaktadır. Doğu Ekspresi, TCDD Taşımacılık tarafından 1.365,204 kilometre uzunluğundaki Ankara-Kars güzergâhında her gün karşılıklı işleyen yataklı ve yemekli vagonlardan oluşan anahat trenidir. Ankara-Kars güzergâhındaki seferini yaklaşık 26 saatte tamamlayan tren, daha önce İstanbul-Haydarpaşa-Kars arasında sefer yapmaktaydı. Ancak Ankara-İstanbul YHD projesinin inşası sebebiyle hat kısaltılmış ve seyahat başlangıç noktası Ankara olmuştur.

Tren geçtiği doğal güzellikler nedeniyle gezginler ve fotoğraf sanatçılarının oldukça yoğun talep gösterdiği trenlerdendir. En yoğun sezon yaz dönemi olup, bu sezonda seyahatler genelde pulman vagonlarla yapılmaktadır. Kış aylarında ise yürüyüş grupları, fotoğraf sanatçıları, dağcılık grupları, üniversite öğrencileri, öğretmenler gibi farklı meslek gruplarından talepler genelde kuşetli vagonlara alınmaktadır. Bu grupların tercihi Aralık sonunda başlayıp Mart ayı ortalarına kadar devam etmektedir. Dünyanın en güzel demiryolu 10 seyahat rotası içerisinde yer alan Doğu Ekspresi güzergahı, manzarası ile yolcuları adeta büyülemektedir. Ankara’dan hareket eden tren sırasıyla Kırıkkale, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum ve Kars illerinden geçmektedir. Dönüş güzergahı ise aynı şehirlerden oluşmaktadır (TCDD, 2022).

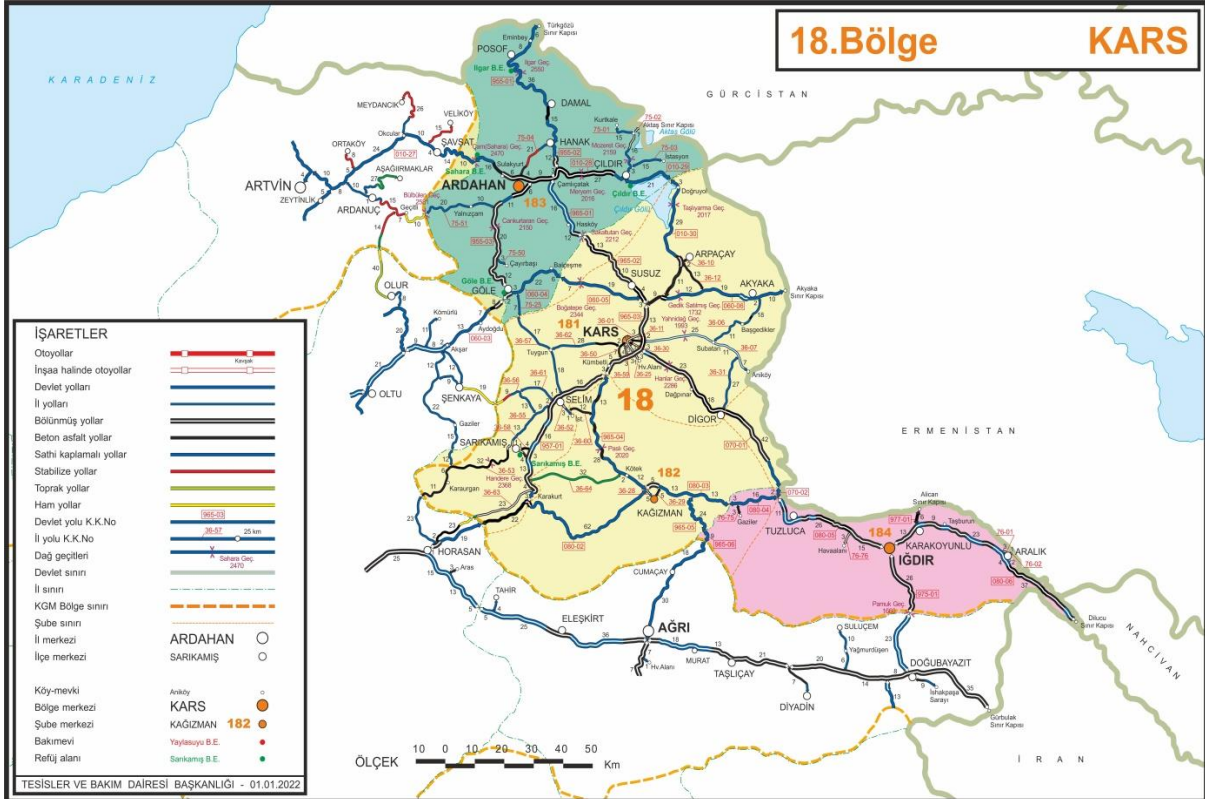
Şekil 10. Doğu Ekspresi Güzergâhi

Kaynak: TCDD, Doğu Ekspresi, <https://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tren/dogu-ekspresi/>

Kars'ın ulaşımında havayolu ve demiryolu ulaşımının dışında karayolu ulaşımı da oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Anadolu'yu Asya'ya bağlayan önemli bir kavşak noktasında olan Kars, Asya'yı boydan boya dolaşan tarihi İpek Yolunun Anadolu'daki önemli bir son durağıdır. Kars, bu yüzden ulaşım açısından stratejik bir işleve sahiptir.

Şekil 11. Kars Karayolu Ulaşım Ağı

Kaynak: <https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Bolgeler/18Bolge/iller/IlKars.aspx>

Erzurum üzerinden gelerek doğuya uzanan yol, Kars'ın en önemli karayolu bağlantısını oluşturmaktadır. Kentin diğer önemli bağlantısı Kars'tan çıkan ve kuzeye yönelen ikinci ana yoldur. Bu yol üzerinden, Ardahan'a ulaşımı sağlanmaktadır. Kars'tan çıkıp güneydoğuya yönelen bir başka yol üzerinden de Iğdır'a ulaşılmaktadır.

Öte yandan Kars'taki yol uzunluklarında 90'lı yılların başlarından günümüze kadar nasıl bir değişim yaşandığı aşağıdaki tablodan izlenebilir.

Tablo 105. Kars'ta yol uzunlukları (1995-2022)

Yıl	İl ve devlet yolu (km)	Köy yolu (km)	Demir yolu (km)
1995	695	-	172
1996	699	-	172
1997	709	-	172
1998	693	3196	172
1999	690	3192	172
2000	690	2427	172
2001	719	2458	172
2002	719	2458	172
2003	717	2458	172
2004	754	2458	172
2005	750	2458	172
2006	750	2458	172
2007	743	2458	172
2008	729	2458	172
2009	728	2457	172
2010	729	2458	172
2011	748	2458	172
2012	749	3109	172
2013	753	3151	172
2014	753	3111	172
2015	753	3111	172
2016	776	3122	172
2017	827	3080	235
2018	945	3069	235
2019	945	3068	235
2020	940	3090	235
2021	940	3210	235
2022	940	3210	235
1995-2022 Değişim (%)	35,3	0,4	36,6

Kaynak: TÜİK

Tablo 105'teki verilere göre 1995'te Kars'taki il ve devlet yolu uzunluğu 695 km iken 2022 yılı itibariyle 940 km'ye yükselmiştir. Dönemin başından bu yana il ve devlet yolu

uzunluğunda mutlak olarak 245 km’lik bir artış yaşandığı oransal olarak da değişimin %35,3 olduğu görülmektedir. Ne yazık ki aynı olumlu gelişmeyi köy yolları için söylemek mümkün değildir. Nitekim 1998’de köy yolu uzunluğu 3196 km iken 2022’de sadece 14 km’lik artışla 3210 km olarak kaydedilmiş ve dönem sonunda ancak %0,4’lük bir değişim yaşanmıştır. Buna karşılık dönem sonunda demiryolu uzunluğunun kayda değer bir şekilde arttığı (%36,6) görülebilmektedir. Öte yandan 2022 yılı itibarıyla Kars’ın il ve devlet yolu toplam uzunluğu olan 940 km’nin detaylı analizi için Tablo 106’dan yararlanılabilir.

Tablo 106. Kars’ta Satış Cinslerine Göre Yol Ağı (Km) 01.01.2023

Kars	Asfalt Yollar			Parke	Stabilize	Toprak	Geçit vermez	Top. uzunluk	Bölünmüş yol
	Asfalt Beton	Sathi Kaplama	Toplam						
Devlet Yolu	244	278	522	0				522	197,90
İl Yolu	157	223	380	1	4	32	1	418	86,70
Toplam	401	501	902	1	4	32	1	940	284,6

Kaynak: Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı, Karayolları Genel Müdürlüğü

Tablo 106’ya göre Kars’ta devlet ve il yolu toplamı olarak 900 km’lik asfalt yol bulunmaktadır. Bunun 522 km’si devlet yolu 380 km’si ise il yolu olarak hizmet vermektedir. Devlet yolundaki asfaltın neredeyse yarısı asfalt betonu yarısı ise sathi kaplama olduğu görülmektedir. Kars’ta ulaşımın sağlandığı motorlu kara taşıtları ilgili göstergeler ise aşağıdaki tabloda detaylı bir biçimde yer almaktadır.

Tablo 107. Kars'ta motorlu kara taşıtları sayısı

Yıl	Otomobil	Minibüs	Otobüs	Kamyonet	Kamyon	Motosiklet	Özel amaçlı taşıtlar	Traktör	Toplam
1995	5237	832	448	304	1043	594	158	5479	14095
1996	5145	860	431	387	996	605	161	5753	14338
1997	5353	915	432	482	980	616	194	6262	15234
1998	5624	1015	449	589	1038	618	206	6757	16296
1999	5762	1117	477	700	1055	626	206	7135	17078
2000	6097	1241	509	881	1118	638	215	7548	18247
2001	6152	1299	505	915	1138	641	210	7781	18641
2002	6234	1358	516	931	1188	644	218	7862	18951
2003	6219	1442	531	1090	1308	646	224	8213	19673
2004	5795	1230	320	1522	1568	330	88	9080	19933
2005	6151	1346	318	1852	1638	350	91	9929	21675
2006	6494	1478	325	2200	1673	516	96	10721	23503
2007	6788	1490	339	2519	1694	641	100	11364	24935
2008	7100	1527	347	2801	1749	755	102	11832	26213
2009	7469	1556	367	3390	1782	882	123	12071	27640
2010	8247	1619	379	4414	1833	916	126	12987	30521
2011	8803	1651	383	5359	1784	1023	121	14258	33382
2012	9337	1644	420	5936	1852	1135	130	15180	35634
2013	10003	1688	385	6358	1830	1211	124	16259	37858
2014	10433	1696	371	6703	1846	1310	125	17168	39652
2015	10916	1767	370	7238	1883	1362	142	18047	41725
2016	11473	1792	376	7641	1933	1376	158	19057	43806
2017	11963	1834	400	8005	1948	1475	207	19672	45504
2018	11958	1747	385	8009	1900	1553	208	20049	45809
2019	11584	1715	376	7841	1834	1647	223	19940	45160
2020	11988	1628	369	7697	1812	1761	231	20005	45491
2021	12214	1560	357	7769	1837	1869	243	19998	45847
2022	12335	1523	348	7977	1837	1963	243	19986	46212
1995-2022 Değişim %	130,4	66,4	-19,4	1555,0	87,4	218,7	25,3	219,2	203,3

Kaynak: TÜİK

Tablo 107'ye göre Kars'ta 2022 rakamları 1995'le kıyaslandığında genel toplamda motorlu kara taşıtları sayısında %203,3 oranında bir artış kaydedildiği görülmektedir. Buna göre en yüksek artış %1555 ile kamyonette görülürken onu yaklaşık %220 ile traktör takip etmektedir. Öte yandan kentteki motosiklet sayısının da 1995'e göre yaklaşık %220 oranında arttığı görülürken otomobil, minibüs ve kamyon sayısında ise %60 ila %130 arasında artışlar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte kentteki otobüs sayısında yaklaşık %20 civarında bir düşüş olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 108. Kars'ta Bin kişi başına düşen otomobil sayısı

Yıl	Bin kişi başına düşen otomobil sayısı
2007	22
2008	23
2009	24
2010	27
2011	29
2012	31
2013	33
2014	35
2015	37
2016	40
2017	42
2018	41
2019	41
2020	42
2021	43
2022	45

Kaynak: TÜİK

Kars'ta nüfus azalmasına rağmen bin kişi başına düşen otomobil sayısı her yıl giderek artmaktadır. Buna göre bin kişi başına düşen otomobil sayısı 2007'de 22 iken bu sayı 2022 itibariyle iki kattan fazla artmış ve 45 olarak kaydedilmiştir. Bu durum son yıllarda şehir merkezinde trafik yoğunluğu meydana getirmekte ve hem açık hem de kapalı otopark ihtiyacını kaçınılmaz kılmaktadır. Kentte araçlardan kaynaklı kaldırım işgali sorunu yerel basında da sıkça gündeme gelmektedir:

"Kars'ta son dönemlerde yaşanan trafik sorunu giderek artıyor. Artan araç sayısı ile birlikte duyarsız sürücüler kaldırımların üzerine park ediyor. Park edilen araçlar yayalara zorluk çıkarıyor" (Kars Manşet, 2023).

Tablo 109. Kars'ta Trafik kazaları, ölü ve yaralı sayıları

Yıl	Kaza sayısı	Ölü sayısı	Yaralı sayısı
1995	167	24	379
1996	150	36	302
1997	197	28	416
1998	262	27	495
1999	232	55	517
2000	206	44	459
2001	146	17	373
2002	164	18	423
2003	145	11	359
2004	164	19	393
2005	214	27	488
2006	178	16	450
2007	247	13	612
2008	234	6	528
2009	264	14	564
2010	318	11	795
2011	373	11	947
2012	402	13	931
2013	364	6	791
2014	394	2	831
2015	462	31	934
2016	473	26	871
2017	511	34	985
2018	468	16	961
2019	449	19	908
2020	375	21	654
2021	333	17	549
2022	348	19	552
1995-2022 Değişim (%)	108,4	-20,8	45,6

Kaynak: TÜİK

Tablo 109'a göre Kars'ta meydana gelen trafik kaza sayılarında 1995'ten 2022'ye yaklaşık %110'luk bir artış kaydedildiği görülmektedir. Buna göre 1995'te 167 trafik kazasında 24 kişi ölmüş, 379 kişi yaralanmıştır. Kaza sayısı 2022 yılı itibarıyla 348'e yükselirken bu tarihteki kazalarda ölü sayısı 19, yaralı sayısı ise 552 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu dönem sonunda (1995'e kıyasla) meydana gelen kazalarda ölü sayısının yaklaşık % 21 oranında azalması olumlu bir gelişmedir. Bununla birlikte 1995'ten 2022'ye yaralı sayısında yaklaşık %46'luk bir artış kaydedildiği görülmektedir.

Bakü-Tiflis-Kars (BTK) Demiryolu Hattı Projesi

Bakü-Tiflis Demir Yolu Hattı Azerbaycan'dan (Bakü) başlayıp Gürcistan'ın Tiflis ve Ahılkelek şehirlerinden geçerek Kars'a kadar uzanan bir hattır. Bu hat, Avrupa ve Çin arasında "Demir İpek Yolu" olarak da nitelendirilmektedir. Hattın temel amacı, Türkiye ile Gürcistan arasında doğrudan demiryolu bağlantısını kurarak bu hatla Gürcistan üzerinden Türkiye ile Azerbaycan, Orta Asya, Çin ve Moğolistan arasında demiryolu bağlantısı oluşturmaktır. Hattın açılmasıyla (30 Ekim 2017) birlikte ilk etapta 1 milyon yolcu ve 6,5 milyon ton yük taşıma kapasitesi, 2034'te ise 3 milyon yolcu ve 17 milyon ton yük taşıma kapasitesine sahip olması beklenmektedir.

Hattın faaliyete geçtiği günden bugüne 16 bin 279 vagonla 19 bin 646 konteynerle 1 milyon 7 bin ton yük taşınması gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda 6 bin 814 vagonla 8 bin 377 konteynerle 393 bin ton ihracat, 9 bin 465 vagonla 11 bin 269 konteynerle 614 bin ton ithalat taşımaları gerçekleştirilmiştir. Hattın yük taşımacılığı hizmetleri, yurtdışı lojistik hizmetleri kapsamındadır. Transit geçiş sağlanabilen lojistik faaliyetler ile dış ticarete önemli avantajlar sağlanabilmesi mümkündür. Kars, Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'ya açılan ticaret ve lojistik köprüsü olarak bu projenin önemli bir ayağını oluşturmaktadır.

19 hat üzerinde, Kars Organize Sanayi Bölgesi'nin yakınında 400 bin metrekare alan üzerine kurulu ve yıllık 412 bin ton taşıma kapasitesine sahip Kars Lojistik Merkezi'nin birinci etap ve demir yolu bağlantısı, tamamlanıp faaliyete geçti. Yapımına 2017 yılında başlanan ve merkez geçici kabulünün ardından, 21 Mayıs 2021'den itibaren taşıma ve trafik işlemlerine açılan Kars Lojistik Merkezinin 7 km'lik demiryolu bağlantısıyla BTK demiryolu hattına bağlanması planlanmaktadır. Lojistik Merkezinin tam olarak faaliyete başlamasıyla birlikte Kars'ta başta ticaret ve istihdam olmak üzere pek çok alanda ekonomik canlanmanın sağlanması beklenmektedir.

BANKACILIK VE FİNANS

15. BANKACILIK VE FİNANS

Finans sektöründe önemli bir yeri olan bankacılık, bir ekonomide neredeyse bütün faaliyetlerin merkezinde yer almaktadır. Bu yönüyle ekonomik büyümenin finansmanında önemli rol oynayan bankacılık sektörü; tasarruf sahipleri, hane halkı, girişimci ve yatırımcı olmak üzere özel ve kamu sektörünün çok önemli bir paydaşı konumundadır. Bireylerin, işletmelerin ve hükümetlerin yalnızca para yatırmak ve borç almak için bir yere ihtiyacı yoktur, aynı zamanda fonları, örneğin alıcılardan satıcılara veya işverenlere, çalışanlara veya vergi mükelleflerinden hükümete doğru hareket ettirmeleri de gerekir. Burada bankalar merkezi bir rol oynamaktadırlar. Bankacılık; en küçük kişisel çeklerden bankalar arasındaki büyük değerlerde elektronik ödemelere kadar çok sayıda ödemenin gerçekleştiği bir sektör özelliği taşımaktadır. Söz konusu sektörün Kars'taki mevcut durumunu aşağıdaki tablolardan görmek mümkündür.

Tablo 110. Kars'ta bankacılık göstergeleri (Milyon TL)

Gösterge	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Altın Depo Hesabı	21	26	48	95	345	419	604
Diğer Mevduat	22	19	26	31	50	43	62
Döviz Tevdiat Hesapları	99	149	195	342	496	800	866
İht.Dışı Krediler	1.234	1.596	1.604	1.754	2.641		
İht.Kred./ Diğer	45	38	73	82	131	103	189
İht.Kred./ Gayrimenkul	26	28	36	36	51	58	82
İht.Kred./ Mesleki	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	1	3
İht.Kred./ Tarım	518	627	685	763	860	1.100	1.728
İht.Kred./ Turizm	2	3	4	3	8	9	18
Resmi Kuruluşlar Mevduatı	176	263	232	267	243	299	401
Tasarruf Mevduatı	565	687	754	896	1.043	1.316	2.567
Ticari Kuruluşlar Mevduatı	161	130	123	157	247	221	575
Üye İşyeri Sayısı	4577	4771	5322	5169	5.153	5.852	6.544
ATM Sayısı	86	93	97	98	102	109	100
POS Sayısı	4.257	3.838	5.051	4.614	4.354	4.504	5.030
Çalışan Sayısı	270	281	277	278	278	276	259
Banka sayısı	12	12	12	12	12	12	11

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Kars'ta bankacılık ve finansal göstergelere bakıldığında kentte bu anlamda son dönemlerde önemli bir değişim yaşandığı söylenebilir. Altın Depo Hesabı, Mevduat hesabı, Kullanılan krediler, Tasarruf Mevduatı Hesap Adedi, Üye İşyeri Sayısı, ATM Sayısı gibi göstergelerin tamamında son beş yılda kayda değer artışlar kaydedilmiştir. Ancak bankacılık alanında çalışan sayısında kayda değer bir artış yaşanmadığı gibi 2022 yılı itibariyle düşüş yaşandığı görülmektedir. Kars'ta kullanılan kredilerin dağılımı kredilerin türlerine göre Tablo 111'de yer almaktadır.

Tablo 111. Kars İli Kredi Dağılımı 2016-2021 (Milyon TL)

Yıl	Taşıt Kredisi	Konut Kredisi	Kredili Mevduat Hesabı	Diğer Tüketici Kredileri	Bireysel Kredi Kartları
2016	48,3	953,7	83,3	1.380,7	405
2017	42,9	1.147,5	94,5	1.580,1	486,1
2018	42,5	1.259,6	125	1.763,1	549,5
2019	40,5	1.256,6	150,3	1.997	613,9
2020	62,5	1.601,5	171,2	3.191,8	721,1
2021	82,4	1.775,3	282,2	3.750,9	1.086,8

Kaynak: BDDK

Tablo 111 incelendiğinde Kars'ta kredilerin büyük bir kısmını tüketici kredilerinin ve konut kredilerinin oluşturduğu görülmektedir. 2020 ve 2021 yıllarında ise tüketici kredilerinde çok büyük bir artış görülmüş ve toplam kredilerin yarısından fazlası tüketici kredilerinden oluşmuştur. Bütün kredi çeşitlerinde 2020 yılı itibariyle bir artış görülmesi söz konusu yıl itibariyle merkez bankası tarafından uygulanan faiz indirimleri sonucunda kredi faizlerinde yaşanan düşüşlerden kaynaklanmaktadır. Düşük kredi faizlerinin yanı sıra enflasyonist baskılar ve borçluluk düzeyinin artmasının da krediler üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. 2020 yılı itibariyle kredili mevduat hesabı ve bireysel kredi kartı kullanımındaki artışlar bu görüşü destekler niteliktedir. 2019 yılında 613 milyon TL olan bireysel kredi kartı kullanımı 2021 yılında yaklaşık 1,1 milyar TL'ye ulaşmıştır. Benzer şekilde 2019 yılında 150 milyon TL olan kredili mevduat hesabı kullanımı 2021 yılında 282 milyon TL'ye yükselmiştir.

Türkiye'deki toplam 57 bankanın 11 tanesi Kars'ta faaliyet yürütmesine karşın bu 11 banka büyüklük olarak ilk sıralarda yer alan bankalardır. Kars'ta şube başına ortalama nüfus 2016 yılında 12.074 iken bu sayı 2021 yılında 10.410'a düşmüştür. Bu düşüş üzerinde hem şube sayısındaki artışın hem de nüfustaki azalışın etkileri vardır. Aynı şekilde ATM başına düşen ortalama nüfus da aynı sebeplerle azalış göstermiştir. 2016 yılında ATM başına düşen ortalama nüfus 3.370 iken bu sayı 2021 yılında 2.579 olmuştur. Finansal erişim kavramı bağlamında bu düşüşler Kars için olumlu birer gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bağlamda Kars bankacılık sektörü Türk Bankacılık sektöründen ayrılmaktadır. Türk Bankacılık sektörü finansal erişim kavramı bağlamında geriye doğru giderken, Kars ileriye doğru gitmektedir. Finansal katılım kavramı bağlamında ise Kars bankacılık sektörü ile Türk Bankacılık sektörü aynı yönde hareket etmektedir. Kars ilinde 2016'da nüfus başına ortalama mevduat miktarı 3.604 TL iken bu miktar 2021 yılında 11.023 TL'ye yükselmiştir. Aynı şekilde nüfus başına ortalama kredi miktarı da artış göstermiş ve 2016'da 6.300 TL olan miktar 2021 yılında 15.698 TL'ye yükselmiştir. Türkiye genelinde olduğu gibi Kars'ta da mevduat miktarlarındaki artış kredi miktarlarındaki artıştan daha fazla olmuştur. Türk Bankacılık sektöründe olduğu gibi Kars bankacılık sektöründe de mevduatların kompozisyonunda önemli değişiklikler olmuştur. 2016 yılında toplam mevduatlar içerisinde tasarruf

mevduatlarının oranı %54,1 iken bu oran 2021 yılında %42,6'ya gerilemiştir (Akça, 2022, ss.95-96). Öte yandan son on yıllık dönemde Kars'ta çek ve senetlere dair istatistiklere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 112. Kars'ta Çek ve Senet istatistikleri (TL)

Yıl	Protesto Edilen Senetler		Karşılıksız İşlemi Yapılan Çekler		İbrazında Ödenen Çekler		
	Adet	Tutar	Adet	Tutar	Adet	Tutar	Kişi Sayısı
2011	555381	4.754.793.920	1272	14.203.597,00	39816	288.213.026,00	9154
2012	675037	6.772.056.326	1860	22.171.521,00	35950	333.846.922,00	8428
2013	905163	7.405.693.446	1602	22.252.623,00	38869	447.979.348,00	8719
2014	1003869	8.215.905.784	1396	25.077.467,00	40965	536.783.556,00	9641
2015	999566	10.076.507.330	910	21.470.406,00	41874	595.880.020,00	10211
2016	1016816	12.283.931.510	1419	38.073.596,00	40842	605.747.896,00	9917
2017	939671	12.682.945.450	795	29.285.209,00	37818	637.265.446,00	9734
2018	938006	18.727.972.030	939	32.973.856,00	41245	807.982.576,00	10318
2019	916132	21.134.218.500	1617	50.951.509,00	31654	675.552.882,00	8657
2020	571576	11.212.300.470	492	9.516.804,00	26696	704.868.832,00	8065
2021	420390	11.874.391.480	234	16.750.022,00	28473	950.940.456,00	8582
2022	292000	12.063.581.700,00	153	10.634.299,00	31080	1.693.949.680,00	9270

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği Risk Merkezi

Kars'ta protesto edilen senet sayısı 2011'den 2022'ye kadar ciddi bir artış kaydetmekle birlikte senet tutarlarında da üç kat bir artış olduğu görülmektedir. Karşılıksız işlemi yapılan çek sayısı da aynı dönemde artış kaydetmiş ve çek tutarı da yine 2022'ye gelindiğinde üç kattan daha fazla artmıştır. Özellikle son iki yılda protesto edilen senet sayısı ve karşılıksız işlemi yapılan çek sayısında çarpıcı bir düşüş yaşandığı görülmektedir.

GÜVENLİK

16. GÜVENLİK

Güvenlik ve asayiş durumu, bir ülkenin ekonomik kalkınmasında önemli bir etkiye sahiptir. Kalkınma ve güvenlik arasındaki bağ, özellikle son dönemlerde çok sayıda araştırmaya konu olmaya başlamıştır. Buna göre sosyoekonomik kalkınmada geri olan toplumlarda suç oranlarının ve güvenlik endişelerinin arttığı görülmektedir. Dolayısıyla güvenlik ve asayişin sağlanarak suç oranlarının azaltılmasının önemli bir yolu sosyoekonomik değişkenlerin iyileştirilmesidir.

Örneğin Kars özelinde yapılan bir araştırmada (Akdeniz ve Üzümcü, 2013, ss.21-23). ekonomik durum ve işlenen suç arasındaki ilişki, istatistiksel olarak ortaya konulmuştur. Bu araştırmanın bulgularına göre hükümlülerin işledikleri suçlar ile ekonomik durumları arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Yani hükümlülerin işledikleri suçların ekonomik durumlarına göre farklılık gösterdiği söylenebilir. Mesela hırsızlık suçu gelir düzeyi yükseldikçe azalırken, uyuşturucu suçunda ise gelir düzeyi arttıkça suç oranı da artmaktadır. Gasp ve kapkaç suçlarının ise her gelir grubunda işlendiği görülmektedir. Çünkü gelir düzeyi düşük hükümlülerde kapkaç suçu görülmesine karşın, gelir düzeyi yüksek hükümlülerde nispeten daha yüksek oranda gasp suçu görülmektedir. Aşağıdaki tablolar, hem söz konusu çalışmanın bulgularını resmi verilerle karşılaştırma hem de Kars'taki güvenlik ve asayiş durumunu analiz etme imkanı sağlaması açısından dikkat çekicidir.

Tablo 113. Kars'ta suç türüne göre ceza infaz kurumuna giren hükümlüler, 2013-2020

Sıra	Suç Türü	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Yaralama	179	137	136	151	128	163	167	146
2	Hırsızlık	50	62	53	52	60	69	86	62
3	Tehdit	33	39	47	71	52	44	51	40
4	Öldürme	32	56	48	48	30	44	56	33
5	Ateşli silahlar ve bıçaklar ile ilgili suçlar	71	30	36	28	31	27	34	48
6	Yağma (Gasp)	5	26	40	33	25	30	35	11
7	Uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti	7	15	12	21	27	26	41	12
8	Kaçakçılık	15	28	21	15	17	20	21	8
9	İcra İflas Kanunu'na muhalefet	15	19	20	34	33	8	6	8
10	Görevi yaptırmamak için direnme	13	14	4	6	53	19	20	26
11	Hakaret	18	22	10	16	17	17	18	9
12	Kişiyi hürriyetinden yoksun kılma	8	17	17	22	21	16	16	12
13	Cinsel suçlar	10	16	15	11	15	19	19	9
14	Ailenin korunması tedbirine aykırılık	11	16	13	21	11	15	13	18
15	Trafik suçları	1	7	8	9	15	18	25	32
16	Uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanma, satın alma	8	10	15	12	5	14	15	5
17	Askeri Ceza Kanunu'na muhalefet	3	1	1	2	10	18	37	50
18	Dolandırıcılık	2	10	4	12	15	10	18	16
19	Mala zarar verme	22	6	7	9	12	6	4	5
20	Sahtecilik	8	12	6	8	7	4	13	8
21	Diğer suçlar	87	82	74	94	87	136	178	141
	Toplam hükümlü sayısı	598	625	587	675	671	723	873	699

Kaynak: TÜİK

Tablo 113'e göre Kars'ta cezaevine giren hükümlü sayısında son dönemlerde artış dikkat çekerken en çok işlenen suç türlerinin; yaralama, hırsızlık, tehdit ve öldürme olduğu

görülmektedir. Öte yandan son yıllarda Kars'ta hırsızlık, yağma (gasp) ve uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti suçlarından cezaevine giren hükümlü sayısındaki ürkütücü artış dikkat çekmektedir.

Hırsızlık suçundan hüküm giyip cezaevine giren kişi sayısı 2013'te 50 iken 2019'da 86'ya yükselmiştir. Aynı dönemlerde yağma (gasp) suçundan giren kişi sayısı 5'ten 35'e, uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticaretinden giren kişi sayısı ise 7'den 41'e yükselmiştir. Uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanma ve satın alma suçundan cezaevine giren kişi sayısı da dikkate alındığında ne yazık ki uyuşturucunun son dönemlerde Kars için ne kadar ciddi bir tehdide dönüştüğü açıkça görülmektedir. Bununla birlikte 2020 yılında bir önceki yıla göre söz konusu suçlarla ilgili rakamlarda düşüş yaşanmış olması olumlu bir gelişmedir.

Tablo 114. Kars'ta suç türüne göre ceza infaz kurumundan çıkan hükümlüler, 2013-2020

Sıra	Suç Türü	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Yaralamak	200	140	127	186	128	154	160	240
2	Tehdit	34	30	46	81	57	40	89	47
3	Hırsızlık	39	45	36	61	45	54	79	120
4	Ateşli silahlar ve bıçaklar ile ilgili suçlar	92	33	34	34	32	29	46	64
5	Öldürme	22	25	36	38	48	34	38	28
6	Yağma (Gasp)	3	12	6	36	21	27	35	27
7	İcra İflas Kanunu'na muhalefet	15	19	21	33	33	9	6	2
8	Kaçakçılık	13	12	24	26	15	16	24	13
9	Görevi yaptırmamak için direnme	12	15	5	5	55	16	21	43
10	Kişiyi hürriyetinden yoksun kılma	5	4	8	34	25	28	21	19
11	Hakaret	18	23	11	15	18	15	24	19
12	Ailenin korunması tedbirine aykırılık	12	16	13	20	11	13	19	19
13	Askeri Ceza Kanunu'na muhalefet	21	3	2	-	12	19	40	59
14	Uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanma, satın alma	9	8	15	14	5	13	22	20
15	Trafik suçları	1	7	8	9	15	17	27	35
16	Mala zarar verme	22	8	6	10	11	3	9	7
17	Cinsel suçlar	6	6	8	6	6	18	15	12
18	Dolandırıcılık	1	5	4	12	12	9	21	28
19	Uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti	3	5	5	13	10	10	14	13
20	Sahtecilik	6	10	4	8	7	1	12	12
21	Diğer suçlar	82	60	72	116	67	103	178	156
Toplam hükümlü sayısı		616	486	491	757	633	628	900	983

Kaynak: TÜİK

Tablo 114 dikkatle incelendiğinde en başlardaki suç türlerinin bir önceki tablodaki suçlarla büyük ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Buna göre yaralama, tehdit, hırsızlık ve ateşli silahlar ve bıçaklarla ilgili suçlar ilk sıralarda dikkat çekmektedir.

Tablo 115. Kars'ta cezaevine girenlerin eğitim düzeyi

Yıl	Okuma yazma bilmeyen	Okuryazar olup bir okul bitirmeyen	İlkokul	İlköğretim	Ortaokul ve dengi meslek okulu	Lise ve dengi meslek okulu
2007	17	20	206	141	96	101
2008	10	6	154	70	37	57
2009	13	27	106	101	21	59
2010	10	37	44	121	22	82
2011	5	20	59	72	17	51
2012	5	29	97	136	27	74
2013	10	32	155	167	59	124
2014	12	39	150	160	76	140
2015	10	37	106	176	68	153
2016	15	42	138	192	93	163
2017	6	30	147	214	77	155
2018	1	21	129	256	96	175
2019	9	33	126	178	223	225
2020	7	21	75	119	218	180

Kaynak: TÜİK

Kars'ta cezaevine girenlerin eğitim düzeyine bakıldığında okum yazma bilmeyenler ile ilkokul düzeyindekilerin sayısında bir düşüş kaydedilirken geri kalan bütün eğitim düzeylerinde 2007'den 2020'ye gelindiğinde ciddi yükseliş dikkat çekmektedir. Buna göre 2007'de cezaevine giren kişilerden okuma yazma bilmeyen sayısı 17 iken 2019'da bu sayı 7 kişi olarak kaydedilmiştir. Aynı dönemde (2007) eğitim düzeyi ilkokul olan 206 kişi iken 2020'de bu sayı 75'e düşmüştür.

Öte yandan 2007'de cezaevine giren 96 kişi ortaokul ve dengi meslek okulu düzeyindeyken 2020'de bu eğitim düzeyindeki kişi sayısı 218'e yükselmiştir. Aynı durum lise düzeyinde de görülmekte ve 2007'den 2020'ye gelindiğinde neredeyse ikiye katlandığı görülmektedir. Yani 2007'de lise ve dengi meslek okulu mezunu 101 kişi cezaevine girerken 2019'da bu eğitim düzeyinde cezaevine giren kişi sayısı 225 olmuştur. Öte yandan 2020 yılında rakamlarda bir önceki yıla göre düşüş kaydedilmiş olması Kars için olumlu bir gelişmedir.

SİVİL TOPLUM

17. SİVİL TOPLUM

Sivil toplum; okullar ve üniversiteler, meslek birlikleri ve sosyokültürel kurumlar dahil olmak üzere hükümetle ilişkili olmayan kuruluşlardan oluşmaktadır. Çeşitli alanlarda ve çok sayıda rol üstlenen sivil toplum kuruluşları hem vatandaşlar hem de hükümetler açısından önemli birer bilgi kaynağıdır. Bu kuruluşlar hükümet politikalarını ve eylemlerini izlemekle birlikte savunuculuk yaparak hükümet, özel sektör ve diğer kurumlar için alternatif politika önerileri sunarlar. Sivil toplum kuruluşları ülkelerin demokratikleşme ve kalkınmasında önemli rol oynamaktadırlar. Bu kuruluşlar aynı zamanda kapsadığı hedef grupları, faaliyetleri ve projeler ile yerel kalkınmanın ve yerel kapasite geliştirmenin de temel aktörleri olarak görülmektedir. Türkiye’de sivil toplumdaki söz edilirken genelde dernek ve vakıflar ilk akla gelse de bunların yanı sıra; sendikalar, kooperatifler, meslek örgütleri ve birlikler de sivil toplumun önemli bileşenleridir. Bu çerçeveden hareketle Kars’taki sivil toplum kuruluşlarının mevcut göstergeleri aşağıdaki tablolarda sunulmuştur.

Tablo 116. Kars’ta dernek sayısı

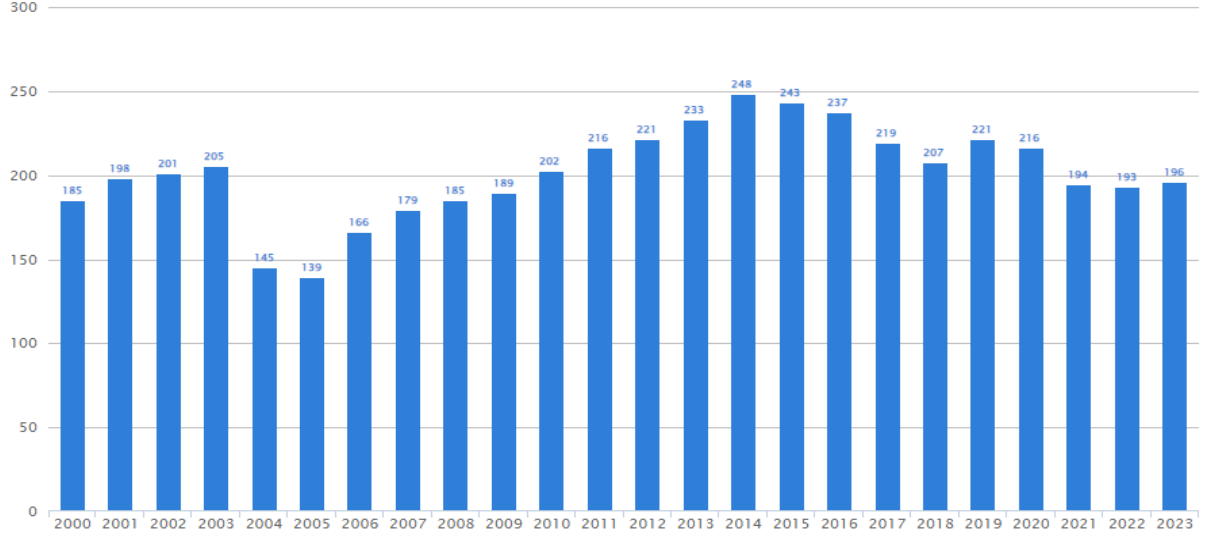
Dernek Faaliyet Alanı	2023	Pay (%)
Dini Hizmetlerin Gerçekleştirilmesine Yönelik Faaliyet Gösteren Dernekler	44	22,4
Mesleki ve Dayanışma Dernekleri	36	18,4
Kültür, Sanat Ve Turizm Dernekleri	22	11,2
Eğitim Araştırma Dernekleri	19	9,7
İnsani Yardım Dernekleri	15	7,7
Çevre Doğal Hayat Hayvanları Koruma Dernekleri	11	5,6
Toplumsal Değerleri Yaşatma Dernekleri	11	5,6
Spor ve Spor İle İlgili Dernekler	9	4,6
Hak Ve Savunuculuk Dernekleri	6	3,1
Bireysel Öğreti ve Toplumsal Gelişim Dernekleri	4	2,0
Şehit Yakını ve Gazi Dernekleri	4	2,0
Düşünce Temelli Dernekler	3	1,5
Sağlık Alanında Faaliyet Gösteren Dernekler	3	1,5
Gıda, Tarım ve Hayvancılık Alanında Faaliyet Gösteren Dernekler	2	1,0
İmar, Şehircilik ve Kalkındırma Dernekleri	2	1,0
Dış Türkler İle Dayanışma Dernekleri	2	1,0
Engelli Dernekleri	1	0,5
Kamu Kurumları ve Personelini Destekleyen Dernekler	1	0,5
Uluslararası Teşekküller İşbirliği Dernekleri	1	0,5
Toplam	196	100,0

Kaynak: İçişleri Bakanlığı

Tablo 116’ya göre Kars’ta 2023 yılı itibariyle 196 dernek aktif olarak faaliyet göstermektedir. Buna göre ilk sırada %22,4’lük payla (44 tane) *Dini Hizmetlerin Gerçekleştirilmesine Yönelik Faaliyet Gösteren Dernekler* yer almaktadır. *Mesleki ve Dayanışma Dernekleri* %18,4 ile ikinci sırada yer alırken, *Kültür, Sanat Ve Turizm Dernekleri*

ise %11,2 ile üçüncü sırada yer almaktadır. Kars'taki dernek sayılarında 2000 yılından günümüze nasıl bir değişim yaşandığı Şekil 12'den izlenebilir.

Şekil 12. Kars'ta Yıllara Göre Faal Dernek Sayıları

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı (2023).

Şekil 12'ye göre Kars'ta faal olan dernek sayılarında 2000-2003 arası dönemde sürekli bir artış kaydedilmiştir. Ancak üç yıllık artışın ardından çarpıcı bir düşüş yaşanmış ve 2005'te Kars'taki en düşük dernek sayısı (139) kaydedilmiştir. Bu sayı son yirmi yıllık süreçteki en düşük dernek sayı olması açısından dikkat çekicidir. Ancak 2005'ten itibaren 2014'e kadar kentteki dernek sayısında düzenli bir artış kaydedilmiş ve 2014'te en yüksek sayıya (248) ulaşıldığı görülmektedir. Bu tarihten sonra kentteki dernek sayısı hızla düşmüş ve 2023 itibariyle 196 olarak kaydedilmiştir.

Tablo 117. Kars'ta sendika göstergeleri, 2022

Sendika İş Kolu	Sendika sayısı
01-Büro, bankacılık ve sigortacılık hizmetleri	1
02-Eğitim, Öğretim ve Bilim Hizmetleri	3
02-Gıda Sanayi	1
03-Sağlık ve Sosyal Hizmetler	3
09-Tarım ve Ormancılık Hizmetleri	1
11-Diyanet ve Vakıf Hizmetleri	1
20-Genel İşler	2
İşveren Sendikası	1
Toplam	13

Kaynak: İçişleri Bakanlığı

Tablo 117'ye göre Kars'ta 2022 yılı itibariyle toplamda 13 sendika aktif olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Bunlardan sayıca en fazla olanın Sağlık ve Sosyal Hizmetler ile Eğitim, Öğretim ve Bilim Hizmetleri alanında faaliyet gösteren sendikalar olduğu görülmektedir.

VERGI

18. VERGİ

Hükümetler, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı teşvik etmek amacıyla birtakım sosyal programlar ve kamu yatırımlarını hayata geçirmektedirler. Sağlık, eğitim, altyapı ve diğer hizmetleri sağlayan programlar, ekonomik büyümenin yanı sıra toplumsal refahı da arttırma amacı taşımaktadır. Dolayısıyla bu yatırımların kesintisiz sağlanabilmesi için sürdürülebilir finansman kaynaklarına ciddi ihtiyaç duyulmaktadır. Bu finansman ihtiyacı hükümetler tarafından vergilendirme yoluyla sağlanmaya çalışılmakta ve tüm illerden toplanan vergilerle genel bütçeye katkı sağlanmaktadır. Bu bağlamda vergilerin sağlıklı bir şekilde tahsil edilmesi oldukça önem taşımaktadır.

Tahsilat oranlarının arttırılabilmesi için öncelikle kayıt dışı ekonomiyle mücadele edilmesi gerekir. Ancak bunun yanı sıra hem vergi oranlarının düzeyinin hem de vergi matrahının da dikkatli bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Ayrıca hükümetin vergi mükelleflerini vergiye katılmaktan caydırmayacak bir vergi uyum sistemi tasarlaması gerekmektedir. Nitekim işletmeler için vergi maliyetinin miktarı yatırım ve büyüme açısından son derece önemlidir. Vergilerin yüksek olduğu yerlerde işletmeler resmi sektörden çekilme eğiliminde olmaktadır. Nitekim daha yüksek vergi oranlarının daha az kayıtlı işletme ve daha düşük özel yatırımla ilişkili olduğu bilinmektedir. Çünkü işletmeler vergileri karşılığında ne aldıklarına önem vermektedirler.

Örneğin bir şehirdeki altyapı, ekonomik faaliyetin konumunun ve gelişebilecek sektör türlerinin belirlenmesinde, kısacası ekonominin sağlıklı işleyişi için çok önemli rol oynamaktadır. Aynı şekilde sağlıklı bir iş gücü, bir ekonominin rekabet gücü ve üretkenliği için hayati öneme sahiptir. Bunun yanı sıra temel eğitim her çalışanın verimliliğini artırır ve kaliteli yüksek öğrenim ve öğretim, ekonomilerin değer zincirinde basit üretim süreçleri ve ürünlerinin ötesine geçmesine imkan tanır. Dolayısıyla toplanan vergilerle eğitim, sağlık ve altyapı hizmetlerinin sağlanmasına dönük yatırımları hayata geçirmek hem ekonomik hem de ahlaki nedenlerden dolayı gereklidir. Bu çerçeveden hareketle Kars'ın vergi göstergelerindeki dönemlik değişimleri aşağıdaki tablolardan izleyebilmek mümkündür.

Tablo 118. Kars'ın Genel Bütçe Vergi Gelirleri (TL)

Yıl	Brüt Tahakkuk	Brüt Tahsilat	Tahsilat oranı (%)	Toplam tahsilat içindeki payı %	Toplam tahsilat içindeki sırası
2008	105.766.360	81.687.454	77,2	0,04	70
2009	119.777.475	91.070.629	76,0	0,05	71
2010	139.608.435	103.108.457	73,9	0,04	70
2011	168.493.071	126.769.473	75,2	0,04	70
2012	187.759.711	147.035.630	78,3	0,05	70
2013	208.470.572	160.838.134	77,2	0,04	72
2014	240.288.778	187.380.075	78,0	0,05	72
2015	273.353.644	208.200.396	76,2	0,04	71
2016	340.522.441	257.500.834	75,6	0,05	71
2017	403.266.200	313.482.836	77,7	0,05	71
2018	466.235.485	358.978.720	77,0	0,05	71
2019	531.686.255	408.057.687	76,8	0,05	71
2020	612.146.966	465.945.728	76,1	0,05	68
2021	2.714.550.563	583.288.832	21,5	0,04	71
2022	941.171.580	740.336.091	78,7	0,03	72

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı, Bütçe Gelirleri

Tablo 118'e göre Kars'taki vergi gelirlerinin tahakkuk ve tahsil tutarlarına bakıldığında son on yılda önemli miktarda bir artış yaşandığı görülmektedir. Ancak 2008'den bu yana vergi tahsilat oranının ortalama %70 civarında seyretmesi dikkat çekicidir. Tahsilat oranının en düşük olduğu yıl %21,49 ile 2021 yılı olmuştur. Ancak bu düşüş Kars'a özgü değildir. Çünkü Türkiye'de 2021'de tahakkuk tahsilat oranı %80,6 ile son 20 yılın en düşük ikinci seviyesini görmüştür. Bu dönemin en düşük seviyesi ise %80,1 ile Pandeminin ilk kez görüldüğü 2020'de gerçekleşmiştir.

Öte yandan Kars'ta 2008'den bu yana en yüksek tahsilat oranının %78,7 ile 2022'de gerçekleştiği görülmektedir. Tabloda dikkat çeken başka bir veri ise Kars'taki tahsilatın Türkiye'deki tahsilat içindeki payının oldukça düşük olmasıdır. Kars, dönem boyunca toplam tahsilat içindeki pay açısından 81 il içinde (2020 yılı hariç) ortalama 70'nci sırada yer almıştır. Bu durumun elbette çeşitli sebepleri olmakla birlikte kayıt dışılık, sürekli hale gelen vergi afları ve yapılandırmaların mükelleflerin vergi ödeme davranışını olumsuz etkilemesi gibi sebepleri sayabiliriz. Tablo 119'da ise gelir vergisi göstergeleri yer almaktadır.

Tablo 119. Kars'ta Gelir Vergisi göstergeleri (TL)

Yıl	Faal Mükellef Sayısı	Matrah	Tahakkuk Eden
2011	3.362	35.608.855,59	7.249.002,55
2012	3.132	37.718.632,36	7.273.028,05
2013	3.157	39.208.997,52	7.583.015,51
2014	3.075	44.895.980,14	8.933.333,36
2015	4.311	56.450.653,74	11.191.437,63
2016	4.401	62.602.859,07	12.930.306,20
2017	4.377	64.533.181,87	14.051.230,54
2018	4.417	63.663.716,06	13.937.387,89
2019	4.270	67.232.048,49	14.615.912,05
2020	3.520	*	*
2021	3.644	*	*
2022	3.870	*	*

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı, Bütçe Gelirleri

Tablo 119'a göre Kars'ta son on yıllık dönemde gelir vergisi mükellef sayısında kayda değer bir değişim yaşanmadığı görülmektedir. Faal mükellef sayısının 2018'de 4.417 kişi ile en yükse sayıya ulaştığı ancak 2022 itibariyle bu sayının 3.870'e kadar gerilediği görülmektedir. Bununla birlikte matrah ve tahakkuk tutarlarının neredeyse iki katına çıkması dikkat çekmektedir. Gelir İdaresi Başkanlığı, matrah ve tahakkuk tutarlarına ait istatistikleri en son 2019'da yayınladığı için son üç yılın verileri tabloda yer almamaktadır.

Tablo 120. Kars'ta Kurumlar Vergisi göstergeleri (TL)

Yıl	Faal Mükellef Sayısı	Matrah	Tahakkuk Eden
2011	715	44.013.447,41	8.802.689,45
2012	657	41.449.080,52	8.289.815,98
2013	640	22.903.619,53	4.580.723,86
2014	632	25.630.408,41	5.115.838,66
2015	629	27.440.021,42	5.472.796,92
2016	652	31.315.490,93	6.120.896,99
2017	694	39.611.391,65	7.128.080,12
2018	738	41.319.243,65	8.708.729,21
2019	748	49.458.295,90	10.293.673,66
2020	870	*	*
2021	886	*	*
2022	931	*	*

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı, Bütçe Gelirleri

Kars'ta kurumlar vergisi mükellef sayılarında 2011-2014 arası dönemde bir düşüş yaşanmış ancak 2016'dan itibaren günümüze kadar düzenli olarak bir artışın yaşandığı görülmektedir. Buna göre 2015'te 715 olan faal mükellef sayısı 2015'te 629'a kadar gerilerken bu tarihten itibaren mükellef sayısı giderek artmış ve 2022 yılı itibariyle 931'e

yükselmiştir. Bu durum matrah ve tahakkuk tutarlarına da yansımış ve dönem boyunca her iki göstergede de sınırlı bir artış kaydedilmiştir. Gelir İdaresi Başkanlığı matrah ve tahakkuk tutarlarına ait istatistikleri en son 2019'da yayınladığı için son üç yılın verileri tabloda yer almamaktadır.

TELEKOMÜNİKASYON

19. TELEKOMÜNİKASYON

Teknolojik gelişmelere bağlı olarak elektronik haberleşme sektöründeki hizmet talebi her yıl giderek artmaktadır. Sektördeki elektronik haberleşme hizmetlerinin kullanımı ve yaygınlık oranları Kars 'ta da her geçen yıl artmakta olup söz konusu hizmetlerin kullanım göstergeleri Tablo 121'de sunulmuştur.

Tablo 121. Kars'ta telekomünikasyon göstergeleri (2017-2022)

Gösterge	2017	2018	2019	2020	2021	2022	(2017-2022) değişim %
Sabit Telefon Erişim Hat Sayısı	19.585	21.197	21.918	26.413	27.865	25.220	22,3
Sabit Telefon Santral Kapasitesi	59.655	43.664	42.984	45.200	46.384	52.608	-13,4
Ankesörlü Telefon Sayısı	529	528	265	215	184	151	-250,3
Mobil Telefon Abone Sayısı	200.988	200.820	199.399	201.342	207.029	209.847	4,2
Mobil Telefon Abone Sayısı - 2N	3.294	1.454	969	902	1.219	2.910	-13,2
Mobil Telefon Abone Sayısı 3N+4.5N	197.694	199.366	198.430	200.440	205.810	206.937	4,5
Genişbant İnternet Abone Sayısı	180.485	187.010	191.360	206.940	216.374	224.154	19,5
Sabit Genişbant İnternet Abone Sayısı	17.508	19.999	21.668	29.857	33.098	34.973	49,9
Fiber	1.966	3.314	4.748	7.344	8.906	10.408	81,1
xDSL	15.517	16.659	16.893	22.487	24.169	24.536	36,8
Diğer	25	26	27	26	23	29	13,8
Mobil Genişbant İnternet Abone Sayısı	162.977	167.011	169.692	177.083	183.276	189.181	13,9
Mobil Bilgisayardan İnternet	1.290	970	1.173	695	646	1.055	-22,3
Mobil Cepten İnternet	161.687	166.041	168.519	176.388	182.630	188.126	14,1
Fiber-Optik Kablo Uzunluğu-km	2.112	2.580	2.768	2.847	3.145	3.231	34,6

Kaynak: Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, Yıllık İl İstatistikleri

Tablo 121'e bakıldığında Kars'ın telekomünikasyon göstergelerinde son dönemlerde önemli ilerlemeler kaydedildiği görülmektedir. Göstergelerde öne çıkan en büyük değişim %81,1 ile Fiber alanında görülürken Sabit Genişbant İnternet Abone Sayısındaki değişim yaklaşık %50, Genişbant İnternet Abone Sayısı ise yaklaşık %20 oranında artmıştır. Bu yüksek oranlar kentteki teknik altyapının özellikle internet teknolojisi bakımından her yıl giderek gelişme kaydettiğini göstermesi açısından önemlidir.

***SOSYO-EKONOMİK
GELİŞMİŞLİK VE
REKABETÇİLİK***

20. SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİŞLİK VE REKABETÇİLİK

Sosyoekonomik kalkınma kısaca bir toplumdaki sosyal ve ekonomik gelişme sürecini ifade etmektedir. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (SEGE) Araştırmaları bu anlamda oldukça önemli göstergeler sunmaktadır. Bu araştırmalar ilçe, il ve bölgelerin gelişmişlik düzeylerini ve eğilimlerini tespit etme ve birbirleriyle karşılaştırma imkânı sağlayan önemli çalışmalarlardır. Eskiden Devlet Planlaması Teşkilatı günümüzde ise Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından hazırlanıp yayınlanan SEGE raporları 1996, 2003, 2011 ve son olarak il düzeyinde 2017 yılında yayınlanmıştır. Söz konusu dönemlere ait raporlarda Kars'ın 81 il içindeki sıralaması Tablo 122'de tabloda yer almaktadır.

Tablo 122. Kars'ın yıllara göre Sosyoekonomik Gelişmişlik (SEGE) sıralaması

Yıl	SEGE Sırası	Endeks Değeri	Kademe
1996	62/79	-0,75467	6
2003	67/81	-0,81944	5
2011	68/81	-1,0923	6
2017	69/81	-1,125	6

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı

Kars, kısaca SEGE olarak ifade edilen sosyoekonomik gelişmişlik endeksi sıralamasında 1996'da 79 il arasında 62.sırada yer alırken 2003'te 81 il arasında 67.sırada, 2011'de 81 il arasında 68.sırada ve son olarak 2017'de 81 arasında 69.sırada yer almıştır. Kısacası Kars, SEGE sıralamalarında 2003'ten bu yana geriye düşmektedir. Kars'ın bu endekste daha üst basamaklara gelebilmesi kentin sahip olduğu sosyoekonomik göstergelerin iyileştirilmesiyle mümkün olacaktır.

Tablo 123. Kars'ın ilçelerinin Sosyoekonomik Gelişmişlik (SEGE) sıralaması, 2004

İlçe sırası	Gelişmişlik Sırası (872 İlçe İçinde)	Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi
1. Merkez	189	0,48958
2. Sarıkamış	595	-0,49395
3. Kağızman	716	-0,7181
4. Akyaka	766	-0,8489
5. Selim	791	-0,95361
6. Susuz	799	-1,00333
7. Arpaçay	807	-1,07705
8. Dığor	839	-1,30191

Kaynak: DPT, İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2004)

Sosyoekonomik gelişmişlik sıralamalarına göre 2004 yılında en gelişmiş üç ilçenin sırasıyla Merkez, Sarıkamış ve Kağızman olduğu görülmektedir. En az gelişmiş ilçenin de 872 ilçe arasında 839'uncu sırada yer alan Dığor olduğu görülmektedir.

Tablo 124. Kars'ın ilçelerinin Sosyoekonomik Gelişmişlik (SEGE) sıralaması, 2017

İlçe sırası	Gelişmişlik Sırası (970 İlçe içinde)	Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi
1. Merkez	258	0,376
2. Sarıkamış	770	-0,702
3. Akyaka	831	-0,905
4. Arpaçay	872	-1,053
5. Susuz	877	-1,057
6. Selim	885	-1,089
7. Kağızman	890	-1,129
8. Digor	934	-1,376

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması 2017

İlçelerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralamalarının en son yayınlandığı 2017 yılında en gelişmiş üç ilçenin değiştiği görülmektedir. Buna göre Kars'ın en gelişmiş üç ilçesi sırasıyla Merkez, Sarıkamış ve Akyaka olduğu görülmektedir. 2004 yılındaki SEGE sıralamasına göre 2017'deki sıralamada Kars'ın ilçeleri arasında Kağızman'ın 3'ncü sıradan 7'nci sıraya gerilemesi dikkat çekmektedir. Bununla birlikte 2017'deki SEGE sıralamasında da Digor'un yine Kars ilçeleri arasında en son sırada yer aldığı görülmektedir.

Tablo 125. Kars'ın ilçelerinin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik (SEGE) sıralaması, 2022

İlçe sırası	Gelişmişlik Sırası (973 İlçe içinde)	Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi
1. Merkez	239	0,398
2. Kağızman	827	-0,784
3. Sarıkamış	839	-0,804
4. Akyaka	855	-0,832
5. Arpaçay	894	-0,943
6. Selim	905	-0,977
7. Susuz	926	-1,064
8. Digor	950	-1,164

Kaynak: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı,

Sanayi ve Teknoloji Bakanlığının en son açıkladığı İlçe düzeyindeki SEGE endeksinde göre Kars'ın ilçelerinde 2017'ye göre değişim yaşandığı görülmektedir. Buna göre 2017'deki SEGE değerlerinde sadece Digor ilçesi 900'lü sıralarda yer alırken 2022'dek listede Digor'un yanı sıra Selim 905'nci sırada ve Susuz 926'nci sırada yer almıştır. Öte yandan Kağızman ilçesinin 2017'de 7'nci sırada yer alırken 2022'de 2'nci sıraya yükselmesi dikkat çekicidir.

Tablo 126. Kars'ın yaşam endeksi il sıralaması (en iyi ilk 5 il ve Kars)

Gösterge/İl	Isparta	Sakarya	Bolu	Kütahya	İstanbul	Kars
Genel endeks	1	2	3	4	5	70
Konut	4	1	3	15	28	78
Çalışma hayatı	13	28	26	3	33	20
Gelir ve servet	19	33	9	16	1	69
Sağlık	1	14	2	24	29	47
Eğitim	2	38	14	20	56	71
Çevre	20	14	18	19	37	78
Güvenlik	13	26	28	6	73	52
Sivil katılım	46	1	59	39	12	68
Altyapı hizmetlerine erişim	24	20	35	42	1	73
Sosyal yaşam	7	6	3	5	1	74
Yaşam memnuniyeti	13	15	14	5	50	62

Kaynak: TÜİK, İllerde yaşam endeksi il sıralamaları ve endeks değerleri, 2015

TÜİK'in en son 2015'te yayınladığı İllerde yaşam endeksi il sıralamalarına göre Türkiye'de genel endeks değerine göre ilk beşte yer alan iller sırasıyla Isparta, Sakarya, Bolu, Kütahya ve İstanbul olarak açıklanmıştır. Kars ise genel endeks değerine göre 81 il arasında 70'nci sırada yer bulabilmiştir. Göstergeler bağlamında bakıldığında Kars'ın sıralamasının en iyi olduğu gösterge 20'nci sırada yer aldığı "çalışma hayatı", en kötü sıralamaya sahip olduğu endeks ise 78'nci sırada yer aldığı "konut" ve "çevre" göstergeleridir.

Tablo 127. Kars'ın İller Arası Rekabetçilik Endeksi (Genel Endeks) Sıralaması

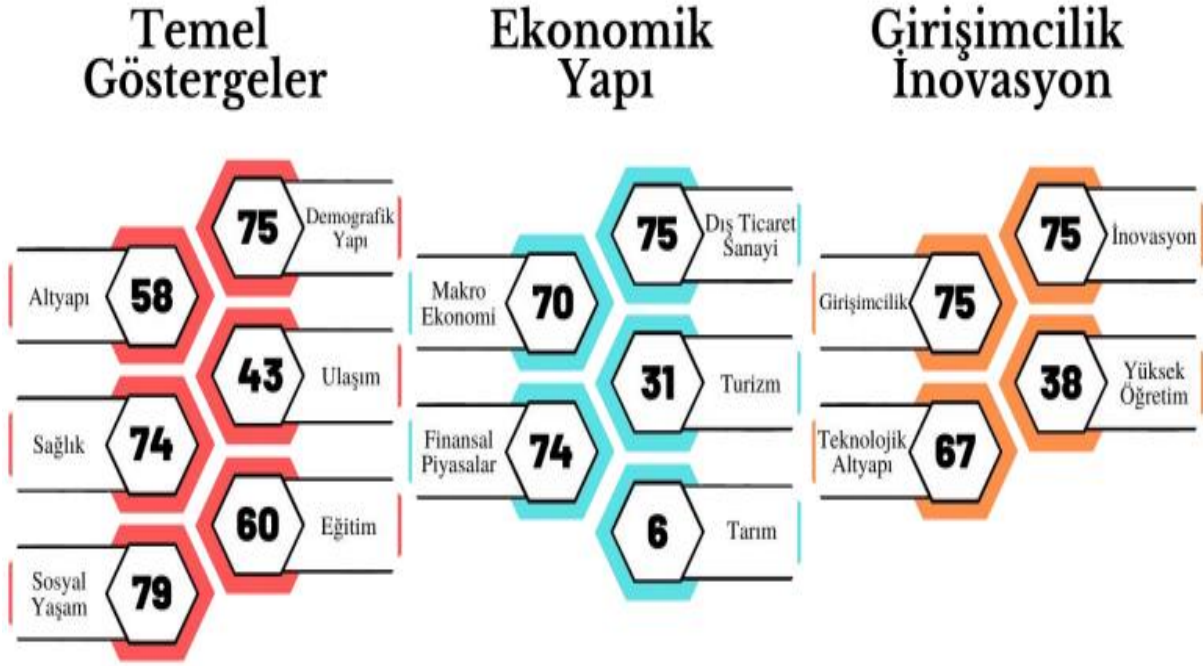
Endeks/Yıl	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017
Genel Endeks	74	70	71	68	70
Beşeri Sermaye Endeksi	73	69	66	61	62
Yenilikçilik Endeksi	43	39	43	41	42
Üretim ve Ticaret	76	71	68	60	60
Yaşanabilirlik	69	68	72	68	69

Kaynak: URAK, İller Arası Rekabetçilik Endeksi 2018

Kısa adı URAK olan Uluslararası Rekabetçilik Kurumunun en son 2018'de yayınladığı İller Arası Rekabetçilik Endeksi Raporuna göre Kars'ın 2016-2017 dönemine ait genel endeks sırası 81 il arasında 70 olarak kaydedilmiştir. Alt endeksler bazında en iyi değerler sırasıyla; 42'inci sırada Yenilikçilik Endeksinde, 60'uncu sırada Üretim ve Ticarete, 62'inci sırada Beşeri Sermaye Endeksinde ve 69'uncu sırada Yaşanabilirlik alanında kaydedilmiştir.

Öte yandan İstanbul Üniversitesi Şehir Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından 2023'te yayınlanan **İller Arası Rekabet Endeksi 2021-2022** raporuna göre Kars'ın genel endeks sıralamasında 81 il içinde 69'uncu sırada yer aldığı görülmektedir. Kentin alt endekslerdeki sıralamaları ise Şekil 13'ten izlenebilir.

Şekil 13. Kars'ın çeşitli alanlarda (81 il içindeki) rekabet endeksi sıralaması

Kaynak: İ.Ü. Şehir Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2023.

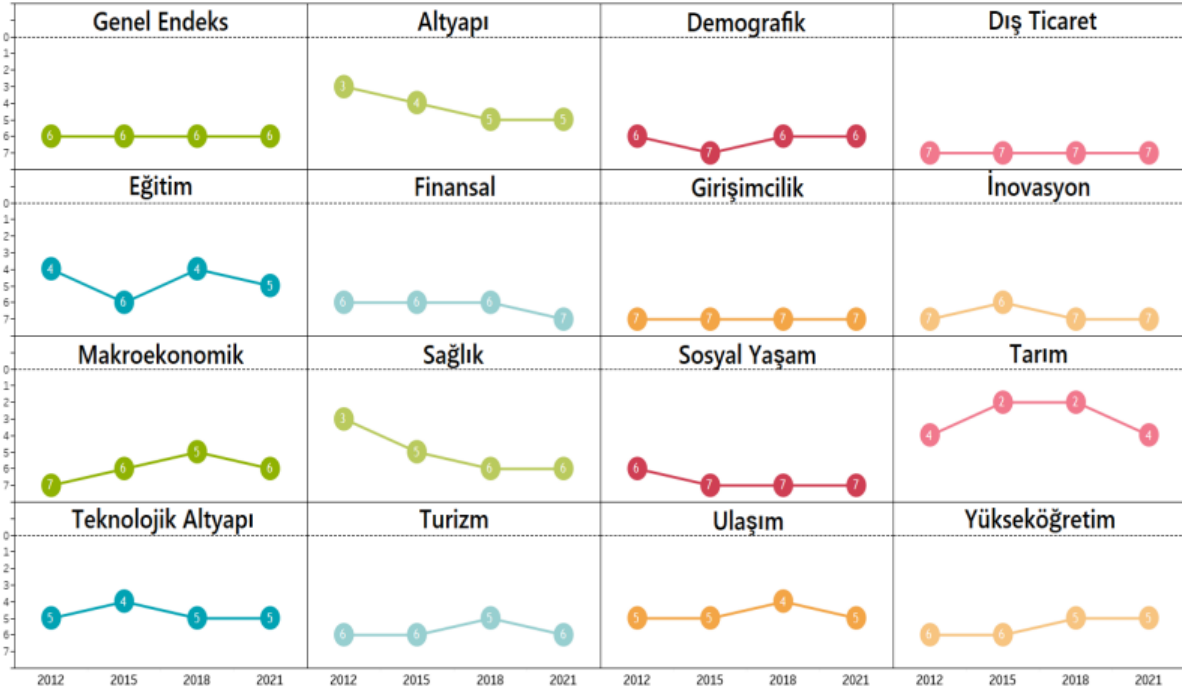
Söz konusu raporda iller 7 kümede ele alınmıştır. Sıralamada en iyi olan iller 1'nci kümede yer alırken sonda yer alan iller ise 7'nci kümede yer almaktadır. Buna göre Kars'ın hem genel endeks hem de diğer alt endeksler bakımından bulunduğu kümenin son on yıllık değişimi Tablo 128'de sunulmuştur. Tablo dikkatle incelendiğinde Kars'ın genel endeks bakımından son 10 yıl boyunca 6'nci kümeden çıkmadığı görülmektedir.

Şekil 13 ve Tablo 128 birlikte değerlendirildiğinde aslında kentin temel sorun alanlarının teşhis edildiği açıkça görülmektedir. Dolayısıyla bu sorunların artık acilen tedavi edilmesi gerektiği ortadadır. Bunun için kamu ve özel sektör işbirliği içinde kısa, orta ve uzun vadede bir planlamanın yapılması gerekmektedir. Bu göstergelerin birbirlerini doğrudan ve dolaylı etkilediği dikkate alındığında dengeli bir kalkınma modeline ihtiyaç duyulduğu söylenebilir. Örneğin kentteki sosyal yaşam yetersizliği ve altyapı yetersizliği konusunda Belediye ve Valilik başta olmak üzere öncelikle kamunun öncü rol oynaması gerekmektedir. Bu tür yatırımlar uzun vadede verimli olabildikleri için kısa vadeli düşünen özel sektör bu tür yatırımlara girmez. Bu yüzden söz konusu yatırımların kar amacı güdülmeden tamamen sosyal amaçlarla bizzat devlet tarafından yapılması gerekir. Örneğin geri kalmış bölgede yol veya su şebekesi yapımı özel sektör açısından (ekonomik kar anlamında) rasyonel değildir. Ama yol o yöre insanı için önemli bir ihtiyaçtır. Başlangıçta tamamen sosyal amaçlı yapılan alt yapı yatırımı uzun vadede ekonomik anlamda da kazanç sağlamaya başlayacaktır.

Bu yatırımların ekonomik israfı önlemek, ekonomik etkinliği arttırmak ve halkı korumak amacıyla devlet tarafından yapılması zorunludur. Elektrik, yol, su gibi yatırımları

özel sektörden tek firma yaparsa monopolleşir ve fiyat yüksek olur. Yoksul halk bu hizmetlerden yüksek fiyat vererek yararlanmakta zorlanacaktır.

Tablo 128. Kars'ın göstergelerde bulunduğu kümenin yıllara göre değişimi

Kaynak: İ.Ü. Şehir Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2023.

Tablo 128 dikkatle incelendiğinde Kars'ın genel endeks bakımından son 10 yıl boyunca 6'ncı kümeden çıkamadığı görülmektedir. Raporla göre Kars'ın sıralamalarda en geride olduğu alanlar sırasıyla; sosyal yaşam (79'ncü), dış ticaret (75'nci), girişimcilik, inovasyon ve demografi (75'nci) alanları olmuştur. Kars, beklendiği gibi en iyi sıralamayı tarım alanında (81 il içinde 6'ncı sırada) kaydederken en gerideki sıralamayı ise sosyal yaşam alanında (81 il içinde 79'uncu sırada) kaydetmiştir. Nitekim Tablo 49'dan da görüldüğü üzere tarım alanındaki sıralamadan dolayı Kars bu endekste 2'nci kümede yer alırken sosyal yaşam endeksinde en sonda yer alan 7'nci kümede yer almaktadır.

Dolayısıyla ketteki belediyeler, altyapı yatırımları ve kentleşme planlarını biran önce tamamlamalı ve insanların vakit geçirebilecekleri sosyal yaşam alanları inşa etmelidir. Özellikle ilçe belediyeleri ve İl Özel idareleri tarafından tüm köylere temiz içme suyunun ulaştırılması ve şehir merkezlerine rahatlıkla ulaşım sağlanması için köy yollarının asfaltlanması gerekmektedir. Temiz içme suyu, asfaltlanmış yollar, düzenli kaldırımlar, park ve bahçeler, çok katlı otoparklar vb. yatırımlarla insanlara kentlilik bilinci kazandırılır.

Tablo 129:Kars'ın Yaşam Endeksi Gösterge Değerleri, 2015

Konut	Gösterge	Değer
	Fert başına düşen oda sayısı	1
	Konutun içinde tuvalet mevcudiyeti oranı (%)	56
	Konutun kalitesinde problem yaşayanların oranı (%)	38
Çalışma hayatı	İstihdam oranı (%)	56
	İşsizlik oranı (%)	7
	Ortalama günlük kazanç (TL)	58
	İşinden memnuniyet oranı (%)	77
Gelir ve servet	Kişi başına düşen tasarruf mevduatı (TL)	2.016
	Orta ve üstü gelir grubundaki hanelerin oranı (%)	28
	Temel ihtiyaçlarını karşılayamadığını beyan eden hanelerin oranı (%)	67
Sağlık	Bebek ölüm hızı (‰)	12
	Doğuşta beklenen yaşam süresi (Yıl)	78
	Hekim başına düşen müracaat sayısı	4.111
	Sağlığından memnuniyet oranı (%)	69
	Kamunun sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)	75
Eğitim	Okul öncesi eğitimde (3-5 yaş) net okullaşma oranı (%)	31
	TEOG sistemi yerleştirmeye esas puan ortalaması (puan)	254
	YGS puan ortalaması (puan)	190
	Fakülte veya yüksekokul mezunlarının oranı (%)	11
	Kamunun eğitim hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)	75
Çevre	PM10 istasyon değerleri ortalaması (hava kirliliği) ($\mu\text{g}/\text{m}^3$)	47
	Km ² 'ye düşen orman alanı (%)	4
	Atık hizmeti verilen nüfusun oranı (%)	44
	Sokaktan gelen gürültü problemi yaşayanların oranı (%)	15
	Belediyenin temizlik hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)	47
Güvenlik	Cinayet oranı (bir milyon kişide)	47
	Ölümlü ve yaralanmalı trafik kazası sayısı (bin kişide)	1
	Gece yalnız yürürken kendini güvende hissedенlerin oranı (%)	62
	Kamunun asayiş hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)	88
Sivil katılım	Mahalli idareler seçimlerine katılım oranı (%)	84
	Siyasi partilere üyelik oranı (%)	18
	Sendika/dernek faaliyetleri ile ilgili olanların oranı (%)	10
Altyapı hizmetlerine erişim	İnternet abone sayısı (yüz kişide)	5
	Kanalizasyon ve şebeke suyuna erişim oranı (%)	42
	Havalimanına erişim oranı (%)	560
	Belediyenin toplu taşıma hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)	53
Sosyal yaşam	Sinema ve tiyatro seyirci sayısı (yüz kişide)	7
	Bin kişi başına düşen alışveriş merkezi alanı (m ²)	0
	Sosyal ilişkilerinden memnuniyet oranı (%)	89
	Sosyal hayatından memnuniyet oranı (%)	48
Yaşam memnuniyeti	Mutluluk düzeyi (%)	57

Kaynak: TÜİK

TÜİK tarafından en son 2015 yılında yayınlanan yaşam endeksi göstergelerine göre Kars'ın en iyi performans gösterdiği alanın *çalışma hayatı* olduğu görülmektedir. Bu alanda Türkiye sıralaması 20 olan Kars, ne yazık ki Çevre ve Konut alanlarında 81 il içinde 78'inci sırada yer almaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kars, tarihsel süreç içerisinde pek çok medeniyete ve kültüre ev sahipliği yaptığı için oldukça zengin bir mirasa sahiptir. Tarihte pek çok kez el değiştiren ve son olarak 40 yıl Rus işgalinde kalan kent, 30 Ekim 1920'de 9'ncü Kafkas Tümeninin şehre girmesiyle işgalden kurtarılmıştır. Günümüzde pek çok etnik yapıyı barındıran Kars bu yönüyle de oldukça kozmopolit bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren nüfusu düzenli olarak artan Kars, bu artışı 1985'e kadar devam ettirmiş ancak 1990'lı yıllardan günümüze gelinceye kadar ciddi bir nüfus azalışına sahne olmuştur. Bu dönemden itibaren Batı illerine yoğun göç hareketlerinin yaşanmaya başlamasının yanı sıra 1992'de Ardahan ve Iğdır gibi iki büyük ilçe Kars'tan ayrılıp il olmuşlardır. Bu iki durumdan kaynaklı olarak nüfusu hızla düşen kentte, nüfus artış hızı yıllardır Türkiye ortalamasının oldukça gerisinde kalmakta ve net göç hızı çok yüksek seviyelerde seyretmektedir.

Sahip olduğu geniş tarımsal arazilerden kaynaklı olarak kentin ekonomisi büyük oranda tarım ve hayvancılığa bağlıdır. Ekonomik faaliyetlerin neredeyse üçte biri tarımsal üretimden kaynaklanırken, hayvancılık faaliyetlerinin de ekonomi içinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesinde işletme onaylı en fazla peynir işletmesinin bulunduğu ve bu anlamda Türkiye'nin peynir başkenti olarak ifade edilen Kars'ta taze kaşar, eski kaşar, göbek, malakan, gravyer, beyaz peynir ve çeçil peyniri gibi yöresel ve geleneksel pek çok peynir çeşidi üretilmektedir. Bu peynirler arasında özellikle Coğrafi İşaret Tescilli Kars Kaşarının kent ekonomisine önemli katkıları olduğu söylenebilir. Özellikle Turistik Doğu Ekspresiyle birlikte turizmde yaşanan olumlu gelişmeler kaşar peynirine ciddi bir talep artışı yaratmıştır. Ancak aşırı talep artışına karşın kentte süt yetersizliği sebebiyle sütün çevre illerden karşılanmaya başlanması orijinal Kars kaşarının lezzeti, aroması ve en önemlisi de imajı açısından gelecekte ciddi riskler barındırması söz konusudur. Ayrıca peynir konusunda zengin bir potansiyele sahip olan Kars'ın doğal, kaliteli ve özgün olan yöresel ve geleneksel peynirleri Türkiye pazarında hak ettiği yeri bulamamaktadır. Bu durumun altında yatan faktörlerin başında hammadde (süt) miktarının yetersiz oluşu, tanıtım, pazarlama ve markalaşma çalışmalarının yetersiz oluşu gelmektedir (SERKA, 2022). Kaşarın yanı sıra Kars kazı da son dönemlerde oldukça popüler hale gelmiş ve turizmin gelişmesiyle birlikte önemli miktarda üretilmeye başlanmıştır. Bir diğer olumlu gelişme ise Kars Kazının 2023 yılı itibariyle artık coğrafi işaret tescilli bir ürün olmasıdır. Ancak bu olumlu gelişmelere rağmen tarım gibi emek yoğun ve mevsime bağlı bir sektördeki düşük katma değerli üretim ve verimsizlikten dolayı Kars'ın -diğer illerle kıyaslandığında- ekonomik refah anlamında geride kaldığı görülmektedir. Öte yandan tarımsal alan kullanımında büyük ölçüde tahıl ağırlıklı bir arazi kullanımının egemen olduğu görülmektedir.

Kentin sanayi sektörüne bakıldığında Cumhuriyetin ilk dönemlerinde önemli sanayi kuruluşlarının mevcut olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de ilk süt tozu fabrikasının Kars'ta kurulduğunu ve Kars Ticaret ve Sanayi Odasının da Cumhuriyetle yaşıt olduğunu belirtmekte fayda vardır. Ancak pek çok sanayi kuruluşunun özelleştirilmesi veya farklı

gerekçelerle kapanmasına bağlı olarak günümüzde oldukça zayıf bir sanayi sektöründen söz etmek mümkündür. Çoğunlukla mikro işletmelerden oluşan ve sektörel yoğunluğun çok az olduğu sanayi sektörü, tarıma dayalı bir sanayi potansiyeli taşımasına rağmen yeterince değerlendirilmediği görülmektedir. İmalat sektörünün süt ve süt ürünleri gibi gıda ekseninde birkaç alanla sınırlı kaldığı ve hem kapasite hem de üretim noktasında oldukça yetersiz olduğu söylenbilir. Bununla birlikte kentin başta Kars Kaşarı, Kars Balı ve Kars Kaz Eti olmak üzere toplamda 9 adet Coğrafi İşaret tescilli ürüne sahip olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Bir diğer sektör olan hizmetler sektöründe ise Kars'ın göstergeleri iyi olmakla birlikte bunun temel nedeni bu sektörün eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler gibi temel kamu hizmetlerini içerisinde barındırmasıdır. Söz konusu bu kamusal hizmetler dışarıda tutulduğunda Kars ekonomisinin ağırlıklı olarak tarım sektöründen meydana geldiği açıkça görülmektedir. Bununla birlikte son dönemlerde turizm alanında oldukça ilerleme kaydedilmiş ve Kars, yerli-yabancı pek çok ziyaretçi tarafından ziyaret edilen önemli bir turizm noktası olmaya başlamıştır. Özellikle Ani Antik Kenti ve Baltık mimarisi yapılarıyla tarih ve kültür turizmi potansiyelinin yanı sıra Sarıkamış Kayak Merkeziyle de kiş turizmi açısından önemli bir potansiyel barındırmaktadır. Bu bağlamda özellikle son yıllarda popülerleşen Turistik Doğu Ekspresiyle birlikte kente gelen ziyaretçi sayılarının her yıl artarak devam ettiği görülmektedir. Bu durum bir yandan kentteki tarihi ve kültürel yapıların restorasyon çalışmalarının hızlanmasını öte yandan yeme-içme ve konaklama işletmeleri sayısının hızla artmasına katkı sağlamıştır. Turizm de yaşanan bu olumlu gelişmelerin yanı sıra uluslararası taşımacılık ve lojistik alanında da önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bu kapsamda Kars Lojistik Merkezinin açılması ve kısaca "Demir İpek Yolu" olarak adlandırılan Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun açılması oldukça önemli gelişmelerdir. Ancak bir sınır kenti olan Kars'ın sınır ticareti başta olmak üzere dış ticaret potansiyeli oldukça düşüktür. Gerek kentteki üreticilerin yurt içi taleple yetinip ihracata dönük üretim gerçekleştirmemesi gerekse sınır kapısının kapalı olması başlıca sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Kars, Türkiye'de sınır kapısı kapalı olan tek il olma özelliği taşımaktadır.

Kars ekonomisi sektörel olarak büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayandığı ve sanayisi oldukça yetersiz olduğu için kentte istihdam imkanları çok sınırlı kalmakta ve işsizlik sorunu yaşanmaktadır. Bu durum genç nüfusun g etmesini kaçınılmaz kıldığı gibi kentte kalan yaşlı nüfus sayısının fazla olmasından dolayı yaş bağımlılık oranı oldukça yüksek düzeylerde seyretmektedir. Kısacası doğurganlık hızı her yıl giderek düşmekte, gençler Batı illerine g etmekte ve kalan nüfus çoğunlukla yaşlılardan oluşmaktadır. Bu durum 40 yaş altı nüfusun giderek azalması 40 yaş üstünün ise giderek artmasıyla sonuçlanmaktadır.

Bununla birlikte eğitim ve sağlık alanlarında makina-ekipman ve personel yetersizliğinden kaynaklı olarak yeterince nitelikli hizmet alınamaması insanların göç etmesine yol açmaktadır. Bu iki alandaki hizmet sağlayıcı kamu personelinin kente gelir gelmez önce buradan gitme-tayin olma girişimlerinde bulunması kaliteli ve verimli hizmetin önündeki en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Kars'ın da içinde bulunduğu TRA2 Bölgesinde yoğun kamu çalışanı g olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle

sağlık alanında kentin Erzurum'a olan bağımlılığı yıllardır ciddi sorunlar yaratırken günümüzde hala Kars-Erzurum arasında adeta taşımali sağlık hizmetinin yürütüldüğü görülmektedir.

Bütün bu itici sosyoekonomik koşullardan dolayı sürekli göç veren Kars, SEGE sıralamalarında son sıralarda yer bulabilmektedir. Belli dönemlerde yapılan SEGE sıralamalarına yakından bakıldığında Kars, 1996'da 79 il arasında 62'nci sırada yer alırken 2003'te 81 il arasında 67'nci sırada, 2011'de 81 il arasında 68'nci sırada ve 2017'de 81 il içinde 69'ncu sırada yer bulabilmiştir. Bu sıralamalar, Cumhuriyetin kuruluşundan 1990'a kadar nispeten gelişme potansiyeli olan ve nüfusunu sürekli arttıran Kars'ın 1990'lardan itibaren sosyoekonomik olarak geri kaldığını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Bu geri kalmışlık adeta bir kısır döngü halini almış ve geri kalmışlık göçü, göç de geri kalmışlığı beslemektedir. Sonuç olarak 90'lı yıllardan itibaren geri kalmışlık sarmalına giren Kars'ta çekici sosyoekonomik koşullar yaratılarak; tarımda, sanayide turizmde ve kültür-sanatta eski görkemli günlerine kavuşturulması gerekmektedir. Bu noktada politika yapıcılara önemli görev ve sorumluluklar düşmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Akdeniz, S. ve Üzümcü, A. (2013). Suç ve Sosyoekonomik Değişkenler Arasındaki Bağımlılık ilişkisi: Kars Cezaevi Üzerine Bir İnceleme. *KAU İİBF Dergisi*, 4(6), 115-138.
- Akyol, C. (2022). Doğal ve kültürel kaynaklara dayalı turizm: Kars destinasyonu. *Journal of Applied Tourism Research*, 3(1), 81-94.
- Arslan Çinko, M. ve Eres, Z. (2021). Kars'ta bir Rus dönemi yapısının cumhuriyet döneminde endüstri yapısına dönüşümü: Süt tozu fabrikası ve korunmasına yönelik öneriler. *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*. (24), 47-68.
- Atalay, Ö. (2022). Kars'ta hayvancılık ve tarım: Mevcut durum analizi. *Kars sosyo-ekonomik analiz*, D. Özyakışır. (Ed.). (ss.36-64) içinde Detay Yayıncılık.
- Aydın, S. (2013). *Kars ekonomisi (1923-1970)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi.
- Balcı, Ö. (2022). Kars'ta ekonomik büyüme ve milli gelir. *Kars sosyo-ekonomik analiz*, D. Özyakışır, (Ed.). (ss.98-115) içinde. Detay Yayıncılık.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1992). *Genel hayvan sayımı 1984*. Yayın No:1524.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1950). *1948-1949 Milli eğitim istatistikleri*, Yayın No:325.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1952). *Hayvanlar ve hayvan ürünleri istatistiği*. Yayın No:339.
- BBDK, (2022). Aylık Bankacılık Sektörü Verileri. <https://www.bddk.org.tr/BultenAylık>
- BTK. (2023). Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, Yıllık İl İstatistikleri 2022. <https://www.btk.gov.tr/uploads/pages/yillik-il-istatistikleri/il-istatistik-bulteni-v1.pdf>
- Buluk, B. ve Eşitti, B. (2019). Batıdan doğuya yavaş seyahat: Doğu Ekspresi'nin Kars'ın sürdürülebilir turizm gelişimine etkisi. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 159-176.
- Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2022). İstatistikler. <https://www.sgk.gov.tr/Istatistik/Index/6863b1e8-c384-4f46-90c6-511dac2376d2/>
- Çiftçi, H. , Kaya F. & Bostancı, N. (2020). Kars ilinde İntihar ve İntihar Girişimlerinin Üç Yıllık Değerlendirilmesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 12(1), 255-267.
- Diken, H. A. (2021). Kültürel ve Ekonomik Bir İmge Olarak, Harakânî Üzerine Bazı Tespitler. *Kesit Akademi Dergisi*, 7(26), 395-409.
- Doğan, M., Pekiner, A.B. & Karaca, E. (2018), Sosyal Medyanın Turizm ve Turist Tercihlerine Etkisi: Kars-Doğu Ekspresi Örneği. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*. 15(3), 669-683.

- DPT. (2004). *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*
https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Ilcelerin_sosyo-ekonomik_gelistmislik_si%C4%B1ralamasi_Arastarimasi-2004%E2%80%8B.pdf
- Duman, M. & Gelibolu, L. (2021). Sürdürülebilir Kültür Turizmi: Kars Örneği. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(11), 1077-1089.
- Enerji Atlası (2023). *Karakurt Barajı ve HES*
<https://www.enerjiatlası.com/hidroelektrik/karakurt-barajı.html>
- Gelir İdaresi Başkanlığı. (2021). *Bütçe Gelirleri*
https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/VI/GBG1.htm
- İ.Ü. Şehir Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi. (2023). *İller Arası Rekabet Endeksi: 2021-2022. Şehir Araştırma Notları*, 6.
<https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=iller-arasi-rekabet-endeksi-2023.pdf>
- İçişleri Bakanlığı. (2023). <https://www.siviltoplum.gov.tr/sendikalara-iliskin-istatistikler>
- İhlas Haber Ajansı. (2022). Türkiye'nin tek müzesini 40 bin kişi gezdi,01.10.2022
<https://www.iha.com.tr/kars-haberleri/turkiyenin-tek-muzesini-40-bin-kisi-gezdi-3944083/>
- Kafkas Üniversitesi. (2023). *Kurumsal İstatistikler*,
https://obsyeni.kafkas.edu.tr/oibs/public_stats/index.aspx#
- Kars Harakani Havalimanı Müdürlüğü. (2022)
- Kars Manşet. (2023). Kaldırım mı? Otopark mı? Kars'ta kaldırımlar otoparka döndü!
30.06.2023. <https://www.karsmanset.com/haber/kaldirim-mi-otopark-mi-karsta-kaldirimlar-otoparka-dondu-985291.htm>
- Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2022). *Turizm İstatistikleri*, <https://kars.ktb.gov.tr/TR-288099/turizm-istatistikleri.html>
- Kars İl Sanayi ve Teknoloji Müdürlüğü. (2022)
- Kars İl Tarım ve Orman Müdürlüğü. (2022)
- Kars İŞKUR. (2021). *İşgücü Piyasası Araştırması Kars İli 2021 Yılı Sonuç Raporu*
<https://media.iskur.gov.tr/52084/kars.pdf>
- Kars İŞKUR. (2022). *İşgücü piyasası araştırma Kars İli 2022 Yılı Sonuç Raporu 2022.*
<https://media.iskur.gov.tr/66901/kars.pdf>
- Kars OSB Müdürlüğü. (2022).
- Kolyiğit, Ü. ve Özyakışır, D. (2022). Kars'tan Erzurum'a "Taşımali Sağlık": Bir Alan Çalışması,
Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi, 4(1), 97-112.

- Milliyet. (2018). Medeniyetler Beşiği Ani"ye Turist İlgisi, 03.02.2018
[https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/kars/medeniyetler-besigi-aniye-turist-
ilgisi-12572826](https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/kars/medeniyetler-besigi-aniye-turist-ilgisi-12572826)
- MTA Genel Müdürlüğü. (2022). Kars İli Maden ve Enerji Kaynakları
https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/kars_madenler.pdf
- Özyakışır, D. (2012). *İç göç hareketleri ve geriye (tersine) göçün belirleyicileri: TRA 2 bölgesinden (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) İstanbul'a gerçekleşen göç üzerine bir saha araştırması* (Yayınlanmamış Doktora tezi). Atatürk Üniversitesi.
- Özyakışır, D. (2013). *Göç kuram ve bölgesel bir uygulama*. Nobel Yayınevi.
- Özyakışır, D. (2017). Göç ve turizm ilişkisi: Kars için teorik bir analiz, *KAÜİİBFD*, 8(5), 151-170.
- Özyakışır, D. (Ed.). (2022). *Kars Sosyo-Ekonomik Analiz*, Detay Yayıncılık.
- Özyakışır, D. ve Şayan, S. (2016). Üniversite öğrenci harcamalarının kent ekonomisine katkısı: Kafkas üniversitesi üzerine bir saha çalışması. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2016-Ek), 197-219.
- Polat, D. (2007). *Ağrı Alt Bölgesi'nde (Ağrı, Ardahan, Iğdır ve Kars) gelir dağılımı ve göç (Bir Uygulama)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Resmî Gazete. (2012). İlköğretim ve eğitim kanunu ile bazı kanunlarda değişiklikyapılmasına dair kanun (Sayı:28261) <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/04/20120411-8.htm>
- Sancar, A.G. (2021). *Cilavuz köy enstitüsü*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bolu İzzet Baysal Üniversitesi.
- Selçuk, G. N. ve Başar, S. (2012). Kafkas üniversitesi öğrencilerinin harcamalarının Kars ili ekonomisine katkısı. *Kafkas İİBF Dergisi*, 3(4), 89-106.
- SERKA. (2012). TRA2 'de göç olgusu: Sebep ve sonuçlar bağlamında analitik bir araştırma, Kars: Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları.
- SERKA. (2014). *TRA2 Bölgesi 2014-2023 Bölge Planı*. Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları.
- SERKA. (2015). *Misafirlerin Gözünden TRA2 Turizmi TRA2 Bölgesi Konaklama Hizmetleri Müşteri Memnuniyeti Araştırması*, Serhat Kalkınma Ajansı Yayınları, Kars
- SERKA. (2019). *Kars sanayi envanteri, 2019*
<https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/kars-sanayi-envanteri.pdf>
- SERKA. (2022). *Kars ve Ardahan'da kaşar peyniri üreten işletmelerin analizi*.
<https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/kars-ve-ardahanda-peynir-ureten-isletmelerin-analizi.pdf>

- Şeker, M., Saldanlı, A., Bektaş, H., vd. (2023). İller Arası Rekabet Endeksi: 2021 – 2022. İÜ Şehir Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Şehir Araştırma Notları, 6.
<https://cdn.istanbul.edu.tr/FileHandler2.ashx?f=iller-arasi-rekabet-endeksi-2023.pdf>
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2020). Kars İl Sanayi Durum Raporu 2019,
<https://www.sanayi.gov.tr/plan-program-raporlar-ve-yayinlar/81-il-sanayi-durum-raporlari/mu2603011645>
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (2023). *İnteraktif Yatırım Teşvik Belgesi İstatistik Raporu*.
<https://www.sanayi.gov.tr/istatistikler/yatirim-istatistikleri/mi0503001615>
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2018). İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması 2017, <https://bebka.org.tr/wp-content/uploads/2021/07/l%CC%87lc%CC%A7elerin-Sosyo-Ekonomik-Gelis%CC%A7mis%CC%A7lik-Siralamasi-Aras%CC%A7tirmasi-SEGE-2017.pdf>
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2022). İlçelerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması araştırması <https://www.sanayi.gov.tr/merkez-birimi/b94224510b7b/sege/ilce-sege-raporlari>
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2023). *Kars il sanayi durum raporu 2020*
<https://www.sanayi.gov.tr/plan-program-raporlar-ve-yayinlar/81-il-sanayi-durum-raporlari/mu1602011645>
- T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı. (2023). Girişimci Bilgi Sistemi, İller arası ticaret verileri
<https://gbs.sanayi.gov.tr/Home/Report>
- TCDD. (2022). Doğu Ekspresi, <https://www.tcddtasimacilik.gov.tr/tren/dogu-ekspresi/>
- Temiz Hava Hakkı Platformu (2023). Hava Kirliliği ve Sağlık Etkileri: Kara Rapor 2022,
https://www.temizhavahakki.org/wp-content/uploads/2023/03/KaraRapor_v6.pdf
- Teşvik Uygulama ve Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü (2022).
<https://www.sanayi.gov.tr/destek-ve-tesvikler/yatirim-tesvik-sistemleri>
- TOBB. (2022). Kurulan ve Kapanan Şirket İstatistikleri,
<https://www.tobb.org.tr/BilgiErisimMudurlugu/Sayfalar/KurulanKapananSirketistatistikleri.php>
- Topçu, İ. (2014). *1946-1960 yılları arası Kars'ta siyasi ve sosyal hayat*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi.
- Turizm Günlüğü. (2022). Doğu Ekspresi'ne ilgi devam ediyor, 22 Temmuz 2022
<https://www.turizmgunlugu.com/2022/07/22/dogu-ekspresine-ilgi-devam-ediyor/>
- TÜİK, Ulusal Eğitim İstatistikleri Veri Tabanı, 2011-2022.
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1>

- TÜİK. (2016). İllerde yaşam endeksi il sıralamaları ve endeks değerleri, 2015
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=gelir-yasam-tuketim-ve-yoksulluk-107&dil=1>
- TÜİK. (2020). Ölüm ve Ölüm Nedeni İstatistikleri, 2012-2019
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1>
- TÜİK. (2021a). Dış Ticaret İstatistikleri, Dinamik Sorgulama Sonuçları. Genel Ticaret Sistemi
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>
- TÜİK. (2021c). *Motorlu Kara Taşıtları, İllere göre motorlu kara taşıtları sayısı*
<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do#>
- TÜİK. (2021d). Sağlık Göstergeleri <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=saglik-ve-sosyal-koruma-101&dil=1>
- TÜİK. (2022b). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2016-2021
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1>
- TÜİK. (2022c). Bölgesel Göstergeler
<https://biruni.tuik.gov.tr/bolgeselistatistik/degiskenlerUzerindenSorgula.do#>
- TÜİK. (2022d). Hayat Tabloları, 2013, 2013-2014, 2015-2017
<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=nufus-ve-demografi-109&dil=1>
- Türk Patent ve Marka Kurumu. (2023). <https://www.turkpatent.gov.tr/patent-istatistik>
- Türkiye Bankalar Birliği (2023). <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/veri-sorgulama-sistemi/illere-ve-bolgelere-gore-bilgiler/73>
- Türkiye Bankalar Birliği Risk Merkezi. (2023). *İstatistikler*
https://verisistemi.tbb.org.tr/index.php?/tbb/report_rm
- Türkiye Bankalar Birliği. (2022). *İllere ve Bölgelere Göre Bilgiler*
<https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/veri-sorgulama-sistemi/illere-ve-bolgelere-gore-bilgiler/73>
- Türkiye Kalkınma Bankası. (2008). *Kars stratejik gelişme raporu.*
<https://www.serka.gov.tr/assets/upload/dosyalar/tkb---kars-stratejik-gelisme-raporu-2008.pdf>
- Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. (2022). *İllere göre devlet ve il yollarının satıh cinslerine göre uzunlukları (Km)*
<https://www.kgm.gov.tr/SiteCollectionDocuments/KGMdocuments/Istatistikler/DevletIlyolEnvanter/IlIlgoreDevletVeIlyollari.pdf>
- URAK. (2019). *İller arası Rekabetçilik Endeksi 2018*, http://www.urak.org/wp-content/uploads/2019/05/URAK_%C4%B0RE_2018-2.pdf
- Ural, S. ve Oran Arslan, N. (2016). *Cumhuriyet devri Kars tarihi 1923-1950*. Eser Basım Yayın Dağıtım.

Üzümcü, A. ve Özyakışır, D. (2013). TRA2 Bölgesinde sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ve göç ilişkisi (1996-2012). C. Çopuroğlu (Ed.) 2. *Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı Bildiriler Kitabı* içinde, (ss.157-171), Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Vakıflar Genel Müdürlüğü. (2022). *İllere ve Faaliyet Alanlarına Göre Dernekler* <https://www.siviltoplum.gov.tr/illere-ve-faaliyet-alanlarına-gore-dernekler>

YÖK. (2022). *Öğretim Elemanı Sayıları Raporu*, <https://istatistik.yok.gov.tr/>

YÖK. (2022). *Uyruğa Göre Öğrenci Sayıları Raporu*, <https://istatistik.yok.gov.tr/>